

Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır
və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

*İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində
dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş
Azərbaycan abidələri*

I CİLD

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

Əziz Ələkbərli Əfqan Vəliyev

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış,
adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri

I CİLD

Bakı - 2021

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz. İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş Azərbaycan abidələri. – Birinci cild, I nəşr. – Bakı: “MM-S” müəssisəsi, 2021. – 232 s.

- Layihə rəhbəri:** **Zahid Oruc**, *Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı*
- Müəlliflər:** **Əziz Ələkbərli**, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri*
Əfqan Vəliyev, *sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin baş məsləhətçisi*
- Layihəyə məsul:** **Elşad Mirbəşir oğlu**, *siyasi elmlər doktoru, professor, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədr müavini, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı*
Tahirə Allahyarova, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, milli təhlükəsizlik və hərbi-humanitar elmlər üzrə professor, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin üzvü*
- Rəyçilər:** **Musa Qasımlı**, *AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı*
Musa Urud, *tibb üzrə fəlsəfə doktoru, şair-publisist, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı*
Mübariz Qurbanlı, *tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri*
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, *Ankara Universiteti, dil-tarix və coğrafiya fakültəsi*
- Redaktor:** **Mehriban Cəfərova**, *bibliografyaşünas-magistr*
- Dizayn:** **Nizami Əliyev**

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində, tarixi Azərbaycan torpaqlarında dağıdılmış, adları dəyişdirilmiş, mənimsənilmiş abidələr haqqında fundamental elmi-tədqiqatın nəticəsi olan bu kitab bölgədəki azərbaycanlı izlərini daha aydın göstərməyə imkan verir. Kitabda müvafiq başlıqlı cədvəllərdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif dövrlərdə və 1988-ci ildə – azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra, bu ərazidə qalan, haqqında az məlumat olan 244 sayda abidənin tarixi, təsnifatı, növü, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti və onlar haqqında qısa məlumat – abidənin təsviri, ölçüləri haqqında informasiyalar öz əksini tapır. Kitab mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

Azərbaycan xalqının tarixində artıq soyqırımı kimi siyasi və hüquqi qiymətini almış faciəli hadisələr öz başlanğıcını XIX əsrin əvvəllərindən götürür. Rusiya və İran arasında imzalanmış Gülistan və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında kütləvi şəkildə ermənilər məskunlaşdırılmağa başlanılmış, Qafqazın cənubunda Ermənistan dövlətinin yaradılması kursu yeridilmişdir. Eyni zamanda, azərbaycanlıların öz qədim torpaqlarından, ata-baba yurdlarından qovulması, deportasiya prosesi həyata keçirilmişdir. Bu gün soyqırımı və deportasiya hadisələrinin xronoloji ardıcılıqla yaddaşıımızda bərpası faciələrimizin miqyasını və dəhşətlərini hərtərəfli hiss etməyə imkan verir. 1905-1907-ci illərdə Rusiya hakim dairələri tərəfindən himayə olunan və istiqamətləndirilən erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı genişmiqyaslı qətlər və vəhşiliklər törətdilər. Bakıda və Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində qanlı hadisələr nəticəsində yüzlərlə yaşayış məntəqələri dağıdıldı, minlərlə azərbaycanlı erməni terrorunun qurbanı oldu. 1918-ci ilin martında antiazərbaycan ünsürlərin hökm sürdüyü, bolşevik-daşnak tərkibli Bakı kommunası tərəfindən əksinqilaba qarşı mübarizə pərdəsi altında milli qırğın törədildi, Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Bakıda və qəzalarda on minlərlə dinc əhali məhv edildi, memarlıq inciləri, məscidlər, məktəblər və digər mədəniyyət

abidələri yandırılıb dağıldı. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş deportasiya və soyqırımı siyasəti sovet hakimiyyəti illərində beynəlmiləçilik pərdəsi altında məharətlə maskalanaraq həyata keçirilmişdir. Sovet Rusiyasının köməyi ilə Zəngəzur və bir sıra digər Azərbaycan torpaqları Ermənistan ərazisi elan edildi. Ermənilər türk-müsəlman respublikalarına qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yürüdən SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə dövlət səviyyəsində 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına nail oldular. Daim SSRİ rəhbərlərinin himayəsini və rəğbətini hiss edən ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməkdə davam edirdilər. 80-ci illərin ortalarında yenidənqurma adlanan dağıdıcı proseslər vüsət götürdüyü zaman erməni ekstremizmi və separatçılığı yeni bir qüvvə ilə tüğyan etməyə başladı. SSRİ rəhbərliyi tərəfindən qızıışdırılan münaqişə nəticəsində on minlərlə insan həyatına son qoyulmuş, yüz minlərlə soydaşımız öz tarixi torpaqlarından qovulmuşdur. Bir milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma vətəninə qaçqın və məcburi köçkün taleyinin ağrılarını və məşəqqətlərini yaşamağa məhkum edilmişdir. 1990-cı ilin yanvarında öz milli haqlarının və ərazi bütövlüyünün müdafiəsinə qalxan xalqımıza qarşı Konstitusiya borcunu yerinə yetirməkdən imtina edən SSRİ hakimiyyət orqanları və respublikanın o zamankı rəhbərliyi tərəfindən görünməmiş vəhşiliklər törədildi, yüzlərlə insan qətlə yetirildi, 1992-ci ilin fevralında keçmiş sovet qoşunlarının yaxından köməyi ilə erməni hərbi birləşmələri müasir tarixdə analoqu olmayan müdhiş faciə törətdilər. Azərbaycan şəhəri Xocalının minlərlə müdafiəçisi və dinc sakini öldürüldü, əsir alındı, şəhər yerlə yeksan edildi. Bu misilsiz vandalizm və soyqırımı aktlarından məqsəd xalqımızı qorxutmaq, onun mübarizə əzmini qırmaq idi. Deportasiya prosesi etnik zəmində soyqırımı, insanların kütləvi qətlə, yaşayış məntəqələrinin dağıdılması, milli mədəniyyət abidələrinin məhvi ilə müşayiət edilmişdir. XX əsrdə iki milyona yaxın azərbaycanlı bilavasitə, soyqırımı siyasətinin nəticələrini öz üzərində hiss etmişdir. Məkrli və qəddar düşmənlərimizin məqsədyönlü şəkildə apardıqları soyqırımı və deportasiya siyasəti lap əvvəldən genişmiqyaslı, düşünülmüş informasiya müharibəsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bu məqsədlə onlar öz arsenallarında olan ən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmişlər. Nəticədə Azərbaycanın və bütün Qafqazın tarixi saxtalaşdırılmış, ermənilərin tarixi şişirdilərək qədimləşdirilmiş, azərbaycanlılara qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyası aparılmışdır. Qafqazda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunmuş Qərb və Rusiya ictimaiyyətinin nəzərində “yazıq, məzlum, əzabkeş erməni xalqı” obrazı formalaşdırılmışdır. Xalqımızın zəngin mədəniyyət abidələri, musiqisi və digər maddi-mədəniyyət nümunələri ermənilər tərəfindən mənimşənilib və bu günün özündə də özününküləşdirilməyə cəhdlər göstərilir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan və müntəzəkil fəaliyyət göstərən erməni icmaları, böyük dünya dövlətlərinin siyasi fəaliyyətlərinə təsir göstərə bilən erməni lobbisi onilliklər boyu planlı surətdə iş aparır. Bunları deməkdə məqsədimiz informasiya mübarizəsi sahəsində fəaliyyət göstərməyin vacibliyini, qarşıda duran vəzifələrin genişliyini bütün vətəndaşlarımıza çatdırmaqdır. Azərbaycan dövləti, onun rəhbərliyi tərəfindən ölkə həqiqətlərinin, xalqımızın müsibətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, ayrı-ayrı ölkələrdəki Azərbaycan icmalarının, lobbisi fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün xeyli işlər görülmüşdür. Lakin hələ çox işlər görülməlidir.

*31 Mart – Azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət
Bakı şəhəri, 29 mart 2000-ci il*

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider**

Azərbaycan 30 ilə yaxın işğal altında yaşayıb. 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti torpaqlarımızın işğal altına düşməsinə səbəb olmuşdur. Əslində, Ermənistanın aqressiv, təcavüzkar siyasəti hələ 80-ci illərin sonlarından başlanmışdır. O vaxt indiki Ermənistan Respublikasında yaşamış yüz minlərlə azərbaycanlı öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salındı. Zəngəzur, Göyçə, İrəvan mahalı bizim tarixi torpaqlarımızdır. Bizim xalqımız bu torpaqlarda əsrlər boyu yaşayıb. Ancaq Ermənistan rəhbərliyi o vaxt yüz minlərlə azərbaycanlıni öz doğma torpaqlarından didərgin salmışdır. Ondan sonra, Dağlıq Qarabağda eyni mənzərə müşahidə olunurdu.

(Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında.

10 dekabr 2020-ci il. Bakı, Azadlıq meydanı.)

Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə görüşündə mən demişdim ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan alıb Ermənistana birləşdirmək türk dünyasının coğrafi parçalanması idi. Çünki əgər xəritəyə baxsaq, görərik ki, sanki bizim bədənimizə xəncər saplanmışdır, türk dünyası parçalanmışdır. Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur indi türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq. Çünki Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək, eyni zamanda, digər ölkələr üçün əlavə imkanlar yaradacaq, o cümlədən Ermənistan üçün. Ermənistanın hazırda onun müttəfiqi olan Rusiya ilə dəmir yolu əlaqəsi yoxdur. Bu dəmir yolu əlaqəsi Azərbaycan ərazisindən yarana bilər. Ermənistanın onun qonşusu olan İranla dəmir yolu əlaqəsi yoxdur. Naxçıvan vasitəsilə bu dəmir yolu təmin edilə bilər. Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Türkiyə ilə birləşir, Orta Asiya Avropa ilə birləşir. Yəni, yeni nəqliyyat dəhlizi yaranmaqdadır. Artıq Azərbaycan bu işlərə start vermişdir. Əminəm ki, tərəfdaş ölkələr də bu imkanlardan istifadə edəcəklər. Mən öz çıxışımı yekunlaşdırmaq istəyirəm. Yenə də demək istəyirəm ki, mən öz çıxışımı bu məsələyə həsr etdim. Bu, təbiidir. Çünki dost ölkələrin rəhbərləri məsələnin mahiyyətini dərinləndirən bilməlidirlər. Ümid edirəm ki, növbəti canlı təmaslar əsnasında biz bu məsələni daha geniş formatda müzakirə edəcəyik. Əminəm ki, Türkiyədə keçiriləcək Zirvə görüşündə biz hamımız canlı olaraq iştirak edəcəyik. Biz sədr kimi orada həm görülmüş işlərlə bağlı məlumat verəcəyik, həm də ki, gələcək planlar haqqında danışacağıq.

(Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (Türk Şurasının) videokonfrans formatında keçirilən qeyri-formal Zirvə görüşündə. 31 mart 2021-ci il.)

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti,
Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı**

ÖN SÖZ

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında imzalanan Kürəkçay müqaviləsi, daha sonra isə Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçürülməsi siyasəti həyata keçirilib. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsindən sonra azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı faciələri başlanıb. Tarixdə ilk erməni dövləti – 1918-ci il may ayının 28-də keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradılıb. Ermənistan adlanan dövlətin, tarixi Azərbaycan ərazilərində qurulduğu məlumdur. O da məlumdur ki, min illər boyu indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan türkləri yaşayıb, öz tarixi torpaqlarında dövlətlər, xanlıqlar, sultanlıqlar qurub, böyük və tükənməz mədəniyyət formalaşdırıb, saraylar, körpülər, karvansaralar, məscidlər, türbələr və s. inşa ediblər. XX yüzilin 88-89-cu illərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları son deportasiya zamanı, etnik təmizləmə və tarixi abidələrə qarşı həyata keçirilən vandallıq aktları nəticəsində, azərbaycanlıların qədim və tarixi Azərbaycan torpaqlarında varlığını sübut edən bütün tarixi-memarlıq abidələri, qəbiristanlıqlar dağıdılıb, bölgədən azərbaycanlı izlərinin silinməsinə cəhd edilib, monoetnik erməni dövləti yaradılıb.

Tarixin müxtəlif dövrlərində Qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından deportasiyaları, əsrlərlə yaşadıkları torpaqlarda qoyub gəlməyə məcbur olduqları maddi-mədəni abidələri ictimaiyyətə, hamıya bir daha xatırlatmaq, bu abidələrin başına gətirilən faciələr haqqında mənbələrə və sənədlərə istinadən məlumatları çatdırmaq kimi müqəddəs iş görmək rəğbətlə qarşılanmağa layiqdir. Sosial-siyasi, milli-mədəni, elmi baxımdan bu tarixi məsələnin tədqiq və təbliğ edilməsi soykökünə bağlılıq, milli özünüdərk, milli tarixi şüur, habelə milli kimlik və milli-mədəni irs məsələləri ilə bağlı tarixşünaslığımızda çoxdan bəri yaranmış böyük bir boşluğu doldurmaq, həmçinin, bir çox cavabı dəqiq olmayan mübahisəli məsələləri aradan qaldırmaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli xarakter daşıyır.

Kitabı vərəqlədikcə, tarixi torpaqlardakı qədim və zəngin maddi-mədəni irsimiz bizə fəxr və qürur hissi yaşatsa da, onların taleyi və aqibəti ilə əlaqəli “ermənilər tərəfindən dağıdılıb”, “məhv edilib”, “yer üzündən silinib” sözlərini oxuduqda isə mənəvi cəhətdən gərginləşməmək, ermənilərin vandalizminə qəzəblənməmək mümkün deyil.

Kitab, Azərbaycanın tarixi torpaqlarının önəmli bir hissəsini təşkil edən, həm strateji, həm coğrafi mövqeyinə görə xüsusi önəmi olan, indiki Ermənistan ərazisi Qərbi Azərbaycandakı saysız-hesabsız maddi-mədəni irsin tədqiqi və təbliği nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəllif olduqca məsuliyyətlə yanaşdığı, ciddi mənbələri və sənədləri araşdıraraq qələmə aldığı kitabın tərtibində elmi prinsiplərə əsaslanıb, hər bir abidə haqqında səhih istinadlara söykənərək, məlumatları faktlarla təsbit edib. Abidələrin qruplaşdırılaraq təqdim olunması kitabın istifadəsini asanlaşdırıb.

Bu günə qədər çox az bilinən 244 tarixi abidə haqqında məlumatı ehtiva edən kitabda müxtəlif qrafalarda verilən informasiya xarakterli materiallar konkret və lakonik şəkildə çatdırılır. Burada abidələrin tarixi, təsnifatı, növü, əhəmiyyəti, mövcud vəziyyəti və onlar haqqında qısa məlumat – abidənin təsviri, ölçüləri və tarixi haqqında faktlar öz əksini tapır. Kitabın dəyərini artıran məsələlərdən biri də istifadə edilmiş zəngin ədəbiyyat siyahısıdır. Hər fakt tutarlı istinadlara əsaslanaraq kitabın elmi sanbalını artırır. Abidələr haqqında tarixi və elmi araşdırmaların hələ yetərinə olmadığını nəzərə alsaq, kitab gələcək tədqiqatlara cəlb edilməsi vacib olan məsələlərə yol açmaq kimi təşəbbüs ortaya qoyur. Hətta gələcəkdə kitabın başqa dillərə tərcümə edilərək nəşr edilməsi, qarşıya qoyulan prioritet vəzifələrdən olmalıdır, deyə düşünürəm.

Xalqımızın əsrlərlə yaşadığı, mədəni və siyasi, həm də mənəvi cəhətdən varisi olduğu bu tarixi abidələr haqqında müfəssəl informasiyanı özündə ehtiva edən kitabın çapı vacib və önəmli xarakter daşıyır. Bu mirası itməyə qoymamaq, onu hər yeni nəslin və dünyanın diqqətinə çatdırmaq ən müqəddəs vəzifə kimi heç zaman yaddan çıxmamalıdır.

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin layihəsi kimi nəşr edilən bu kitabın çox lazımlı, gərəkli və aktual olduğu şübhəsizdir. Böyük siyahını əhatə edən kitabdakı hər bir abidə haqqında ensiklopedik məlumatları hazırlayan, onların əhəmiyyətini və hazırkı vəziyyətini çatdıran müəllifi həyata keçirdiyi bu müqəddəs işə görə təbrik edirəm. Bu layiqli və zamanın tələb etdiyi kitabı nəşr etməklə xalqımızın tarixi, mədəni irsini bir daha tədqiqata cəlb etdiyinə görə bütün redaksiya heyətinə təşəkkür edirəm.

Zahid Oruc,
Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri,
Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” adlı kitab haqqında:

RƏY

Tənzibedilməz faktların işığında mədəniyyətin və vəhşiliyin müqayisəsi: tarix olduğu kimi

Məlum olduğu kimi, tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan Respublikası adlandırılan ərazidən azərbaycanlılar vəhşicəsinə qovulub, əsrlər boyu yaratdıqları tarix və mədəniyyət abidələri tamamilə məhv edilib. Ermənistan erməniləşdirilib. Bu proses hansı mərhələlərlə həyata keçirilib? Tənzibedilməz tarixi fakt və mənbələr bu barədə nə deyir?

Mötəbər mənbələr sübut edir ki, azərbaycanlılara məxsus olan indiki Ermənistan adlanan ərazidə tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılmasının təməlləri çarizm tərəfindən ermənilərin bəlli məqsədlər nəminə Cənubi Qafqaza gətirilib yerləşdirilməsi ilə başlanır. Azərbaycanlılara məxsus torpaqlara yerləşdirilmiş, regionda aborigen olmayan ermənilər ilk növbədə, onların torpaqlarını, mal və mülkünü mənimsəyiblər, varlanıblar, silahlı terror-siyasi təşkilatlarını qurublar, böhranlı anlarda yaşayış məntəqələrindən qovublar.

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında, 1918-ci ildə regionda yaranmış mürəkkəb şəraitdə ermənilər üçün tarixi Azərbaycan torpaqlarında qurama Ararat Respublikası yaradılıb. 1918-1920-ci illərdə soyqırımı və azərbaycanlılara məxsus yaşayış yerlərinin yandırılması, deportasiyası, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, Ermənistanın azərbaycansızlaşdırılması və erməniləşdirilməsi dövlət siyasətinə çevrilib.

1920-ci ildə hakimiyyətə gələn erməni kommunistləri, əslində, daşnak siyasətini davam etdiriblər. Sovet hakimiyyətinin müxtəlif illərində xarici ölkələrdən ermənilərin Ermənistanı gətirilməsi haqqında Mərkəzi sovet hökumətinin qərarları qəbul edilib, ermənilərin yerləşdirilməsindən ötrü azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından deportasiya ediliblər. Azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinə yerləşdirilən ermənilər onların tarixi adlarını dəyişdirərək erməniləşdirib, tarix və mədəniyyət abidələrini ya məhv ediblər, ya da mənsubiyyətini dəyişdirərək öz adlarına çıxıblar.

Bu ənənə SSRİ dağıldıqdan sonra, indiki Ermənistan Respublikasında daha qəddar şəkildə, vəhşicəsinə davam etdirilib. Ermənistan qanunverici orqanının qərarları ilə azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin, eyni zamanda çayların, göllərin, təpələrin adları dəyişdirilib, tarix və mədəniyyət abidələri məhv edilib. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus tarixi, maddi-mədəni irs tamamilə silinib və erməniləşdirilib. Bu, Ermənistanda vandalizmin, yerli xalq olan azərbaycanlıların irsinə vəhşi münasibətin göstəricilərindən biri olsa da, mədəni dünya bu vəhşiliyə daim göz yumub.

Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin, toponimlərin dəyişdirilməsinə dair ölkəmizdə bir sıra işlər görülüb. Ancaq nə qədər yazılsa da, yenə də az olduğu şəksizdir. Problemin araşdırılması müstəsna elmi-tarixi və siyasi aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən hazırlanan “Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” adlı əsər tarixi gerçəkliklərin bilinməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Mötəbər mənbələrə və rəsmi sənədlərə istinad edilməklə tərtib edilmiş əsər, tarixi olduğu kimi əks etdirir. Bir daha sübut edir ki, indiki Ermənistan ərazisi ermənilərə məxsus olmayıb, onlar gəlmədirlər və bu ərazi sonradan erməniləşdirilib.

Əsərin praktik əhəmiyyət daşıdığı şəksizdir. Onun materiallarından gələcək elmi-tədqiqat işlərində, təhsil sistemində, xarici siyasət fəaliyyətində, parlament diplomatiyasında, diaspora fəaliyyətində və kütləvi təbliğat işində istifadə etmək olar. Ona görə də əsərin müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi faydalı olardı.

Bu kitabı oxuyan hər bir şəxs bir tərəfdən dünya mədəniyyəti yaradan Azərbaycan xalqının tarixi torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində yaratdığı maddi-mədəni irsi görəcek, digər tərəfdən isə onları dağıdaraq yer üzündən silən erməni vəhşiliyinin şahidi olacaq. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irs məhv edilsə də, onlar mötəbər tarixi mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə yaşayır. Tarixi dəyişdirmək mümkün deyildir. Azərbaycanlıların mədəniyyətinin və ermənilərin vəhşiliyinin göstəricisi olan bu kitabı oxuyandan sonra kimsə erməniləri müdafiə edəcəksə, onlarla ortaqlaşdırılır...

Musa Qasımlı,

*AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı*

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” adlı kitab haqqında qısa:

RƏY

Tarixən başına olmazın müsibətlər gətirilən Azərbaycan adlı dövlətin tarixi və mədəni irsi o qədər zəngin və maraqlıdır ki, bu xalqın yaratdığı hər bir abidə özü haqqında çox söz deyə bilər. Siyasi və elmi ictimaiyyətə, geniş oxucu kütləsinə təqdim edilən, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən hazırlanan layihənin, ziyalıları və alimləri laqeyd qoymayacaq kitabı, indi Ermənistanın ərazisi hesab edilən tarixi Azərbaycan-türk yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazisində qalan maddi-mədəni irsin nə qədər çoxşaxəli olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Çox lazımlı və gərəkli bir iş həyata keçirilərək nəşr edilən bu kitabın siyasi və tarixi əhəmiyyəti göz önündədir.

Müəllifinin sistemli, elmi yanaşması ilə, məsuliyyət hissi ilə qələmə aldığı kitab-albom tarixi ərazilərimizdə Azərbaycan xalqına məxsus mühüm tarixi dəyəri olan abidələr, toponimlər haqqında, məhv edilən, yer üzündən silinən, erməniləşdirilən tarixi miras haqqında yeni-yeni məlumatları çatdırır.

Kitabda Aşıq Ələsgər yurdu olan Qərbi Azərbaycan torpağında yerli Azərbaycan əhalisinin sonuncu deportasiyalarından əvvəl, xalqın qoruyub saxlamağa çalışdığı abidələr haqqında, ermənilərin tamamilə məhv edib, yer üzündən sildiylə maddi-mədəni irs haqqında toplanmış zəngin material rəğbət doğurmaqla yanaşı, bu sahədə görülməli işlərin davamlı olması zərurətini də ortaya qoyur.

Kitabın tərtibatı və elmi tutumu, istinad edilmiş ədəbiyyatın zənginliyi onun elmi dəyərini artırır, bu sahədəki boşluğu doldurur, gələcək elmi tədqiqat işləri üçün məlumat nəşri kimi xüsusi dəyər qazanır. Həmin ərazilərin Azərbaycanın tarixi torpaqları olduğuna dair bütün iddiaları dağdır və oranın əsl sahibinin Azərbaycan xalqı olduğunu sübut edir.

Mübariz Qurbanlı,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri

“Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz” adlı kitab (tədqiqat əsəri) haqqında qısa:

RƏY

İndiki Ermənistan ərazisində xalqımızın müxtəlif dövrlərdə kütləvi deportasiyalarından sonra həmin ərazilərdə qalan Azərbaycan tarixi irsi özünü maddi-mədəni abidələr şəklində göstərir. Bu inkaredilməz, lakin bütün vasitələrdən istifadə edilməklə erməni vandalları tərəfindən məhv edilməyə çalışılan abidələrin mahiyyətini açıb dünyaya bəyan etmək, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında zorla erməniləşdirilərək abidələrə tutulan divanlar – onların məhv edilməsi, üzərlərinə başqa elementlərin əlavə edilməsi, tamamilə yer üzündən silinməsi faktlarını böyük ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq məqsədilə hazırlanan bu misilsiz kitab-albom olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən hazırlanan layihə çərçivəsində nəşr edilən kitabın tarixi maddi-mədəniyyət abidələrimizin cəmiyyətə bir daha çatdırılması sahəsindəki təşəbbüsünü yüksək qiymətləndirirəm və elmi ictimaiyyətin də buna laqeyd qalmayacağını düşünürəm. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında girov qalan müqəddəs məkanlar – pirlər, ocaqlar, ziyarətgahlar, məscidlər, qəbirüstü abidələr, məbədlər, qalalar, karvansaralar, alban və xristian kilsələri, türbələr, günbəzlər, abidələr, körpülər, sərdabələr, imarətlər və başqa maddi-mədəni irsimiz haqqında tutumlu məlumatları əks etdirən kitabın çapı, xüsusilə zəfər qazandığımız dövrdə, hələ qarşıda duran məqsədlərimizə də nail olacağımız uğrunda dövlətimizin apardığı məqsədyönlü siyasətə yönəlik dəstək olmaqla yanaşı, həm də tarixi və mədəni irsimizi itib-batmağa qoymamaq yolunda görülməli layiqli işdir. Müəllifin qısa zaman kəsiyində səylə işləyib ortaya qoyduğu, üzərində gərgin zəhmət çəkdiyi kitab, bu sahədə araya-ərsəyə gətirilən dəyərli iş kimi qiymətləndirilməlidir. Kitabın əhatə etdiyi böyük tarixi keçmişi sistemləşdirərək təqdim etməyə çalışması, dəqiq və lakonik məlumatları çatdırmağa müvəffəq olması təqdirəlayiqdir.

Siyasi və elmi, tarixi və mədəni nöqtəyi nəzərdən maraqlı və gərəkli olan bu kitabın tərtibindəki səliqə və tərtibat prinsipi – materialların qruplaşdırılması, onlar haqqında məlumatların verilməsi kitabın istifadəsini asanlaşdırmaqla yanaşı, xalqımızın əlindən alınan nəhəng tarixi mirasın məhsulunu sərgiləməyə kömək edir.

Musa Urud,

tibb üzrə fəlsəfə doktoru, şair-publisist,

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı

“Tarihi Azerbaycan topraklarında maddi-medeni irsimiz” konulu çalışma için:

RAPOR

Bir toprağın yurt olması, sadece askeri kuvvetlerin zaferi ve iktisadi gücünüzle mümkün olamaz. O toprağın her zerresini bilmek ve işlemekle, üzerinde ölmez maddi eserler bırakılması, yine üzerinde manevi bir mirasın sürdürülmesi ile mümkün olur. Azerbaycan Türkleri şimdi Ermenistan sınırları içerisinde bulunan Gökçe, Zengezur ve Zengibasar vilayetlerinde bu tür maddi ve manevi ölmez eserler inşa ederek oraların kadim Türk yurdu olduğunu tescillemiştir. Bilhassa Ermenistan'ın haksız işgali ile kalmayıp ele geçirdiği Azerbaycan topraklarında bu mirası kökünden kazımak için giriştiği, medeni soykırıma maruz bıraktığı maddi ve medeni miras konusunun araştırılması hem Azerbaycan tarihi, hem de Türk dünyası tarihi açısından taktir edilecek bir durumdur.

Tarihin farklı dönemlerinde Azerbaycanlıların Batı Azerbaycan denilen (şimdi Ermenistan sınırları içerisinde) topraklarındaki yurtlarından sürgün edilmelerini, yüzyıllardır topraklarında bırakmak zorunda kaldıkları maddi ve kültürel anıtları ve bu anıtların trajedilerini belgeler ve çeşitli dökümanlar kullanılarak hazırlamak, aynı zamanda anıtların her biri hakkında ansiklopedik bilgiler sunmak, onların önemini ve güncel durumunu kaynaklara dayanarak araştırıp arz etmek kutsal bir görevdir. Görevin üstesinden gelerek bu yolda önemli bir katkı sunacak olan Dr. Afgan Veliyev'in büyük emekle hazırladığı “Tarihi Azerbaycan Topraklarında maddi-medeni irsimiz” adlı eser, hem bu mirasın tespitini, hem de değerlendirilmesi yolunu açacak imkanları bize sunmaktadır.

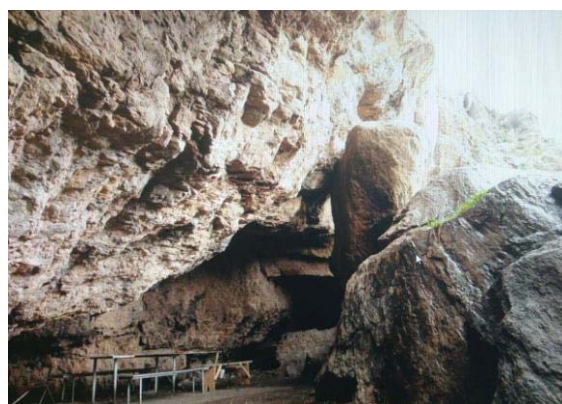
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu,
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

Mündəricat

PIR, OCAQ VƏ ZİYARƏTGAHLAR

Abduləsər ocağı	35
Ağaməmməd Məhəmməd oğlunun ocağı	35
Baba Hacı ocağı	35
Bala Seyidin ocağı	36
Bel daşı ziyarətgahı	37
Bəndər şahın piri	37
Cidalı piri	38
Dağdağan piri	38
Dəva (Şəfa) piri	39
Düldül ocağı	39
Əbdül ata ocağı	39
Əmirxeyir piri	40
Ərəb ocağı	40
Hərəmlər piri	41
Həzrəti Abbas piri	42
Xanoturan ziyarətgahı	42
Xəlifə Şahbaz ocağı	43
Xıdır Nəbi babamın ocağı	43
İyis piri	44
Qara Daş piri	44
Qara Pirim ocağı	45
Qayabaş piri	46

Qırxlar piri	46
Qoşapir ocağı	47
Miyan Bütün ocağı	47
Mir Qafar ocağı	48
Məşədi Mir Yaqub ağa ocağı	48
Məşədi Oruc piri	49
Mirəli ağa ocağı	49
Mir İsmayıl ağa ocağı	50
Miskin Abdal ocağı	51
Mollaqayıb bulağı piri	51
Molla Qeyib piri	52
Nəzir Qayası ocağı	52
Ocaq təpəsi piri	53
Pir Eyvaz ocağı	53
Pirəl Mürsəl (İlgınlı) ocağı	53
Seyid Ağbal ağa ocağı	54
Seyid Bayram ocağı	54
Seyid Mahmud ocağı	55
Seyid Məhəmməd ocağı	56
Seyid Muxtar ocağı	56
Seyid ocağı	57
Seyid Rəhim ocağı	57
Siznək kəndində Oğuz qəbri ziyarətgahı	57
Şişin ocağı	58
Tişneyni piri	58
Zeyvə piri	59
Ziya Baba ziyarətgahı	59

MƏSCİDLƏR

Ağbulaq kənd məscidi	61
Ağkilsə kənd məscidi	61
Ağudi kənd məscidi	62
Aldərə kənd məscidi	63
Arçut kənd məscidi	64
Balıqlı kənd məscidi	64
Bicni məscidi	65
Böyük məscid	66
Cümə məscidi	66
Dəmirçi kənd məscidi	67
Elatar / Küllükbaşı məscidi	67
Ərəfsə kənd məscidi	68
Əkərək kənd məscidi (XVII yüzil)	68
Əkərək kənd məscidi (XVIII-XIX yüzillər)	69
Ərgəz məscidi	70
Gıgı məscidi	70
Güllübulaq kəndində Cümə məscidi	71
Hacı Abbası məscidi	71
Xələc kənd məscidi	72
Kiçik məscid	73
Köhnə məscid	73
Körpübulaq məscidi	74
Loru Qala məscidi	74
Qaraçanta kənd məscidi	75
Qızılulaq (Çaxırlı) kənd məscidi	76
Qızılcıq kənd məscidi	76
Oxdar kənd məscidi	77
Sofulu kənd məscidi	78

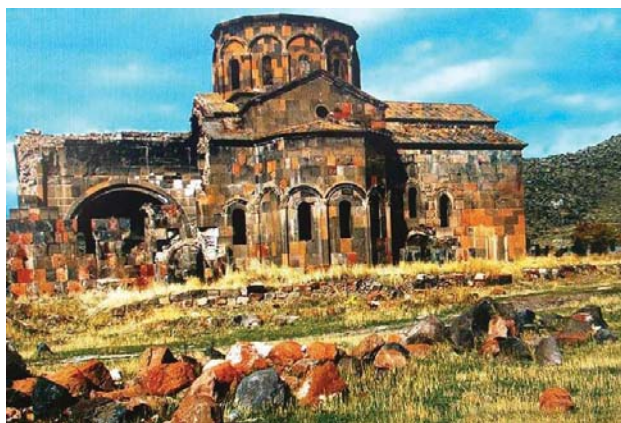
Şəki kənd (şiə) məscidi	78
Şəki kənd (sünni) məscidi	79
Şıxlar kənd məscidi	79
Şirazlı kənd məscidi	80
Şükürbəyli kənd məscidi	80
Tağlı məscidi	81
Təzə məscid	82
Urud kənd məscidi	82
Vəliuşağı kənd məscidi	83
Yengicə kənd məscidi	83
Zəhmət kənd məscidi	84
Zəhmət kənd günbəzli məscidi	84

QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

Ağbulaq qəbirüstü abidələri	86
Ağkilsə qəbirüstü abidələri	87
Ağudi kəndində qoç fiqurlu məzar daşları	87
Ağüdü qəbirüstü abidələri	88
Alban qəbirüstü abidələri	88
Aşağı Qaranlıq qəbirüstü abidələri	89
Aşağı Şorca qəbirüstü abidələri	89
Aysəsi qəbirüstü abidələri	90
Bel Daşı qəbirüstü abidələri	90
Böyük Məzrə alban abidəsi	91
Böyük Məzrə kəndində Oğuz qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	92
Cəfərabad qəbirüstü abidələri	92
Cücəvəng qəbirüstü abidələri	93
Çaykənd Oğuz qəbirləri	94

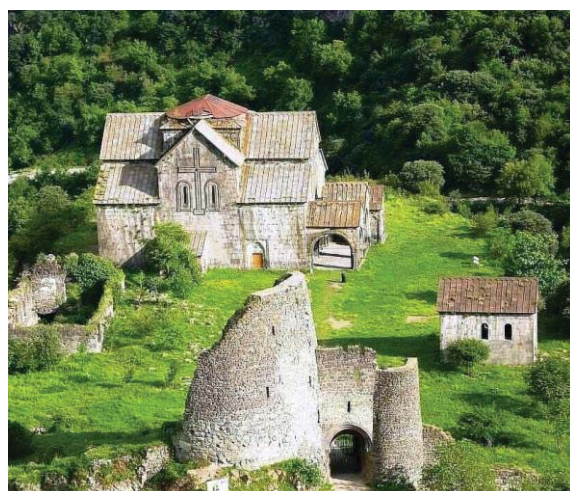
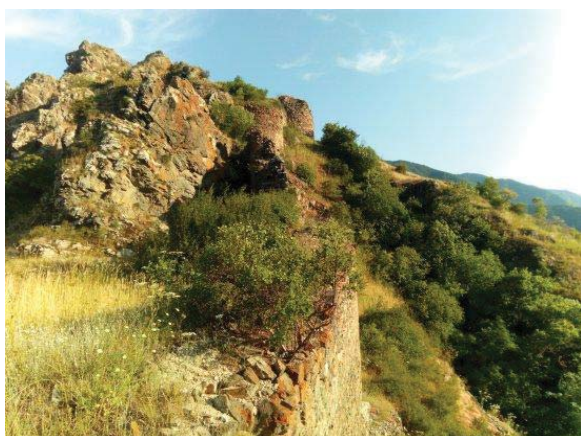

Daşkənd qədim Oğuz qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	94
Dəstəkerd kənd qəbirüstü abidələri	95
Əfəndi kənd qəbirüstü abidələri	96
Əhməd bin Qasımın qəbirüstü daşı	97
Zolaxaç kənd qəbirüstü abidələri	97
Güllübulaq qəbirüstü abidələri	98
Güllüdüz qəbirüstü abidələri	99
Hors kənd abidələri	99
Xalisa kənd qəbirüstü abidələri	100
İrəvan qəbirüstü abidələri	101
Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) kəndində Oğuz qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	101
Qabaxlı qəbirüstü təsvirləri	102
Qarabulaq qəbirüstü abidələri	102
Qarakilsə qəbirüstü abidələri (1200-cü il).....	103
Qarakilsə qəbirüstü abidəsi (1345-ci il)	103
Qundaqsaz qəbirüstü abidələri	104
Mir Abbas ağanın qəbri / ocaq	105
Nərimanlı kəndində alban sinə daşı abidəsi	105
Nərimanlı kənd qəbirüstü abidələri	106
Saral qəbiristanlığı abidələri	106
Urud qəbirüstü abidələri	107
Yengicə kəndi Oğuzlar qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	107
Yeni Çölməkçidə qəbirüstü qoç daşı abidəsi	108
Qabaxlı kənd qəbirüstü abidələri	108

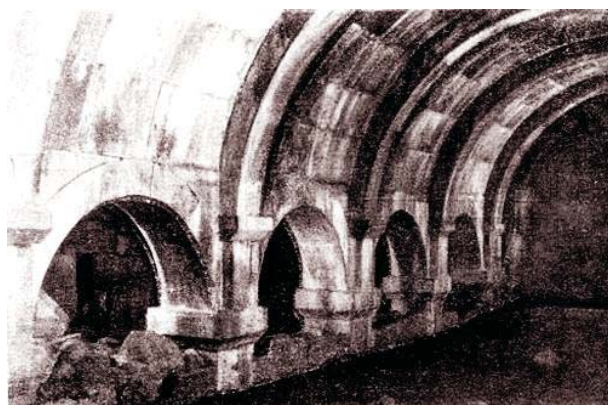
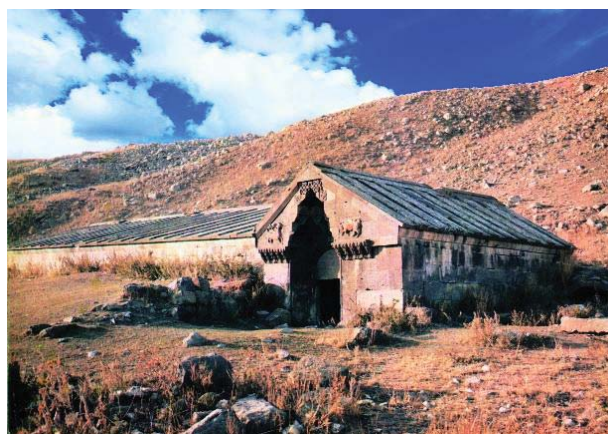
MƏBƏDLƏR

Ardaniş kəndində alban məbədi	110
Aldərə (Əlidərəsi) kəndində alban məbədi	111
Bayburd kəndində alban məbədi	111
Göyərçin məbədi	112
Xorvirab monastırı	112
Xosrov kəndində alban məbədi	113
Qarakilsə (Müqəddəs Qriqori) məbədi	113
Qıpçaq məbədi	115
Qızılkilsə alban məbədi	115
Qoşabulaq kəndində alban məbədi	116
Saçlı Xanım məbədi	117
Səfiyyə (Gindivaz) məbədi	117
Vəng (Vahanva) məbədi	117
Yuxarı Kilsə kəndində alban məbədi	118
Zod kəndində alban məbədi	118

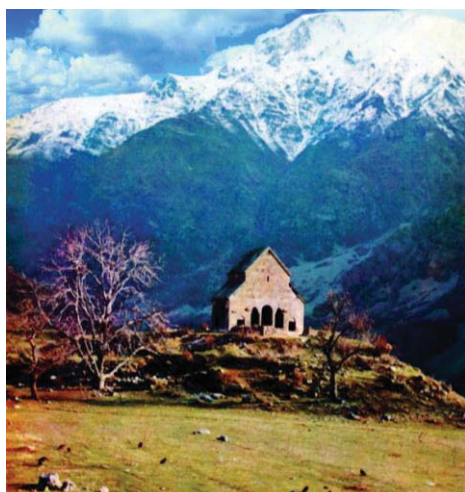
QALALAR

Cücəvəng qalası (qala divarları)	120
Çikdamal qalası	120
Daş qala qalası	121
Gıǵı qalası	121
Gümrü qalası	122
Qafan qalası	122
Keşikçi qalası	123
Qələndər qalası	124
Loru qalası.....	124
Şəki qalası	125
Talın qalası	126
Talış kəndində qala	126
Tovuzqala qalası	127

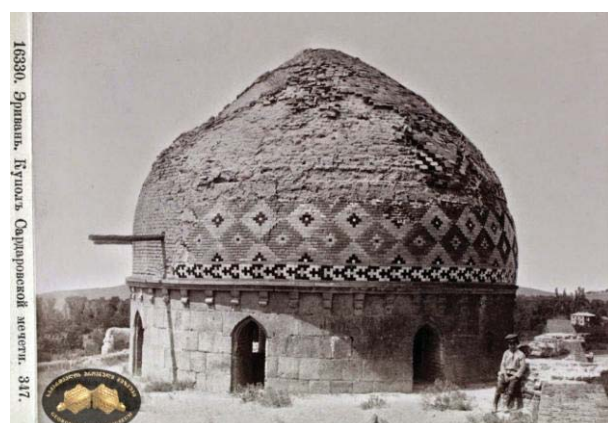
KARVANSARALAR

Cil kənd karvansarası	129
Culfa karvansarası	129
Əfşar karvansarası	130
Gürcü karvansarası	130
Hacı Əli karvansarası	131
Qarabulaq karvansarası	131
Qarahisar karvansarası	132
Sulu karvansarası	132
Susuz karvansarası	133
Talın karvansarası	134
Tahir karvansarası	134
Zərrab xan (Sərrafxana) karvansarası	134
Zöhrab xan karvansarası	135

ALBAN KİLSƏLƏRİ

Ağkilsə kəndində alban kilsəsi	137
Aşağı Kilsə kəndində alban kilsəsi	138
Dövrüş kəndində alban kilsəsi	138
Çaybasar kəndində alban kilsəsi	139
Ələyəz kəndində alban kilsəsi	139
Gələsən-görəsən alban kilsəsi	140
Güllübulaq kəndində alban kilsəsi	140
Qanlı kəndində alban kilsəsi	141
Kəsəmən kəndində alban kilsəsi	141
Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) kəndində alban kilsəsi	142
Oxdar kəndində alban kilsəsi	143
Şəhərcik kəndində alban kilsəsi	144
Şəki kəndində alban kilsəsi	144
Açağı kəndində alban kilsəsi	147
Davrus kəndində alban kilsəsi	148
Daşkənd kəndində alban kilsəsi - I	148
Daşkənd kəndində alban kilsəsi - II	148
Şəhərcik kəndində alban kilsəsi	149
Urud kəndində alban kilsəsi	149

TÜRBƏLƏR

Ağnatun kəndində türbə	151
Camışlı kəndində türbə	151
Kərbəlayı Həsənalı Şaloğlu türbəsi (günbəz)	152
Kotanlı kəndində alban türbəsi	153
Miryaqub ağa türbəsi	153
Talış kəndində türbə	154
Təkiyə kəndində müsəlman türbəsi	154

GÜNBƏZLƏR

Güləm Rəhim qızı Bayramovanın günbəzi	157
Hacılılar günbəzi	157
Kəklük Abbas qızının günbəzi	158
Kərbəlayı Həsənalı Şaloğlunun günbəzi	158
Kərbəlayı Yusiflinin günbəzi	159
Molla Əli Bayram oğlunun günbəzi	159

ETNOQRAFİK-ARXEOLOJİ ABİDƏLƏR

Ərəfsə kənd qəbirüstü abidələri.....	161
Balatəpə dağında alban abidələri.....	161
Kirs kənd abidələri.....	162
Qurumsulu abidəsi.....	163
Şəhərcik kənd abidələri	164
Uşi kənd tarixi abidələri	165

QƏBİRÜSTÜ HEYKƏLLƏR

Kosanlı və Paskili qəbiristanlıqlarında yerləşən qoç heykəlləri	167
Qəbirüstü alban heykəlləri	167
Şidli qəbirüstü heykəlləri	168
Urud qəbirüstü sənduqə və heykəlləri	168
Zəngilər kəndində qəbirüstü heykəllər	169

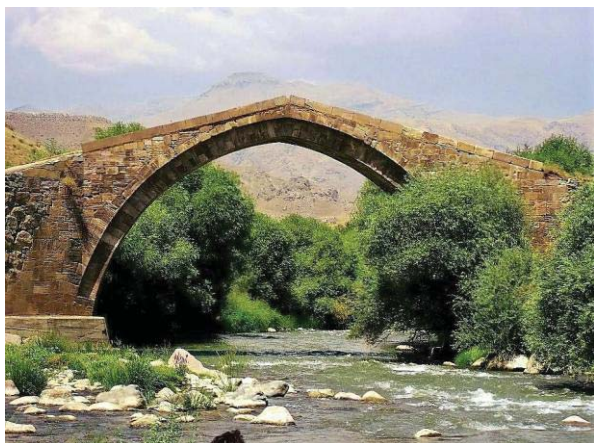
ARXEOLOJİ ABİDƏLƏR

Arçut abidələri (abidə, alətlər, qiymətli əşyalar)	171
Əmirxeyir abidələri (abidələr, evlər, qəbirüstü heykəllər)	172
Şişqaya kəndində tarixi abidələr	172

KÖRPÜLƏR

Cul körpüsü	175
Xan körpüsü	175
Qoytul körpüsü	176
Taxtakörpü çayı üzərində daş körpü	176
Təkbarmaq çayı üzərində daş körpü	177

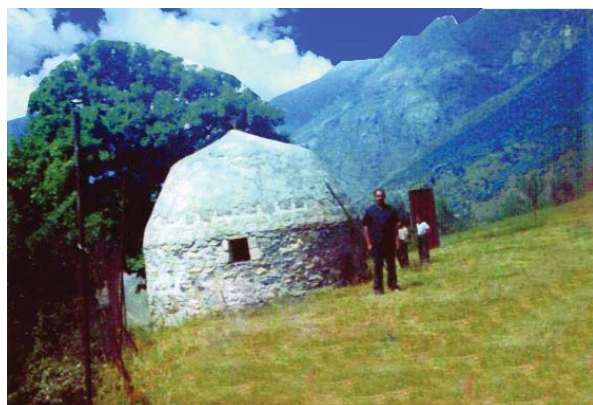
DAŞÜSTÜ YAZILAR

Dövrus daşüstü yazıları	179
Sətənağac xaç daşları	179
Şidli daşüstü təsvir	180

MƏQBƏRƏLƏR

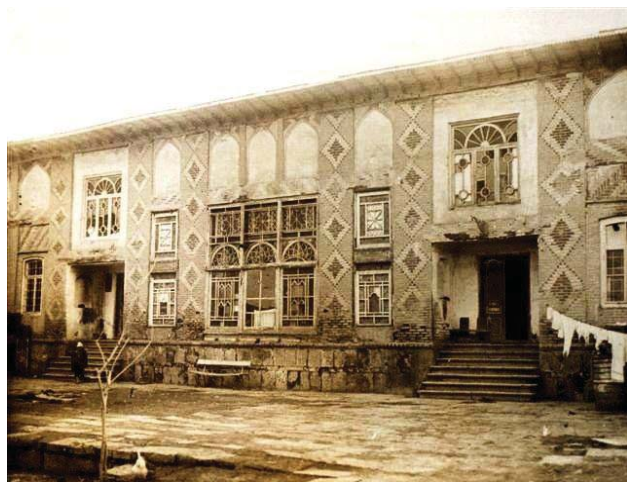
Mirdavud məqbərəsi	182
Pircavidan məqbərəsi	182
Seyid Əhməd məqbərəsi	183

SƏRDABƏLƏR

Anabat sərdabəsi	185
Ələkbər kəndində qədim sərdabə	185
Lehvaz kəndində qədim sərdabə	186

İMARƏTLƏR

Əli xanın imarəti	188
Pənah xanın imarəti	188

İrəvanda içərisində erməni ailələrinin yaşadığı qədim mədrəsə

MƏDRƏSƏLƏR

Urud kənd mədrəsəsi 191

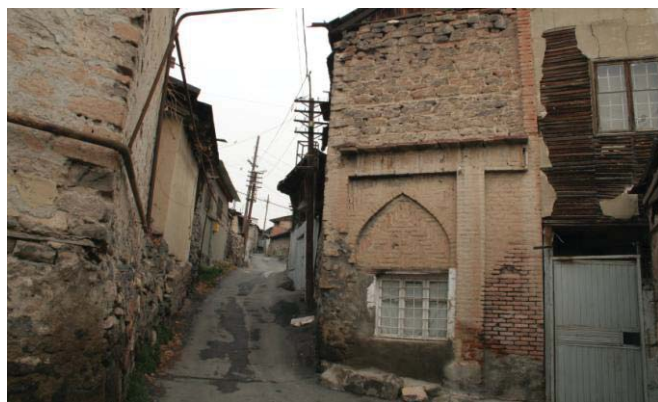
Zəhmət kənd mədrəsəsi 192

MƏHƏLLƏLƏR

İrəvan məhəllələri 194

Zəhmət kəndində Dərvişlər məhəlləsi 195

QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏR, QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Xosrov kənd qayaüstü təsvirləri 197

Şəki qayaüstü təsvirləri..... 197

Qarakilsə qayaüstü təsvirləri 198

Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri	200
Qoşundaş abidəsi	200
Göyçə gölünün sahilindəki türk kurqanları	201
Dəhnəz kənd abidələri	201

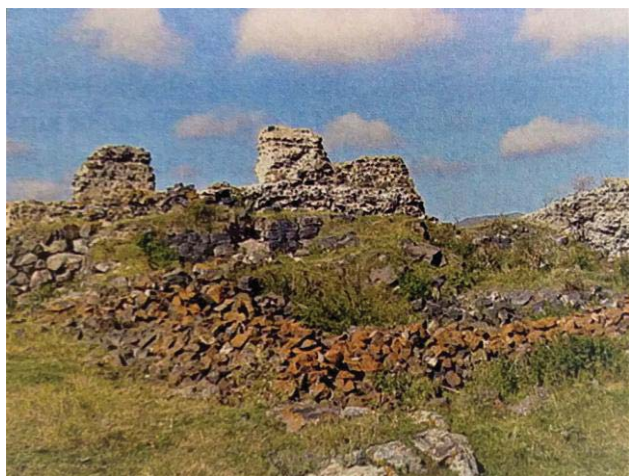

Novruz oğlunun zağası (mağarası) 202

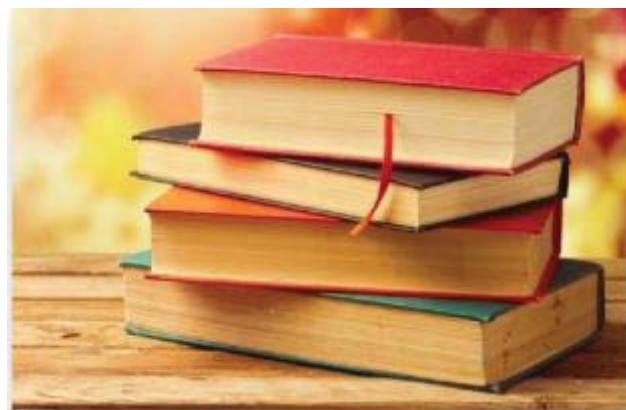
Ağqala istehkam divarları 203

Yellicə və Bayburd kəndləri arasında
müsəlman türk məbədi..... 203

FOTOQALEREYA 204

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT 213

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 8 fevral 2018-ci il tarixli nitqində Azərbaycanın indiki Ermənistan ərazisinə qatılan tarixi torpaqları barədə danışaraq bildirir: “...Və biz bu torpaqları unutmuruq. Bu da gələcək fəaliyyətimiz üçün istiqamət olmalıdır, necə ki, biz bu gün də bu istiqamətdə iş görürük. Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir. Mən şadam ki, bu məsələ ilə bağlı – bizim əzəli torpaqlarımızın tarixi ilə bağlı indi sanballı elmi əsərlər yaradılır, filmlər çəkilir, sərgilər təşkil olunur. Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu, bizim siyasi və strateji hədəfimizdir və biz tədricən bu hədəfə yaxınlaşmalıyıq”.

Azərbaycan xalqı öz gücü, əzmi və iradəsi ilə tarixin müəyyən dövrlərində özünəməxsus mədəniyyətin yaradıcısı kimi dünya millətləri arasında layiqli yer tutub. Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesində qabaqcıl yer tutmaq istəyən ölkə, özünün iqtisadi, siyasi gücü ilə yanaşı tarixi irsi, mədəniyyəti, incəsənəti ilə də tanınmalıdır. Azərbaycan xalqı qədim tarixi keçmişə və zəngin mədəniyyətə malik olan bir xalqdır. Qədim tarixi dövr ərzində formalaşan bu tarixi yaddaş, əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış memarlıq abidələrində təcəssüm edərək xalqın, millətin milli ruhunu özündə əks etdirir. Yüzlilliklər ötdükcə, xalqın yaratdığı və gələcək nəsillərə yadigar qoyduğu mədəni miras daha da əzəmətli, möhtəşəm görünür. Bu qədim və zəngin mədəniyyət, xalqın keçmiş qüdrətinin, əzəmətinin sübutu kimi varislərinin köksünü qürur hissi ilə qabardır. Maddi-mədəniyyət nümunələri, tarixi memarlıq abidələri və toponimlər bir millətin müəyyən coğrafi məkanda formalaşmasını təsdiqləyən ən tutarlı və mühüm tarixi dəyəri olan sənədlərdir. Zaman keçdikcə, bu mədəni miras zəngin xəzinəyə çevrilir.

Yüz illər boyunca Qərbi Azərbaycan torpaqlarında da azərbaycanlılar tərəfindən belə milli-mədəni xəzinə və zəngin miras formalaşmışdı. 1988-ci ildə, bu torpaqlardan azərbaycanlıların sonuncu kütləvi deportasiyasından sonra, tarixi ərazilərimizlə birlikdə mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi, yüzlərlə alban-türk tarixi-memarlıq abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, mavzoleylər, məqbərələr, alban türk-oğuz qəbiristanlıqları, qəbirüstü abidələr, ziyarətgahlar ermənilər tərəfindən işğal olundu. Apardıqları etnik təmizləmə və tarixi abidələrə qarşı vandallıq aktları nəticəsində monoetnik dövlətə çevrilən Ermənistan, azərbaycanlılara məxsus olan tarixi-memarlıq abidələrinin bir qismini yer üzündən sildi, digərlərini isə yazı və elementlər əlavə edərək erməniləşdirməyə çalışdı.

Rusiya, Gürcüstan (Çar Rusiyası dövründə Tiflis Cənubi Qafqazın mərkəzi idi. Sənədləşmə və arxivləşdirmə daha çox orada aparılırdı) və Türkiyə arxivlərindəki müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edən sənəd və materiallar XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan Kürəkçay, Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçünün başladığını, ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsindən sonra azərbaycanlıların deportasiya və soyqırımına məruz qaldığını, tarixdə ilk erməni dövlətinin - 1918-

ci il mayın 28-də, keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradıldığını, Ermənistan adlanan dövlətin tarixi Azərbaycan ərazilərində qurulduğunu təsdiq edir.

Tarixən Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət nümunələri çoxsaylı müharibələrdə dağıdılıb, talan olunub və bu proses son zamanlara qədər davam edib. 1918-ci ildə böyük dünya gücləri tərəfindən silahlandırılan ermənilər “dövlətlərini” elan etdikdən sonra, ərazilərini genişləndirmək məqsədi ilə misli görünməmiş terror və soyqırım hərəkatı başlادaraq, azərbaycanlılara məxsus torpaqları işğal etdilər. 1918-1919-cu illərdə Qərbi Azərbaycanda - Vedibasar, Zəngibasar, Göyçə, Amasiya, Zəngəzur mahalı və digər qədim Oğuz ellərində ağlasığmaz talanlar, amansız qətlər törədən daşnaklar tərəfindən, Stepan Şaumyan, Andranik Ozanyan, Dro başda olmaqla erməni terror dəstələrinin və digərlərinin fitvası ilə minlərlə müsəlman ya işgəncələrə məruz qaldı, yaxud da qəddarlıqla məhv edildi. İşğal olunan şəhər, qəsəbə və kəndlərdəki müxtəlif mənşəli tarixi maddi-mədəni Azərbaycan irsi talan edildi. Aparılan tədqiqat nəticəsində, 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına və onun maddi-mədəni irsinə vurduğu ziyanın miqyası və bu mənəvi zərərin ölçüsüzlüyü ortaya qoyulur.

1923-cü il iyulun 7-də isə vaxtilə İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisindən Qarabağ xanlığının ərazisinə köçürülən ermənilərə süni surətdə muxtariyyət hüququ verildi, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistana verilməklə Naxçıvan torpağı Azərbaycandan, Türkiyə isə türk dünyasından ayrı salındı. Böyük dövlətlərin dəstəyi ilə əcdadlarımızın Oğuz yurdu Qərbi Azərbaycanı qəsb edən gəlmə ermənilər azərbaycanlılara məxsus ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra, onlara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini məhv etdi, izlərini silməyə çalışdı, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin “qədim ermənilərə” aid olmaları barədə saxta tarix yazaraq dünya ictimaiyyətini aldatmağa başladı.

Azərbaycanlılar öz tarixi əraziləri olan indiki Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi torpaqlarda, növbəti dəfə 1988-ci ildə soyqırımına, işgəncələrə və təzyiqlərə məruz qalaraq, Qərbi Azərbaycan adlandırılan 28,9 min kvadrat kilometrlik torpaqlarını itirmək məcburiyyətində qaldılar.

Son 200 il ərzində ermənilər tərəfindən zəbt edilən Qərbi Azərbaycanda maddi-mədəni, tarixi miras olan qalalar, alban-türk məbədləri, karvansaralar, körpülər, saraylar, eləcə də pirlər, ziyarətgahlar, məscidlər, qəbirüstü abidələr, məqbərələr, xüsusilə də müsəlman-türk dünyasının məşhur dini abidələri erməni vandallığının qurbanına çevrilib.

1988-1989-cu illərdə Ermənistanın 22 rayonundan (172 sırf azərbaycanlı və 89 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqələrindən 40.928 ailə) 250 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edildi. Çox da uzaq olmayan keçmişdə cərəyan edən bu hadisələrə həm tarixi mənbələr, həm də deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlılar şahidlik edə bilirlər. Ermənilər yeni yazdıqları “elmi əsərlərdə” alban abidələri və Azərbaycan-Türk mənşəli yer adlarını erməniləşdirərək mənimsəyir və dünya ictimaiyyətinə özlərinin mədəni irsi kimi təqdim edirlər. Bununla da, tarixi saxtalaşdıraraq Azərbaycanın ərazisinin və maddi-mədəni elementlərinin hesabına erməni dövlətçiliyinin dərin köklərə malik olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Tarixi mənbələrə əsasən XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində 310 məscid qeydə alındığı halda, bu gün Ermənistan ərazisində yalnız bir məscid – Göy məscid qismən salamat qalıb ki, onu da xarici qonaqlara “fars” məscidi kimi təqdim edirlər. 1912-ci ilə kimi indiki Ermənistan ərazisinin İrəvan qəzasında 42, Eçmiədzin qəzasında 33, Zəngəzur qəzasında 35 məscid fəaliyyət göstərmiş. 1915-ci ildə isə İrəvan və

Zəngəzur quberniyasının ərazisində məscidlərin sayının artması müşahidə olunub. Burada 382 şiə, 9 sünni məscidi fəaliyyət göstərib. Bu məscidlərin demək olar ki, hamısı və qeyd olunmayan və yaxud 1915-ci ildən 1918-ci ilə qədər tikilən digər məscidlər, məbədlər və minlərlə tarixi abidə 1918-1920-ci illərdə tarixi Azərbaycan torpaqları olan Göyçə, Zəngəzur və Zəngibasar ərazilərində İrəvan mərkəzli “Ermənistan” dövləti qurmağa çalışan erməni silahlı birləşmələri tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib.

Apardığımız tədqiqatlar Qərbi Azərbaycandakı maddi-mədəni irsimizin daha mühüm bir hissəsi haqqında məlumat əldə etmə imkanı yaratdı. Bu tədqiqat Ermənistan ərazisindəki tarixi torpaqlarda azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsin məhv edilməsi və yer üzündən silinməsi prosesinin bugünkü vəziyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Toponimlər konkret etnosun konkret coğrafi məkanda təşəkkülünü göstərən ən tutarlı sənəddir. Ona görə də ermənilər əraziləri azərbaycanlılardan təmizlədikcə ilk növbədə yer adlarını dəyişdirirlər. Demək olar ki, son dövrdə maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən şüurlu, planlı şəkildə məhv olunub, mənimsənilib, bütün toponimlər erməniləşdirilib. Bu da azərbaycanlıların həmin torpaqlarda tamamilə izlərinin itirilməsi məqsədi güdür. Bu proses XX əsrdə global şəkil alıb və o yerə çatıb ki, bu gün Ermənistanın yerləşdiyi Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qərbi Azərbaycanda son siyahıya alınma və pasportlaşma prosesində bir dənə də olsun müsəlman abidəsinin qeydə alınmaması bu tarixi torpaqlardakı azərbaycanlı izinin silinməsi uğrunda aparılan mübarizə tezisini dəstəkləyir. Çünki tarixi torpaqlardakı tarixi yaddaş əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış memarlıq abidələrində yaşayır, xalqın, millətin mənəviyyatını özündə əks etdirir.

Yüzlilliklər ötdükcə, zaman keçdikcə xalqın yaratdığı və nəsillərə qoyduğu mədəni miras daha da əzəmətli, möhtəşəm görünür. O, xalqın keçmiş qüdrətinin, əzəmətinin tarixi yaddaşı kimi bu mədəniyyətin varislərinin varlığını qürur hissi ilə doldurur. Maddi-mədəniyyət, memarlıq abidələri, toponimlər bir millətin müəyyən coğrafi məkanda formalaşmasını təsdiqləyən ən tutarlı sənədlərdir. Ona görə də zaman keçdikcə bu mədəni miras zəngin xəzinəyə çevrilir. Son 200 ildə ermənilər tərəfindən zəbt edilərək məskunlaşdırılmış Qərbi Azərbaycanın dini-ruhsal ocaqlarının (məscid, pır, ziyarətgah, qəbirüstü abidələr) məhz müsəlman-türk dünyasının maddi-mədəni irsi kimi təqdir edilməsi, coğrafi məkan üzrə paylanmasının sistemləşdirilməsinin (yazılı və təsviri formada) böyük əhəmiyyəti vardır. Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi Azərbaycanın tarixi ərazisidir. Tarixi realıq uğrunda apardığı mübarizəni bu gün Azərbaycan özünün iqtisadi, siyasi gücü ilə yanaşı, Qərbi Azərbaycandakı tarixi irsi, mədəniyyəti, incəsənəti və zəngin mirası ilə elmi, siyasi-ideoloji cəbhədə mənbələrə söykənərək, dəlillərlə və sübutlarla daha da gücləndirmə imkanı əldə edə bilər.

İqtisadi və siyasi cəhətdən güclü olan Azərbaycan, bu gün elmi müstəvidə dəlillər və sübutlarla aparılan tədqiqatlara əsaslanıb, Qərbi Azərbaycanın öz əzəli və əbədi tarixi ərazisi olduğunu, buradakı tarixi irsin – mədəniyyətin əsl sahibi kimi haqlı mübarizəni siyasi-ideoloji cəbhədə də gücləndirməyə qadirdir. Ümidvarıq ki, bu məqsədlə apardığımız tədqiqatda, məlumatları tarixi mənbələr əsasında araşdıraraq Qərbi Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif dövrlərdə və 1988-ci ildə – azərbaycanlıların sonuncu deportasiyasından sonra, indiki Ermənistan ərazisində qalan, bu günə qədər bilinməyən və yaxud haqqında az məlumat olan 244 biri-birindən dəyərli milli-mədəni irsimiz və onun vəziyyəti barədə faktları, eləcə də Ermənistan siyasi hakimiyyətinin Azərbaycan maddi-mədəni irsinə olan münasibətini də meydana çıxarıb, ortaya qoymağa nail olduq.

Bəli, Zəngəzurda azərbaycanlılar çox yaşayıbdır. Vaxtilə Zəngəzurun əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olubdur. Ancaq Sovetlər İttifaqı yaranan zaman respublikaların xəritələri çəkilib, Zəngəzur Ermənistanın tərkibində qalıbdır. Azərbaycanlılar oradan tədricən köçüblər. Amma sizin nəzərdə tutduğunuz Mehri rayonunda 1988-ci, 1989-cu illərdə, 1990-cı ilə qədər daha çox azərbaycanlı yaşayıb, nəinki erməni.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Pir / Ocaq / Ziyarətqah

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
PİR – OCAQ – ZİYARƏTGAH									
1	Abduləsər ocağı	XVIII-XIX yüzil	İrəvan şəhərindən 125 km cənub-şərqə tərəf aralı olan Qaranlıq kəndinin günbatan səmtində, 2 km kənarda, açıq təpədağ üstündəki gölün yanında.	Qaranlıq kəndi – Geğhovit .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Azərbaycan və müsəlman-türk dünyasının ruhsal-irfan ocaqları kimi Abduləsər ocağı da tarixi torpaqlardakı Azərbaycan mədəni irsinin nümunəsidir.	1988-ci ildə azərbaycanlıların tarixi torpaqlardan deportasiyasından sonra, ziyarətgah ermənilər tərəfindən mənimlənilib və erməni ziyarətgahı kimi göstərilir.	Ocağın ətrafında qədim qəbiristanlıq var idi. Qəbir olmasa da, ətrafı dağılmış çay daşları ilə əhatələnmiş, toparlanmış bu ziyarətgaha ətraf kəndlərin (Körpükənd, Çidəmli, Xosrov...) camaatı ilə yanaşı, haylar da gəlib, üstündə ancaq xoruz kəsərdilər ¹ .
2	Ağaməmməd Məhəmməd oğlunun ocağı	XIX yüzil	İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Vedi (Ararat) rayonunun Xosrov kəndində.	Vedi rayonu – 15.05.1968-ci ildən – Ararat .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Küsqayasu çayının yanında yerləşirdi ² . Toponim Xosrov şəxs adı əsasında yaranıb. Antropotoponim, quruluşca sadə toponimdir.	Ağaməmməd Məhəmməd oğlunun ocağı və eyni zamanda ziyarət yerinə çevrilən məqamı ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Xosrov kəndində yaşayan böyük din xadimi və irfan sahibi Ağaməmməd Məhəmməd oğlunun (1883-1978) sağlığında ocağı, vəfat etdikdən sonra məqamı Vedibasər mahalının ziyarət yerlərindən biri idi. ³
3	Baba Hacı ocağı	1200-1300 il tarixə malikdir	Nüvədi kəndindən 10-12 km şimal-qərb istiqamətindəki Əngizəyid dağının üstündə salınıb.	Nüvədi kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Nonadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Azərbaycanın ərazidə yerləşmə tarixinin qədimliyini göstərməklə yanaşı, kənd və bölgə əhalisinin ümid və inanc mənbəyi kimi ziyarət olunub.	“Baba Hacı piri” 1960-cı ildə təmir-bərpa edilib (düşən-qopan daşların əvəzlənməsi, günbəzin bərpası) və bu işin təşkilində kəndin mollası Saleh Həmzə	Son 200 ildə ermənilər tərəfindən zəbt edilərək məskunlaşdırılmış Qərbi Azərbaycanın dini-ruhsal ocaqlarının məhz müsəlman-türk dünyasının maddi-mədəni irsi kimi təqdim edilməsi, coğrafi məkan üzrə paylanması sistemləşdirilməsinin (yazılı və təsviri formada) böyük əhəmiyyəti vardır. Elin-obanın həmişə üz tutduğu ruhsal-sakral yerlərdən biri “Baba Hacı ocağı”nın üzərində hündürlüyü 6-8 m olan altıbucaqlı üslubunda tikili ucaldırdı ⁴ . Dini-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								oğlu Mustafayev (1896-1976) yaxından iştirak edib. Pir 1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	ibadət ocağı, müqəddəs ziyarətgah məkanı, tarixi, maddi-mədəni irs tikililəri müsəlman-türk dünyasının sakral-ruhsal duyğularının məbədgahına çevrilib. "Baba Hacı piri" 1960-cı ildə təmir-bərpa (düşən-qopan daşların əvəzlənməsi, günbəzin bərpası) edilib və bu işin təşkilində kəndin mollası Saleh Həmzə oğlu Mustafayev (1896-1976) yaxından iştirak edib ⁵ . Təmir işlərində yerli qaya-qara daşlardan istifadə edilməklə Şərq memarlıq üslubu qorunub. Bu ocağa yaxınlıqdakı haylar yaşayan Astazur kəndinin sakinləri də gələrdilər ⁶ .
4	Bala Seyidin ocağı	XIX yüzil	Göycə mahalı Basarkeçər rayonunun Qızıl-bulaq (Çaxırlı) kəndində.	Qızıl-bulaq (Çaxırlı) kəndi 25.01.1978-ci ildən – Sovetakt, 3.04.1991-ci ildən Xaçaxbyur adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Ağalıq və kənd-xudalıqla idarə edilən kənddə seyidlər idarəçilər və xalq tərəfindən hörmət edilən insanlar idi. Onlar haqsızlıqlara məruz qalan insanlara öz dəstəkləri ilə tanınıblar.	Bala Seyidin ocağı və məzarı ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Qızıl-bulaq kəndi Göycə mahalının və Qərbi Azərbaycanın din adamları, dini ibadət-gahlar, xeyriyyəçilər və ruhsal-sakral ocaqlarla məşhur yerlərindəndir. Həmçinin, kənddə çox sayda seyid tayfaları və ocaqlar mövcuddur. Kəndin Seyidlilər tayfasından Bala Seyidin ocağı sınıanmış ruhsal-sakral irfən ocağı idi. Bu ocağa qonşu kəndlərin əhalisi də ziyarətə gələr və nəzir dilərdilər. Kəndin Hacı Abdullaşağı tayfasından Hacı Abdulla, Molla İsgəndər, Ağalıqlar tayfasından Böyükağa, Abbasəli bəy, Ayvazlılar tayfasından Kərbəlayı Avas, Böyük kişi, Məmmədov Əmirxan, Məhərrəmov Arif, Muradhasanlılar tayfasından Maya qarı, Tağıyev Qəmbər, Mursaqulular tayfasından Quliyev Cəmşid, Nağılılar tayfasından Süleymanov Qəmbər və başqa tanınmış xeyriyyəçiləri ilə birlikdə Bala Seyid kənddə keçirilən mərasimlərin təşkilatçılarından olub ⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
5	Bel daşı ziyarətgahı	XIV-XV yüzil	Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzasının Qafan rayonundakı Siznək kəndində yerləşir.	Gəncə – Yelizavetpol, Qafan rayonu – Kapan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Toponim Azərbaycan dilində “duman, çən” mənasında işlə-nən sis sözünə -nək şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gəlib. Sis sözü Siznək toponimində “siz” formasına düşüb. s~z səs əvəzlənməsi Azərbaycan dili üçün qanunauyğundur. Relyef əsasında yaranan düzəltmə quruluşlu toponimdir ⁸ .	Qoç daşı sonradan Qafan şəhərinə aparılıb, müzeyin qarşısında qoyulsa da, Bel daş yerində qalırdı. Ermənilər daşın altını qazıb, oradan qızıl əldə ediblər. Hər iki abidə ermənilər tərəfindən mənimsənilib.	Kəndin qarşısından Qafan, Həyə-rək, Zəngilan, Qubadlı yolu keçirdi. Yolun alt və üst (sağ-sol) hissəsində köhnə qəbiristanlıq yerləşirdi. Burada palıd ağacı dibində “Bel daş” adlı, at yəhəri formasında bir daş, qoç formalı iki daş vardı. Bura yoldan keçənlər nəzir qoyar, niyyət edər, qaratikan koluna sap, parça bağlayar, beli ağrıyanlar kürəyini Bel daşa söykəyər, əlini sürtər və şəfa tapardılar. Daşların yaşı bəlli deyildi. Bəlkə də totemlə (heyvana, quşa və s. inamla) bağlı imiş ^{9, 10} .
6	Bəndər şahın piri	VII-VIII yüzil	Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda, rayon mərkəzindən 7 km şimalda, Oxçu çayının sol sahilindəki Şəhərcik kəndində yerləşir.	Erməni mənbələrində Şharcik kimi təqdim edilir.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Oğuz elinin tarixinin qədimliyini əks etdirir.	Bəndər şahın məzarı və daşüstü yazısı hal hazırkı dövrə qədər saxlanılır.	Şəhərcik kənd qəbiristanlığında VII-VIII yüzilə aid Bəndər padşahın qəbri mövcuddur. Bəndər şahın qəbri və üzərində mixi işarələrlə daşüstü yazısı olan, qəbiristanlığın aşağı hissəsindəki bu yer Bəndər şahın piri kimi tanınır. Oğuz elinin tarixinin qədimliyinə işarə edir ¹¹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
7	Cidalı piri	XIV yüzil	Zəngəzur mahalı Qafan və Sisyan rayonu ərazisində Əriməz dağı və Sarı dərənin arasındakı yüksək zirvədə, Kurud kəndi yaxınlığında.	Qarakilsə rayonu – 02.03.1940-cı ildən – Sisian , Kurud kəndi 7.11.1995-ci ildən – Karut adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Cidalı piri, Zəngəzurdakı ibadət ocaqları Azərbaycan xalqına məxsus dini-irfani, sakral-tarixi abidələr kimi maddi-mədəni irsin dəyərli elementlərindən hesab olunur.	Cidalı piri 1988-ci il – azərbaycanlıların deportasiyasından sonra sahibsiz qalıb. Sonuncu dəfə pirin şəkli müəllim Mürvət Hacıyev tərəfindən çəkilib.	Zəngəzur mahalının ən qədim inanc yerlərindən olan Cidalı piri Qafan rayonu ilə Sisyan rayonu ərazisində Əriməz dağı ilə Sarı dərənin arasında ən yüksək zirvədə yerləşir. 1334-cü ildə Osmanlı padşahı Orxan qazi əmisi Dünder və Cidalını Alagöz yaylağına Çuxursəddə sürgün edir. Onlar orada yaşayıb, o dağlarda haqqın rəhmətinə qovuşub, orada dəfn edilir. Vəfatlarından sonra qəbirləri ziyarətgaha çevrilir. Hər il Zəngəzurdə yaşayan türklər və azərbaycanlılar bu məzarları ziyarət edib qurban kəsərdi. Övladı olmayan ailələr o pirdən şəfa tapıb övlad sahibi olanda da övladlarına o adları qoyardılar ¹² .
8	Dərə Əbdül Ata ocağı	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Mehri nahiyəsinin Nüvədi kəndində Səlenc çayı Nüvədi kəndinin yaxınlığından axmaqla dərə boynunu qoynunda, dağlıq hissədəki dərədə yerləşir.	Nüvədi kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Nonadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Buranın azərbaycanlı əhalisinin dini inanclarını əks etdirir.	Ermənilər tərəfindən mənimsənilib.	Səlenc çayı Nüvədi kəndinin yaxınlığından axmaqla dərə boynunu qoynunda, dağlıq hissədəki təpəlikdə “Əbdül Ata” (ətrafı gür ardıc meşəliyi idi) uyuyurdu. O ağacları (ümumiyyətlə, müqəddəs ziyarətgahlarda bitən ağaclar da bəhəm) heç kim kəsməzdi ¹³ .
9	Dağdağan piri	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur mahalı Meğri rayonundakı Nüvədi kəndində yerləşir.	Nüvədi kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Nonadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Nüvədi kəndi qədim dövr Azərbaycan mədəniyyətini təmsil edən maddi-mədəni abidələrlə zəngin azərbaycanlı məskənidir. Zəngəzur dəhlizinə ya-	Azərbaycan əhalisinin sakral irfan ocaqlarından olan Dağdağan piri kənd və bölgə əhalisinin ən çox ziyarət etdiyi ocaqlardan idi. Azərbaycanlılar-	Nüvədi kəndinin şərqindəki Kərbəlayı Əli məhəlləsinin üstündəki dağdağan meşəliyində müqəddəs sayılan Dağdağan piri irfani ruh saxlancına çevrilmişdi, yanından Səlenc çayı axırdı. Çayın dərəsinə bitişik Tənəkə küfülü dağının ətəyində inanlı sakinlər hər cümə axşamı çıraq, şam yandırar, doğmalarının ruhuna qovuşardılar ^{14, 15} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							xın olması kəndin və bölgənin hər-tərəfli inkişafına təsir göstərmiş. Dini-irfani və alban-islam abidələri əhalini bura bağ-layan maddi-mə-dəni irsin nümu-nələridir. Dağda-ğan piri də məhz bu qəbildəndir.	ın 1991-ci il av-qustun 8-də ta-rixi-etnik torpaq-larından deporta-siyasından sonra ziyarəti mümkün olmayıb.	
10	Düldül ocağı	XVII yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçer ra-yonunun Qızıl-bulaq (Çaxırlı) kəndində.	Qızılbulaq (Ça-xırlı) kəndi 25. 01.1978-ci ildən – Sovetakert, 3. 04.1991-ci ildən Xaçaxbyur adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətqah	Düldül ocağı zi-yarətqahı Qərbi Azərbaycan əra-zisindəki sakral zənginliyin bir nümunəsidir.	1948-ci il depor-tasiyasından son-ra, kənddə azər-baycanlı izlərini təmizləmək məq-sədilə ermənilər tərəfindən dağı-dılıb.	Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsilə ərazidəki maddi mədəni ir-sinə qarşı vandalizmi başlayıb. Düldül oca-ğı XVII yüzilin əvvəllərində tikilən, 1948-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi deporta-siya edildikdən sonra, ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılan qədim ziyarətqahlar-dan biridir ¹⁶ .
11	Əbdül ata ocağı	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur maha-lı Meğri rayo-nundakı Nüvədi kəndində.	Nüvədi kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdiril-ərək Nonadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətqah	Ocaq sakral-ruh-sal duyğular mə-bədgahı idi. Ona pənah gətirən in-sanların niyyət edib, nəzir dedi-yi ümid mənbəyi sayılırdı.	Azərbaycanlıların 1991-ci il avqus-tun 8-də tarixi-etnik torpaqlar-ından deportasi-ya olunmasından sonra, Erməni-stan dövləti tərəf-indən ocağı zi-yarət etməyə im-kan verilməyib və ocaq ərazisi ermənilər tərəf-	Nüvədi kəndi yaxınlığından axan Sələnc çayının axdığı dərə boyu qoynundakı dağ-lıq hissədəki təpəlik yerdə əhali tərəfindən müqəddəs hesab olunan “Əbdül Ata” oca-ğı yerləşirdi. Pirin ətrafı gur və sıx ardıc ağacların olduğu meşəlik idi. Bu və digər müqəddəs ziyarətqahın olduğu yerlərdəki ağacları kəsmək günah sayıldığı üçün in-sanlar o ağaclara toxunmazdı. Deyilənlərə görə Nüvədi kəndində yaşayan və ana xə-tinə görə imam Museyi-Kazımın nəslindən sayılan Seyid Mir Hüseyn Ağa (1885-1956) Təbriz şəhərində dini təhsil almış, kənddə dini-irfan el məclislərini idarə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								indən dağıdılıb, xarabaya çevrilib.	edərdi. O, ağaclara sitayiş etməyin islami dəyərlərlə bir araya sığmadığını sübut etmək üçün pir ətrafındakı ağaclardan kəsib, evində dirək və odun tədarükü üçün istifadə edib. Bu əməlindən sonra təqiblərə məruz qalan Seyid Mir Hüseyn Ağa 1937-ci ildə qardaşı Mir Rəsul Ağa ilə birlikdə kəndi tərk edərək Cənubi Azərbaycanın Misən kəndinə köçüb. Məzarı həmin ərazidədir ^{17, 18} .
12	Əmirxeyir piri	XIX yüzil	Qaraqoyunlu mahalı, Çəmbərək rayonu Əmirxeyir kəndində.	Çəmbərək rayonu – Krasnoselsk . Əmirxeyir 1991-ci ildən – Kalavan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir / ocaq / ziyarətqah	Xalqın dua edib, nəzir verdiyi, qurban kəsdiyi müqəddəs yer kimi tanınıb.	1988-ci il noyabr ayından – kənd əhalisi deportasiya olunandan ziyyət edilmiş.	Kəndin adı Əmir şəxsindən və türk dillərində kairi “vadinin suvarılan hissəsi” sözlərindən ibarətdir. Əmirxeyir piri kəndin yaxınlığında Danalıqdan axan Bəryabad çayının qovuşduğu bir talada yerləşir ¹⁹ . Kənd və ətraf bölgə əhalisi tərəfindən ziyarət olunur, bölgənin məşhur pirlərindən hesab edilirdi. Ziyarət edən əhali nəzir verər, qurbanlar kəsərdi. Kəsilən qurbanların bir qismi piri ziyarətə gələnlərə paylanırdı ^{20, 21} .
13	Ərəb ocağı	VIII-IX yüzil	Vedibasar mahalı Millidərə bölgəsi, Vedi rayonunun mərkəzi Böyük Vedi qəsəbəsindən şimal-şərqdə, Dəvəgözü çayının kənarındakı Bayburt kəndində yerləşir.	Bayburt – İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indi Qəmərlı (Artaşat) rayonunda kənd.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətqah	Ətraf kəndlərdə yaşayan Seyidlər belə bu ocağa pənah gətirərdilər (<i>Körpükənd kəndindən Seyid Murad, Kotuz kəndindən Seyid Güldərviş</i>).	Ocağın Bayburtda yerləşdiyi ev ermənilər tərəfindən dağıdılıb, Ərəb ocağı Bərdə rayonunun Kətəlpapaq kəndinə köçürülüb. Hal-hazırda orada ziyarətə açılıb.	Nahiyyənin ən müqəddəs dini məkanlarından biri də bu kənddəki “Ərəb ocağı” hesab edilirdi. Bu ocaq həm də “Şeyx ocağı” idi, bünövrəsinin VIII-IX əsrlərdə buraya köçüb gələn Seyid Abbas tərəfindən qoyulduğu deyilir. “Milli dərs”nin camaatı, ətraf ərazilərin insanları ən çox bura ziyarətə gələrdi. Deyilənə görə, ocağa yaxınlıqdakı dağlardan, meşələrdən heyvanlar (dağ kəli, marallar, ceyranlar...) yem-su dalınca gələrdi, daşları yalayardılar. Ocaq yiyələri onlara toxunmamağı tapşırıbmışdılar. “Ərəb ocağı”nın yaxınlığında Şeyx Həsənin,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									kənd qəbiristanlığında isə onun oğlu Şeyx Hüseynin məzarları da ziyarət edilən məkanlar idi. Qəbirlərin üstündə günbəz tikilib. Ocaq yiyələrindən Şeyx Abbas Şeyx Hüseyn oğlu (1887-1937) repressiya qurbanı olub, ailəsi isə Bərdə rayonunun Kətləpapaq kəndinə köçürülüb, oğlu Seyid Qəşəmin (1924-1999) qəbri bu kənddədir. Seyid Qəşəm “Ərəb ocağı”ndakı divara hörülmüş yazılı daş kitabəni də özü ilə bərabər yaşadığı evdə saxlayıb ²² .
14	Hərəmlər piri	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunda, rayon mərkəzindən 18 km cənub-qərbdə, Dəstəgird kəndi ilə Murxuz kəndi arasında Əyri çayının sol sahilindəki Sofulu kəndində yerləşir.	Sofulu kəndinin adı 09.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Soflu adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Hərəmlər piri də digər ziyarətqahlar kimi etno-genetik baxımdan müqəddəsliyi ilə seçilən dini şəxslərin coğrafi məkanı mənasını daşıyır.	1988-1989-cu il deportasiyasında ermənilər yerli əhaliyə qarşı silahlı terror hadisəsi törədib, tarixi-maddi abidələri də dağıdıb yerlə yeksan ediblər. Eyni vandal münasibət xalq üçün müqəddəs məkanlara da göstərilib. Hərəmlər piri də bu hadisələrdən nəсібini alan abidələrdən olub. Pir və ətrafındakı tikililər dağıdılıb və azərbaycanlıların oranı bir daha ziyarət etməyinə imkan verilməyib.	Sofulu və Qızıl Şəfəq kəndləri arasında (bu məsafə 6 km idi) yerləşən Hərəmlər piri ətraf kənd sakinlərinin ziyarət etdikləri ocaq idi (ikinci kəndə daha yaxın idi, 2 km aralı), üstündə qurban kəsilir, nəzir-niyaz qoyulurdu. Ərazi Sofular kəndinə aid olduğundan ətrafında qoyunçuluq təsərrüfatının qışlaq binələri yerləşirdi ²³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
15	Həzrəti Abbas piri	XVIII-XIX yüzil	İrəvan şəhəri - 1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən Yerevan .	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Pir və ocaqlar yerli əhalinin tarixindən, dünya-görüşündən, etnik mənsubiyyətindən xəbər verir. İstər yer və coğrafi adlar, istərsə də müasir dövrümüze qədər gəlib çatmış folklor nümunələri vaxtilə bu ərazidə yaşamış azərbaycanlıların keçmişini, zəngin mədəni irsini özündə təcəssüm etdirir ²⁴ .	Son vaxtlar çəpərə alınmış ocağı təkcə azərbaycanlılar deyil, ermənilər də ziyarətə gəlir, şam yandırardılar. Hazırda ocaq dağıdılıb ^{25, 26} .	İrəvan şəhərinin özündə içərisində qara daş olan pir vardı. Həmin pir Həzrət Abbas ocağı adlanırdı. Ermənilər dəfələrlə bu müqəddəs ocağı sökməyə cəhd edərkən başlarına qəza gəlir. Çəpərə alınmış həmin ocağın içində qara daş olub. Nar-Dos məktəbi inşa edilərkən şəhər rəhbərliyi həmin ocağı sökmək qərarına gəlir ²⁷ . Ekskavatorla söküntü aparən sürücünün başına qəfildən daş düşüb ölməsindən sonra sökmə işləri dayandırılıb və onun ətrafına sonradan çəpər çəkilib ^{28, 29} .
16	Xan oturan ziyarətgahı	XIII yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndi kənarında.	07.11.1995-ci ildən Qafan, Sisian , Meğri, Gorus rayonları ləğv edilib və Sünik mərkəzi təşkil edilib. Qarakilsə rayonu - 01.03.1940-cı ildən Sisian , Urud kəndi – 03.07.1968-ci ildən – Vorotan .	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Oğuz-türk xalqlarının mədəniyyətinin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini təmsil edən elementlərdən biri olan ziyarətgahlar duyğusal-ruhsal irsin tarixi torpaqlardakı nümunələrindən biridir.	1970-ci illərdə hay-daşnak sürüsü nümayəndələri qaya parçasına “David bəy” yazılmış dəmir lövhə vurular, guya o quldurun səngər yerlərindən biri burada olub.	Kəndin cənubunda, çayın sağ sahilindəki qədim insan yaşayış məskəni kimi tarixi əhəmiyyət daşıyan yüksəklikdə, çıpaq dağlıq hissədə hündürlüyü 100 m-dən çox olan böyük bir sal qaya parçası el arasında Xan oturan adlanırdı və xalqın müqəddəs sandığı bir yer idi. Mahalda bir fikir də yayılmışdı ki, guya böyük türk hökmdarı Çingiz xanın nəvəsi, Ögedey xanın böyük oğlu və varisi Güyük (Göyük) xanın (1206-1248) Orta Asiyadan ötür Xəzərsahili ərazilərə və Qafqaza hərbi yürüşü zamanı Zəngəzurda, Bazarçay çayının sahilində, burada düşərgədənib və dincini almaq üçün bu daşın üstündə oturmuşdur. Təbii qala, səngər yeri kimi əhəmiyyətli

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									olan bu hissədə həm də qədim yaşayış məskənlərinin yurd yerləri, xarabalıqlarının izi qalırdı ³⁰ .
17	Xəlifə Şahbaz ocağı	XVIII-XIX yüzil	Vedibasər mahalının Vədi r-nun Körpükənd kəndində.	Vədi rayonu – Ararat .	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Adət-ənənələr qədər Xəlifə Şahbaz ocağı qəbilindən dini-ruhsal ziyarətgahlar qədim tarixi və milli irsə töhfə verən dəyərlər hesab olunur.	Azərbaycanlıların 1988-ci ildə deportasiyasından sonra ocaq ermənilər tərəfindən dağıdılıb və azərbaycanlıların oranı bir daha ziyarət etmək imkanı olmayıb.	Qaladibi kəndindən 1-2 km aralıda olan Körpükənd kəndində (bu kəndin əhalisi 1948-ci ildə Ağstafa rayonunun əvvəlcə Qırmızıqənd kəndinə, sonra isə Zəlimxan kəndinə köçürülüb) Xəlifə Şahbaz ocağı közərirdi – ayın, ilin bütün çağlarında üstündən dua-səna əskik olmazdı. Bu ocağın Yevlax rayonunda dəfn edilən zümrələrinin məzarı indi Vedibasər mahalının camaatı tərəfindən ziyarət olunur.
18	Xıdır Nəbi babamın ocağı	XVIII-XIX yüzil	Ağbaba mahalının Amasiya rayonunda, Göy dağın ətəyindəki Göllü (Güllü) kəndində.	19.04.1991-ci ildə adı dəyişdirilərək Ardenis adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Xıdır Nəbi babamın ocağı Qərbi Azərbaycanın məşhur ziyarətgahlarından biri idi. İl boyu xalqın nəzir deyib, qurban kəsdiyi ocaq olub.	1988-ci ildə azərbaycanlıların kütləvi köçürülməsindən sonra ocaq ziyarətsiz qalıb.	1988-ci ilə qədər kənddə azərbaycanlılar yaşayıb. Göllü kəndinin yuxarı hissəsində düzənlik deyilən ərazidə Xıdır Nəbi babamın ocağı adlandırılan böyük daş yerləşirdi. Əhali bu daşı müqəddəs yer kimi qoruyub saxlayar, ziyarətgaha nəzir deyib, qurban kəsərdi. Göllü və ətraf kəndlərin əhalisinin ən çox inanıb ziyarət etdiyi ocaqlardan biri idi ³¹ . Azərbaycanın sərhədləri hüduqlarında əski tariximizin maddi-mənəvi sərvətləri sırasında xüsusi yer tutan duyğusal-ruhsal (sakral) adidələrimizin, ocaqlarımızın erməniləşdirilməsinə, əks təqdirdə məhv edilməsinə erməni kilsəsi daha çox diqqət ayırmış ^{32, 33} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
19	İyis piri	XVIII-XIX yüzil	Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Meğri rayonundakı (Əldərə) Əlidərəsi kəndində.	Mığrı rayonu – Meğri , Aldərə kəndi – Alvank adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	İyis piri kimi sakral-ruhani abidələrin mühüm tarixi hadisələr və mədəniyyətin formalaşdığı bölgələrdə yer alması azərbaycanlı əhalinin burada uzun tarixi dövrdən keçdiyinin nişanəsidir.	1988-ci il deportasiyasından sonra İyis piri və ətrafındakı tikililər ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Əlidərəsi kəndinin Pir çinarə adlı ərazidəki yoxuşun üstündə (200 m uzaqlıqda) yerləşən İyis piri kənd sakinləri və ətraf bölgənin insanlarına görə müqəddəs ocaqlardan hesab olunurdu. Orada qədim yaşayış məskənləri ilə yanaşı, yaşı 500 ildən çox olan böyük çinar ağacları ucalırdı ³⁴ . İyis piri kənd və bölgə sakinlərinin ən çox ziyarət etdiyi məşhur pirlərdən olub.
20	Qara Daş piri	XIX yüzil	Göyçə gölünün cənub və cənub-şərq hissəsini tutan Basarkeçər nəhiyəsi Şahdağ silsiləsindəki Tərsə yaylağında.	1969-cu ildə erməni kilsəsi tərəfindən Basarkeçər nəhiyəsinin adı dəyişdirilərək Vardenis, Tərsə yaylağı isə Tərsa adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Pir və ziyarətgahlar xristianlığa qədərki dininanc xəzinəsini, qədim Alban və İslam dini mədəniyyətinin maddi-mənəvi irs nümunələrini qoruyub saxlamaqla, eləcə də dini-irfani nümayəndələrinin zəngin əxlaqi-dünyəvi bilgilərində əks olunub ³⁵ .	Qara daş piri 1988-ci il deportasiyasından sonra sahipsiz və tənha məkana çevrilib.	Tərsə yaylağının yüksəkliyindəki Qara daş dağında Qara daş piri eyniadlı bulacağın üstündə idi. Ürəklərində müxtəlif ilahi-duyğu niyyətləri ilə pirin üstünə gələn (Daşkənd, Qırıxbulaq, Məzrə, Qayabaşı... kəndlərindən, həmçinin, Gədəbəy və Kəlbəcər rayonlarından) ziyarətçilər orada qurban da kəsərdilər. Qərbi Azərbaycanın təbii-coğrafi əraziləri sırasında Göyçə gölü Şahdağ silsiləsinin Qərb hissəsində yüksək dağ çökəkliyində, 1896 metr yüksəklikdə (sahəsi 1243 kv.km, orta dərinliyi 26 m) yaranmaqla, həm də inzibati-ərazi baxımından zəngin tarixi keçmişə malikdir. “Göyçə” hidro-toponiminin qədim türk dillərindən biri olan haput dilində (e.ə. I əsrdə yunan coğrafiyaşünası Strabonun (e.ə. 63-24-cü illər) “Coğrafiya” əsərinin 11-ci kitabında Azərbaycan ərazisində qədim türkdilli 26 tayfadan birinin haputlular olduğunu göstərib. İzahı ilk növbədə müsəlman-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									türk inanclarında bu günümüzədək qalan həm də “Göy haqqı” andının filoloji ru-hundakı ucalığı, yüksək məqamı özündə ifadə etməklə tarixən milli toponimləri-mizin yaranmasında ruhsal-duygusal düşüncənin də nəzərə alındığını bildirir. Qədim türklərdə (“Gök Türklər”də) həm də ucalıq, yüksəklik anlamını bildirən “göy” sözü əski tarixi antrotoponim söz birləşməsi kimi həm də “Göyçə gölü” hidroniminin adında da eyni ifadəyə uyğunlaşdırılıb. Ona görə də Göyçə ma-halında təbii-coğrafi ərazi kimi duyğu-sal-ruhani dünyagörüşünün formalaş-masında mistik-dini duyğuların yer al-ması təsadüfi sayılmaz ³⁶ .
21	Qara Pirim ocağı	XVIII-XIX yüzil	Zəngibasar ma-halı Zəngibasar rayonunun mərkəzi Uluxanlı qəsəbəsindən 6 km cənub-qərbdə, Zəngi çayının sağ sahilindəki Sarvanlar (Uliya Sarvanlar) kəndində.	Əvvəlki adı Uliya Sarvanlar olan kənd Sovet dövründəki rəsmi sənədlərdə Sarvanlar kimi qeydə alınıb. 19.04.1991-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Sis adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Kəndin Sarvanlar adı 1501-ci ildən mövcud olub. Statistik məlumatlarda Uliya Sarvanlar adı ilə qeydiyyatı alınan kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb.	Qara Pirim ocağı 1988-ci il deportasiyası sonrası yanındakı qəbiristanlıq ilə birlikdə dağıdılıb. Hazırda xarabalıqları mövcuddur ³⁷ .	1501-ci ildən bəri mövcud olan Qara Pirim məşhur ocaq hesab olunurdu. Ocağın həyatında Yulğun ağacının budağını sındıranda qan axırmış (Rəvayətə görə Sultan adlı bir kişi bu yulğanın bir budağını sındıraraq gətirir evə, baxır ki, ağacdən qan axır, aparır molla yanına. Molla deyir ki, apar qoy yerinə, sən böyük ziyan çəkəcəksən. Az sonra kişinin Qəmər adlı qızı təndirə düşüb yanır, özü isə müharibəyə gedir, geri qayıtmır). Daha çox Sarvanlar və Soyuqbulaq camaatının inam və ziyarətqah yeri idi. Toponim Kəngərli qədim türk tayfasından olan Sarvanlar etnonimi əsasında əmələ gəlib ^{38, 39} . Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ⁴⁰ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
22	Qayabaş piri	XVIII-XIX yüzil	İrəvan quberniyası İrəvan qəzasında, indiki Ellər (Kotayk, Abovyan) rayonundakı Zar (Qırxbulaq) kəndində.	Ellər rayonunun adı dəyişdirilərək – Kotayk, Abovyan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Toponim türk dilində “yarğan” mənasında işlənən “car” sözü əsasında əmələ gəlib. Relyef əsasında yaranan sadə toponimdir ⁴¹	Azərbaycanlıların deportasiyasından sonra pirin ziyarət olunmasına Ermənistan dövləti tərəfindən icazə verilməyib.	Qayabaş piri Zar (Qırxbulaq) kəndinin kənarında ağaclıq və yaşıllıq ərazidə yerləşir. Təxminən 1.5 m hündürlüyü, 70 sm eni və yanında 50 sm hündürlüyü, 35 sm eni olan iki boz daşdan ibarətdir. Kənd və ətraf kəndlərdən gələn insanların ən çox ziyarət etdiyi pirlərdən idi. ⁴² Kənddə 1831-ci ildə 89 nəfər, 1873-cü ildə 490 nəfər, 1886-cı ildə 634 nəfər, 1897-ci ildə 757 nəfər, 1914-cü ildə 1250 nəfər, ⁴³ 1918-ci ilin yanvarında 706 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ilin fevral ayında azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunub. ⁴⁴ Türkiyədən köçürülən ermənilər 1918-1919-cu illərdə burada yerləşdirilib. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma ocaqlarına dönə bilməli. Burada ermənilərdən başqa 1922-ci ildə 52 nəfər, 1926-cı ildə 51 nəfər, 1931-ci ildə 93 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. ⁴⁵
23	Qırxlar piri	XV-XVI yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayon mərkəzindən 31 km cənubdakı Murğuz kəndində yerləşir.	Murğuz kəndi bəzi mənbələrdə Murxus , Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Murqus ⁴⁶ , <i>Erməni mənbələrində isə Murxuz kimi qeyd edilir</i> ⁴⁷ .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	7.06.2013-cü ildə iki azərbaycanlı gizli yollarla Murxuz kəndinə gedərək piri ziyarət edib ⁴⁸ . Çəkilən video kadrlarda dağıdılan pirin xarabalıqları görünür.	Qırxlar piri Qarakilsə, Naxçıvan və Zəngəzur mahalının ən məşhur və çox ziyarət edilən piri hesab olunur.	Zirvənin açıq daşlıq, torpaqlıq səthinə qalınlığı 40 sm, uzunluğu 2 m-ə çatan sal, ağır, dəmir kimi taxta parçası (qaldırmaq mümkün deyildi) düşmüşdü. Rəvayətə görə, Nuh peyğəmbərin gəmisinin qalıq parçası olan bu “taxtalı” zirvənin adı da “qırx dağdan bir” kimi mənə daşıyır. Ətrafında 1 m hündürlüklü daş yığınlarından ibarət hasar hörülmüşdü. Müqəddəs hesab edilən bu ocağa Sofulu, Murxuz kənd camaatı ilə yanaşı, Ordubad nahiyyəsinin Ləkitəg kəndinin sakinləri də ziyarətə gəlirdilər, üstündə qurbanlar kəsilirdi. Miskin Abdal şeirlərində “Qırxlar Piri özü verib dərsimi ümman mənim”, yaxud “Qırxlar Piri özü düzüb ayağıma ataşı” deyə, məhz

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									sufi müridlərinin ocağı, təsəvvüf iyerarxiyasının ali Divanı – 40 müqəddəs Abdalın olduğu “Qırxlarpiri”ndən (Qırx Abdal Pirindən) dərs aldığını göstərir. Şah İsmayıl Xətai də şeirlərində “Qırxlar meydanına vardım, Gəl bəri, ey can – dedilər; Salam verdim izzət ilə, Gir, işlə meydan, – dedilər!” – deyər, “Qırxlar piri”ndən dərs aldığını bildirir ^{49, 50} .
24	Qoşa-pir ocağı	XIX-XX yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Qızıl-bulaq (Çaxırlı) kəndində.	Qızıl-bulaq (Çaxırlı) kəndi 25.01.1978-ci ildən – Sovetakert , 03.04.1991-ci ildən Xaçaxbyur adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Alban, türk-oğuz və islam-türk mənşəli dini ocaqlar kimi mədəniyyət abidələrinin Qərbi Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində mövcud olması tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni tarixi keçmişini göstərir. Bu qəbildən tədqiqatların aparılması tarixi əhəmiyyət daşıyır.	1988-ci ildə Azərbaycanlıların tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan deportasiyasından sonra “Qoşa-pir” ocağı ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib.	Qızıl-bulaq kəndi Göyçə mahalı və Basarkeçər rayonunda tarixi abidələrlə zəngin və ən çox ziyarətgahları olan yerdir. Kənddən cənub-şərqdə 12 km məsafədə yerləşən Qoşa-pir ocağı dini abidəsi kənd və ətraf ərazilərdən gələn əhəlinin ziyarət etdiyi məkanlardan olub. Pirə gələnlər niyyət edir, nəzir verir, qurban kəsirdi. Qoşa-pir ocağı kimi ziyarətgahlar, ziyarətə gələnlərin ruhi-mənəvi rahatlıq tapması, yurda və torpağa bağlılıq mənbəyi hesab olunurdu ⁵¹ .
25	Miyan Bütün ocağı	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Mığrı rayonundakı Nüvədi kəndinin yaxınlığında.	Nüvədi kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Nonadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Miyan Bütün ocağı tarixi maddi-mədəni irs abidələri kimi müsəlman-türk dünyasının sakral-ruhsal duyğularının məbədgahı hesab edilir.	Azərbaycan əhalisinin 1988-ci ildəki kütləvi deportasiyasından sonra sahibsiz və ziyarətsiz qalan ocaq dağılıb, xarabəyə çevrilib.	Nahiyyənin məşhur dağı hesab olunan Miyan Bütün dağının əyində Pir Eyvaz ocağından 1 km cənubda yerləşirdi. Əhatəsi palıd, qayın ağacları ilə dolu olan yerdə qədim tikililərlə görüntülənən Miyan Bütün ocağı ot-kol bitkiləri ilə örtülmüşdür ⁵² .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
26	Mir Qafar ocağı	XVIII-XIX yüzil	Zəngibasar mahalı, Zəngibasar rayonundakı Zəhmət kəndində.	Haçaparaq kəndi 03.01.1935-ci ildən – Zəhmət , 19.04.1991-ci ildən isə – Xaçpar adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Bölgədəki müsəlman-türk əhaliyə aid müqəddəs ocaqlar mədəni-tarixi irsin keçmişini və ruhani dünyagörüşünün duyğusal məzmununu özündə ehtiva etdirir.	Mir Qafar ocağı yerli azərbaycanlılar tərəfindən səcdə edilən yerlərdən biri olub. 1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən uçurulub.	Mir Qafar ocağı (İlanlar oylağı) kənd qəbiristanlığında ocaq kimi mühafizə edilir və xalq tərəfindən ziyarət edilirdi. Mir Qafar ocağı və digər tarixi Azərbaycan torpaqlarındakı ocaq və ziyarətgahların inşası, təmiri və qorunması yerli Azərbaycan əhalisi tərəfindən həyata keçirilib. (Deyilənlərə görə: “1970-ci illərin əvvəllərində kənd sakini Salman Həşim oğlu (1925-1985) bu ocağı bərpa etmək istəyir, erməni sürücüsündən bir maşın qum alanda, xərcində güzəşt etməyi xahiş edir. Erməni razı olmur, dediyi qiymətə satır. Axşam onu evdə bərk ağrı tutur. Dəhşətli sancıdan səhərdə qıvranaraq qalır. Anası soruşur ki, bu gün başına nə gəlib? O, Salman Həşim oğlu ilə arasında olan söhbəti anasına deyir. Anası məsələni başa düşür, ona səhər təcili bir qoyun almağı, kəndə aparmağı, ziyarətgahda kəsdirməyi tapşırır. Erməni onun dediyini edir, hətta 20 göyərçin də alıb ocağın üstünə buraxır. Deyilənə görə göyərçinlər heç vaxt ocağı tərk etməyib, başqa yerə uçmayıblar ⁵³ .”
27	Məşədi Mir Yaqub ağa ocağı	1984-cü il	Göyçə mahalı Çəmbərək rayonundakı Ağbulaq kəndində	Çəmbərək rayonu – Krasnoselo , Ağbulaq kəndi 19.04.1991-ci ildən – Ağberk adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Kənd və ətraf ərazilərdəki azərbaycanlı əhalinin nəzir verib, dualar etdiyi inanc yeri olub.	Ocaq/ziyarətgah kimi fəaliyyət göstərən Miryaqub ağanın evi kəndin yuxarı tayındakı Seyidlər məhəlləsində olub. 1988-ci il deportasiyasından sonra dağıdılıb.	Məşədi Miryaqub ağa (1884-1984) Mirəli ağanın doğma qardaşı, ucaboylu, mütənəsbib qamətli, sözü qılinc kimi üzə deyən, bölgənin istəklisi və ağsaqqalı olub. O, doğulduğu kənddə dini təhsil alıb, sonra isə həmin mədrəsədə müəllimlik edib. Keçən əsrin 30-cu illərinin repressiyasında Miryaqub ağanı dini-ruhani baxışlarına və el arasında olan hörmətinə görə Kəvər qalasının zindanına salıblar. Daşnak-bolşevik məmurlarının təkidlə – “de ki, Allah yox-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									dur” – əmrinə cavab olaraq – “Allah var!” – deyə ayağını yerə vurub, inadından dönməyib. Uzun müddət davam edən bu cür iztirablı sınaqdan və məşəqqətdən sonra Ağa azadlığa buraxılıb. Gözəl avazla quran oxuyan, şirin hədislər us-tası olan Miryaqub ağa həm də Qurani-hafiz idi ⁵⁴ .
28	Məşədi Oruc piri	XIII yüzil	Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Meğri rayonundakı (Əldərə) Əlidərəsi kəndində.	Mığrı rayonu – Meğri, Əldərə kəndi – Alvank adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Məşədi Oruc piri kimi alban-türk etno-morfogenesisinə aid olan dini-irfani, maddi-sakral tarixi maddi-mədəni abidələr Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan tarixinin dərin və qədim keç-mişi olduğunu göstərir.	1988-ci il noyabrın 24-28-də kəndin azərbaycanlıların Ermənistandan, tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmasından sonra azərbaycanlıların piri ziyarət etməsinə tərəfindən icazə verilməyib.	Əlidərəsi kəndində Tənəkə kufulu dağının ətəyində böyük qaya parçasının altında Məşədi Oruc piri mövcud idi. Kənd və ətraf bölgələrdən gələn inanlı insanlar hər cümə ziyarətgaha gəlib çıraq, şam yandırırlar, mistik duyğuların yuva qurduğu ocağın adını çəkməklə doğmalarının ruhuna qovuşardılar ⁵⁵ .
29	Mirəli ağa ocağı	1980-ci il	Göyçə mahalının Çəmbər-kənd rayonundakı Ağbulaq kəndində yerləşir.	Ağbulaq kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Ağberk adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətgah	Bölgənin müqəddəs məkanları özündə tarixi-coğrafi keç-mişi olduğu kimi yaşada bilib.	1948-1953 il deportasiyasına qədər fəaliyyət göstərmiş. Deportasiya zamanı Mirəli ağanın övladları tərəfindən qəbri ilə birlikdə Beyləqana köçürülüb. Orada qalan ziyarətgahın olduğu tikili dağıdılıb.	Göyçə, Qaraqoyunlu, Şıxıx bölgələrində, Qazax və Tovuz nahiyyələrində hörmətli din xadimlərindən Mirəli ağa Məşədi Mir-cavad ağa oğlu (1880-1979) Bəyazid mahalının Kəvər nahiyyəsinin Hacımuğan kəndində dini-irfani ailədə doğulub. Mirəli ağa el-obanın müdrik ağsaqqalı, inamlı, kəramətli din adamı, haqq-ədalət, insaf-mürvət carçısı kimi şöhrət qazanıb. Mahalda elin-obanın and dualarından biri də “Ya Mirəli ağa cəddinə and olsun” inancı idi. Ağbulaq kəndində Mirəli ağanın yaşadığı ev və kənd qəbiristanlığındakı məzarı,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									oğlu Hacı Mirhüseyn ağa (1930-2005) tərəfindən 1980-ci illərdə qırmızı-ağ kərpicdən, qara dəvəgözü və mərmər örtükdən inşa etdirilən dördkünc imamzadə ziyarətgahı elin- obanın müqəddəs inanc yeri kimi sakral-ruhsal məkanlardan biri idi. Bu ocaqdan yığılan inanələr bütünlüklə kəndin ehtiyacı ailələri arasında bölüşdürülərdi. Ocaq onun sahibi Mirəli ağanın adı ilə Mirəli ocağı adlanırdı ⁵⁶ .
30	Mir İsmayıl ağa ocağı	XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndi kənarında.	07.11.1995-ci ildə Qafan, Sisian, Megri, Gorus rayonları ləğv edilmiş və Sünik mərzisi təşkil edilmişdir. Qarakilsə rayonu - 01.03.1940-cı ildən – Sisian, Urud kəndi 03.07.1968-ci ildən – Vorotan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	1956-cı ildə vəfat edən Seyid Mir İsmayıl ağadan sonra, qardaşı Mir Həbib ağa və oğlu Miriş ağa Seyid ocağının davamçıları kimi el-obanın xeyir-şərinə yola vermiş, pənah gətirən hər kəsin ümid yerinə çevrilmişdir. Sisian camaatından başqa digər bölgələrdən-Füzuli, Ağdam, İmişli, Naxçıvan, Zaqatala və b. rayonlardan, hətta Qazaxstandan, Qırğızstandan niyyət tutub gə-	Mir İsmayıl ağanın oğlu Seyid Miriş ağa 1988-ci il qaçqınlığında Urudda qalan evini nə dəyişməyib, nə də satmayıb: “öz əlimlə ağamın ocağını kafirə verə bilmərəm” deyərək qapını bağlayıb Evi Allaha tapşırıraq çıxıb. Deportasiyadan sonra ocaq və Mir İsmayıl ağanın qəbri ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Mir İsmayıl ağanın Urud kəndində olan, sonradan müqəddəs ziyarətgaha çevrilən günbəzini oğlu və davamçısı Seyid Miriş ağa tikdirib. Ağa xatirələrini danışır ki, “...o vaxt 27 yaşımda idi. Qərara gəldim ki, qəbrin üstündə günbəz tikim. Günbəzin içərisində atamın qəbri, sinə daşının üstündə ərəb əlifbası ilə onun kimliyi yazılmış, qəbrin ayaq tərəfində oturmaq üçün iki daş qoyulmuşdu. Günbəz hazır olandan sonra camaat oranı ziyarət etməyə başladı, elə o vaxtdan günbəz ocağa çevrildi.” ⁵⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							lənələr qonaq qalıb ağanın süfrəsindən dadıb gədməmişlər.		
31	Miskin Abdal ocağı	1535-ci il	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunda rayon mərkəzindən 10 km cənub-şərqdə Sarıyaqub (Sarıyaqut) kəndində yerləşir.	Sarıyaqub (Sarıyaqut) kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Çax-kadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Miskin Abdal ocağı.	Miskin Abdal ocağı bölgədə ən çox ziyarət edilən, qurban kəsilən, nəzir verilən ziyarətqahlardan biri olub.	Miskin Abdal – Səfəvilərin görkəmli dövlət xadimi, diplomat, Şah İsmayıl Xətəinin mürsidi, “Ricalül-Qeyb” (“Qeyb Ərəni”), böyük övliya, sufi şeyxi, sərkərdə, sufi-şair, ozandan aşığa (haqq aşıqlıyına), qopuzdan saza keçidin banisi, çoxsaylı aşiq havalarının müəllifi olub. Miskin Abdal öz dövründə “Abdal” ilə yanaşı “Pir”, “Ata”, “Şeyx” kimi sufi titullarını da daşıyıb. 1524-cü ilə qədər Təbrizdə sarayda müxtəlif yüksək dövlət vəzifələrində çalışıb. Şah İsmayılın vaxtsız vəfatı ilə əlaqədar bərk sarsılıb və saraydan birdəfəlik üz döndərərək, doğma Göyçəsinə qayıdıb, orada ilk məktəb açıb, maarifçilik işləri ilə məşğul olub. Onun Zərgərlidə (Sarıyaqubda) açdığı ilk məktəb Göyçənin elm, irfən, sənət dünyasında mühüm rol oynayıb ⁵⁸ . 1535-ci ildə Göyçə mahalının Sarıyaqub kəndində 105 yaşında vəfat edib və doğma kəndində dəfn olunub. Onun yaşadığı ev, uyuduğu məzar müqəddəs ocaq kimi uzun yüzillər ziyarət edilib ^{59, 60} .
32	Mollaqaayıb bulağı piri	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunda, mərkəzdən 18 km cənub-qərbdə, Dəstəgird kəndi ilə Murxuz kəndi arasında Əyri	Sofulu kəndinin adı 09.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Soflu adlandırılıb ⁶¹ .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Kəndin adına XVII-XVIII əsrlərə aid mənbələrdə rast gəlinir. Sofulular qədim türk tayfası Kəngərlilərin bir qoludur. Mollaqaayıb bulağı piri və	Azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasından sonra Ermənistan, Azərbaycanlı əhaliyə piri ziyarət etmək imkanı verilməyib.	Hacalı yaylağının (bu yerlərdə Mollu yurdu, Sirik yurdu Qubadlı və Cəbrayıl nahiyyəsinin tərəkmələrinin otlaq-özüş yerləri idi, qaçaq Nəbi Alı oğlunun gəzib-dolaşdığı dağ-qaya səngər yerləri olub) qoynunda Molla Qayıb bulağı axırdı. Bu bulaq və Sofulu kəndindəki eyniadlı pir ocaq kimi ibadət yeri idi. Guya, Sofulu kəndinin

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
			çayının sol sahilindəki Sofulu kəndindədir.				kənddəki çoxsaylı pir, ocaq, ziyarətqah əhalinin inanış və mənəvi dəyərlərinin göstəricisidir.		irfanlı-imanlı mollası bu bulağın suyundan dəstəmaz almış və bu ocaqda da qeyb olmuşdur. Kəndin ortasında olan bu yerin ətrafı həm də qədim qəbiristanlıq olub ⁶² .
33	Molla Qeyib piri	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunda, mərkəzdən 18 km cənub-qərbdə, Dəstəgird kəndi ilə Murxuz kəndi arasında Əyri çayının sol sahilindəki Sofulu kəndində yerləşir.	Sofulu kəndinin adı 09.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Sisyan adlandırılıb ⁶³ .	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətqah	Sofulu kəndinin yaşı VII-VIII əsrə gedib çıxır. Kəndin şimal-qərbində olan üst-üstə üç qat qəbirlərin qalıqları buna sübutdur.	Sovet dövründə ermənilər qədim daşları yük maşınları ilə rayon mərkəzinə daşıyırdılar. 1988-ci il deportasiyasından sonra Molla Qeyib piri dağıdılıb.	Kəndin tanınmış din xadimlərindən Molla Qeyibin qəbri və piri Sofulu kənd qəbiristanlığında yerləşir. Molla Qeyib Şeyx Əfəndinin (Nigarinin) dostu idi. Kəndin içində çox qədim tarixə malik məscid olub. Məscidin nəzdində mollaxana fəaliyyət şostərüb. Mollaxananın son müəllimi Hacı İsmayıl olub. Sovet hakimiyyətinin 30-cu illərində bu məscid dağıdılıb. Kəndin ətrafında bir çox yerlərdə üstü yazılı, qoç şəkilli daşlar mövcud idi ⁶⁴ .
34	Nəzir qayası ocağı	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun Urud kəndi kənarında.	07.11.1995-ci ildə Qafan, Sisian, Meğri, Gorus rayonları ləğv edilərək Sünik mərzisi təşkil edilib. Qarakilsə rayonu - 01.03.1940-cı ildən – Sisian , Urud kəndi – 03.07.1968-ci ildən – Vorotan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ ziyarətqah	Erməni vandallizmin qurbanına çevrilən ruhsal-sakral məbədlər, ziyarətqahlar və ocaqlar kimi əski türkdilli Alban xalqlarının dini inanclarını təmsil edən müqəddəs abidələrdəndir.	1988-ci il deportasiyasından sonra ocaq ətrafındakı tikililər ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Sahibsiz qalan ocağa azərbaycanlıların ziyarətinə icazə verilməyib.	Urud kəndi qədim türk-oğuz yurduudur. Kənddə məbəd və məscidlə yanaşı ruhsal dini irfan ocaqları da olub. Bu kəndin ruhsal-dini ocaq kimi yerlərindən biri də körpünün yaxınlığındakı Nəzir qayası idi, kənd sakinləri orada çümə axşamları şam yandırardılar. O dövrdə dini mistik və ruhsal duyğular bölgədə həm də hakim qüvvəyə çevrilmişdi ⁶⁵ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
35	Ocaq təpəsi piri	XVII-XVIII yüzil	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Kəsəmən kəndində.	Basarkeçər rayonu Vardenis , 25.01.1978-ci ildən – Bahar, 19.04.1991-ci ildən – Arpunk adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyaretgah	Ruhsal-mistik məkan kimi əhəmiyyətli idi.	Azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən ocağı ziyarət etməyə icazə verilməyib.	Ocaq təpəsi piri Kəsəmən kəndindən olan və ətrafdakı kəndlərdən gələn əhali tərəfindən ziyarət edilir, üstündə qurbanlar kəsilib paylanırdı. Kəndin şimal hissəsində Ocaq təpəsi adlanan müqəddəs ziyarətgah dini abidələrdən biridir ⁶⁶ .
36	Pir Eyvaz ocağı	X yüzil	Miyan Bütün dağında, Nüvədi kəndindən 10-12km şimala tərəf sal qaya parçaları üzərində yerləşir.	Nüvədi kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək No-nadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyaretgah	Pir Eyvaz ocağının bölgə üçün dəyəri müqəddəs ziyarət yeri kimi önəmli olub ⁶⁷ .	Ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilib.	Miyan Bütün dağında, Nüvədi kəndindən 10-12 km şimala tərəf sal qaya parçaları üzərində, ətrafı palıd, qayın meşələri ilə örtülü və əkin-biçin yeri olan Pir Eyvaz ocağının bölgə üçün dəyəri (müqəddəs ziyarət yeri kimi) önəmli olub ^{68, 69} .
37	Pirəl Mürsəl (İlgınlı) ocağı	XIX-XX yüzil	Vedibasar mahalının aran hissəsində, Ağrıdağı ilə üzbəüz Araz çayı sahilindəki Şidli (Qaraqoyunlu Şidli) kəndində yerləşir.	Şidli kəndinin adı 09.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Yexeqnavan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyaretgah	Pir, onun bağlı olduğu müqəddəslik semantikasası – ata kultu (Pirəl-Mürsəl) mərkəz simvolizminin təzahürünə çevrilib.	Pirəl Mürsəl ocağı ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Vedibasar mahalının Şidli kəndində yerləşən Pirəl-Mürsəl ocağı haqqında deyilir ki, bura ağır xəstələr, övladı olmayanlar, ruhi sarsıntı keçirənlər, hərə bir ümidlə gəlmiş, şəfa tapmış, qurban kəsib nəzir-niyaz paylamışlar. İnformasiyadan bəlli olduğu kimi, bu ocağa gələnlər onun sakral, fəvqəladə təsirləri ilə tanış olurlar ⁷⁰ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
38	Seyid Ağbal ağa ocağı	XVIII-XIX yüzil	Vedibasar mahalı, Vedi rayonunun mərkəzi Böyük Vedi qəsəbəsindən 9 km cənub-qərbdəki Şirazlı kəndində yerləşirdi.	19.04.1991-ci ildən etibarən kəndin adı dəyişdirilərək Vosgetap adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Dara düşən, ümidlərini itirən insanların ziyarət etdiyi məşhur ocaqlardan biridir.	1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən məhimsənilib.	Şirazlı kəndi azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. 1987-ci ildə kənddə 2000 azərbaycanlı yaşayıb. Vedibasar mahalının məşhur ocağı Ağbal ağa (İqbal Miryaqub oğlu) ocağı Şirazlı kəndində yerləşirdi. Seyid Ağbal ağa sadə və xeyirxah bir adam kimi kənddə məşhur olub və hörmət qazanıb. 80 yaşlı Seyid Ağbal 1988-ci ildə ermənilərin kəndə hücumu zamanı ağır daş parçası ilə sinəsindən vurularaq yaralanıb və vəfat edib. Şidli qəbiristanlığında dəfn edilib. Mahalda məşhur olan bu ocağa müxtəlif rayon və kəndlərdən təkcə müsəlmanlar yox həmçinin, ermənilər də ziyarət üçün gəlirdi. O dövrdə insanlar əlləri yerdən-göydən üzülən anda inanc yerlərinə can atar, orada son ümid işartısı tapar, bir ümid işığına bel bağlayıb məscidlərə, pirlərə, ziyarətgahlara, seyid ocaqlarına üz tutardılar. Belə inanc yerlərindən biri də xalq arasında çox böyük hörmətə sahib olan Seyid Ağbal ocağı olub ⁷¹ .
39	Seyid Bayram ocağı	1934-cü il	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunda, rayon mərkəzindən 8 km məsafədəki Daşkənd kəndində yerləşir.	Daşkənd kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Ayrk adlandırılıb ⁷² .	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Ocağı Basarkeçər nahiyəsində yaşayan ermənilər də, Dərələyəz, Kəlbəcər, Gədəbəy, Gəncəbasar, Qazax, Qaraqoyunlu dərəsi əhalisinin ziyarət yeri idi. Qoşabulaq kəndinin 2 km-də yerləşən Seyid Qurban təpəsi yaxınlığında	Son dövrə qədər mühafizə olunaraq qorunan Seyid Bayram ocağı dağıdılaraq məhv edilib.	“Göyçə” toponimi “Allaha yaxın olan yer” mənasındadır və bu hidronimin əsasını təşkil edən “Göy” sözü qədim harut dilindəki “Allah” anlamında olan “Qok” kəlməsinin leksik və orfoqrafik dəyişikliyə uğramasının ifadəsidir. Eləcə də həmin məkanın ərazi etibarilə yüksəklikdə yerləşməsinə bildirir. Daşkənd kəndinin müqəddəs ziyarətgahlarından biri Seyid Bayram Seyid Süleyman oğlunun (1864-1934) müqəddəs ruhunun uyuduğu Seyid Bayram Ağa ocağı idi, qəbiristanlıqda onun məzarı üzərində 3-4 m ölçüdə günbəz tikilmişdi. Göyçə nahiyəsinin ətraf kəndlərinin sakin-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dakı 2 ha əkin sahəsindən yığılan qırmızı buğda hər il Ağaya bağışlanardı ⁷³ .		ləri, eləcə də Dərələyəz mahalı, Qaraqoyunlu dərəsi, Qazax, Gəncəbasar, Gədəbəy və Kəlbəcər camaatının da həmişə üz tutduğu ziyarət yeri idi. Ağanın qəbri və 4 otaqdan ibarət evi. Otaqların birində onun papağı, gödəkçəsi, çuxası, kəməri, qurşağı qoyulmuşdu. Deyirlər ki, pis niyyətlə gələn və qəlbi qara kəslər o tutiyalara yanaşanda bir neçə ilan görünüb, onlara əl vurmağa imkan vermirdi ⁷⁴ .
40	Seyid Mahmud ocağı	XIX yüzil	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Nərimanlı kəndində yerləşir.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Seyid Mahmud ocağı və müxtəlif dövrlərin dini-irfani ocaqları, yüzillərlə bu ərazilərdə yaşamış Azərbaycan xalqının yaratdığı müsəlman-türk mədəniyyətinin maddi-mədəni zənginlik irsinin nümunəsidir.	Qəbiristanlıqdakı Seyid Mahmud ocağı azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Nərimanlı kənd qəbiristanlığında müqəddəs ruhsal, ziyarət-irfani ocaqlardan biri də Seyid Mahmudun qəbri (2 m uzunluqda, eni 25-30 sm), müqəddəs məqamı idi. 1941-ci ildə Seyid Miri Seyid Mahmud oğlunun (1871-1946) 3-4 yaşında bir övladı keçinəndə, ata ürəyi bu ağrıya dözməyib asilik edib... və o gecə ağzı-üzü əyilib. Həmin günün axşamı yuxuda ona əyan (buyruq) edilib ki, getsin atasının qəbri üstündə bağışlanmasını istəsin, orada yatsın... Allah-Təala ona əkiz övlad pay verəcək. Seyid Miri yuxusunun hökmünə əməl edir, qəbiristanlığa gələrək atasının məzarı üstündə yatır və ... həmin gün ağzı-üzü düzəlir, 9 aydan sonra isə əkiz uşaqları dünyaya gəlir. Oğlu Qulam (Bakı şəhərində yaşayır), qızı Durna (Gəncə şəhərindədir) ^{75, 76, 77} .

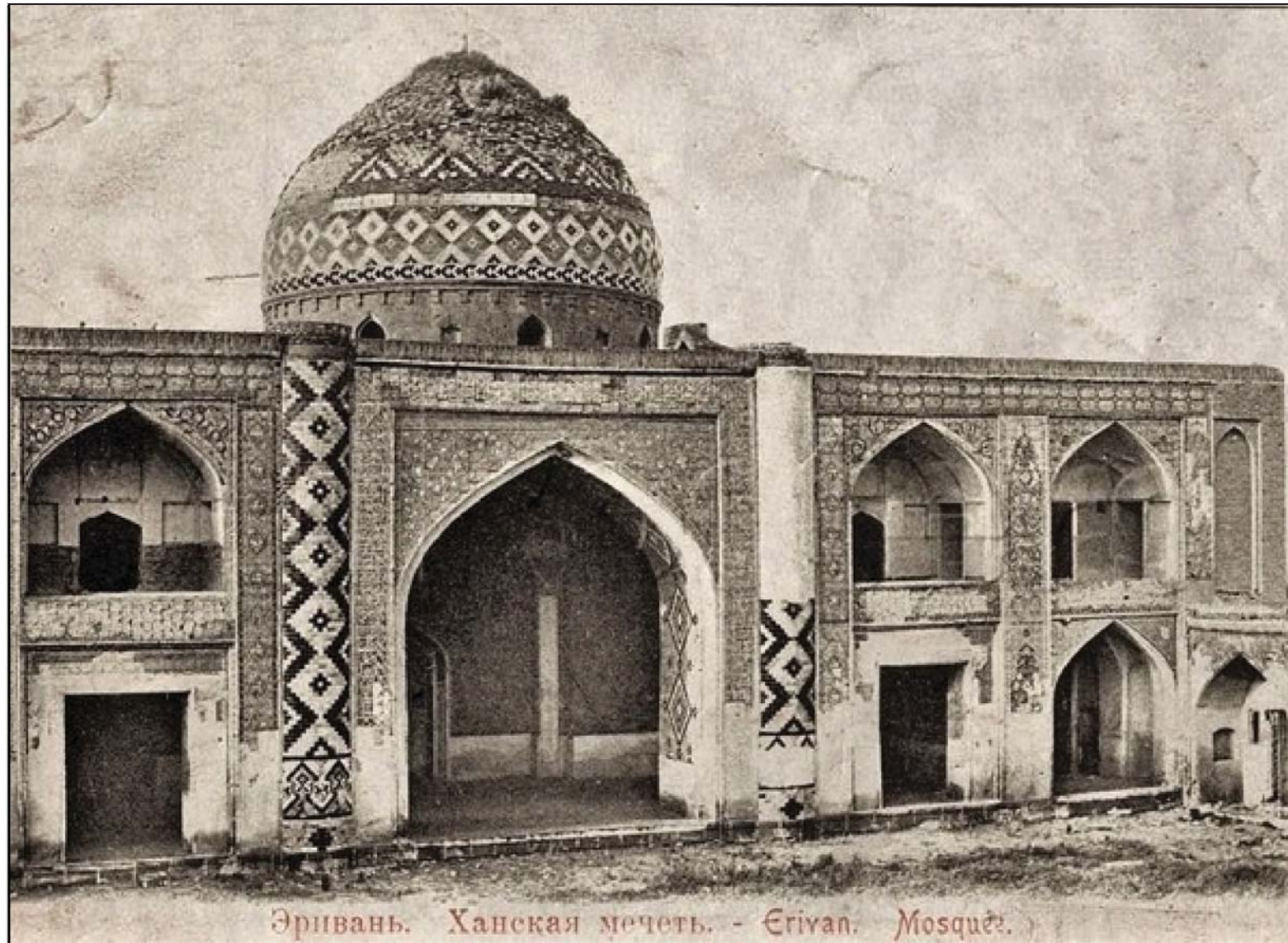
Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
41	Seyid Məhəmməd ocağı	1920-ci il	Amasiya rayonunun Qaraçanta kənd qəbiristanlığında yerləşir.	Qaraçanta kəndinin adı 4.05.1939-cu ildə dəyişdirilərək Əzizbəyov, 19.04.1991-ci ildə isə Areqnadem adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Qəbir üzərində 2 m hündürlüklü (eni və uzunluğu 2x3m olmaqla) günbəz tikilib. Girişi qibləyə açılan tikilinin divarlarında kiçik ölçülü "oc-aqlar" və şamdan qoyulmuşdu. Camaat orada dua edib, nəzir deyib, şamçıraq yandırardı.	Bölgədən azərbaycanlı izlərini silmək məqsədi ilə dağıdılıb.	Nahiyənin Qaraçanta kəndi də Qars vilayətinə yaxın sərhəddə salınıb. Bu kəndin qəbiristanlığında el ziyarəti ocağı kimi Seyid Məhəmməd ocağı müqəddəs məkanlardan sayılıb. 1920-ci illərdə Seyid Məhəmməd dua edib ki, ömrünü evdən kənarda, kənddən uzaqda başa vursun (onun evi kənd məscidinin yaxınlığında olub). Elə də olur. İsti iyul günlərinin birində Mağaracıq və Qaraçanta kəndləri arasındakı çayın kənarında dəstəmaz alaraq namazını qıldıqdan sonra 80 yaşlı Seyid Məhəmməd fani dünya ilə vidalaşır. Əvvəlcə istəyiblər ki, onu elə oradaca dəfn etsinlər. Amma, ağsaqqalların təklifi ilə kənd qəbiristanlığında torpağa tapşırırlar ^{78, 79, 80} .
42	Seyid Muxtar ocağı	1977-1978-ci illər	Ağbaba mahalı Amasiya rayonunun Güllübulaq kəndində yerləşir.	2007-ci ildə Bürakn adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Müqəddəs ziyarətqah mifik-mistik ruh dünyasının ziyarəti kimi kənd və bölgə əhalisi tərəfindən ziyarət olunurdu.	Tarixi torpaqlardan azərbaycanlı izlərini yox etmək məqsədi ilə dağıdılıb, məhv edilib.	1970-ci illərdə Güllübulaq kəndinin qədim (yaşı minillikdən çox) qəbiristanlığında olan iri sal bünövrə üzərindəki qoç heykəlli sinə daşını hay kilsəsi və əlaltıları aparmaq istəyirdilər. Camaat bu hiylənin qarşısını ciddi etirazla alır. Bundan sonra yerli sakinlərdən Seyid Rza Seyid Ələkbər oğlu (1926-1992) qardaşı Seyid Qasımla (1932-2005) birlikdə 1977-1978-ci illərdə Seyid Muxtar Babanın (1850-ci illərdə Təbriz şəhərindən köçüb gəlib) qəbri üzərində günbəz tikərək xalqımızın tarixi-maddi irsini hay-daşnak təcavüzündən qoruya biliblər. Bu tədbir təsadüfi olmayıb. Çünki, bu ailə 7-ci İmam Seyid Museyi-Kazımın nəsil-şəcərə davamçılarından olduğu üçün ocağın sahibi (onların evləri də Seyid Muxtar ocağı kimi ziyarətqah olub) Seyid Ələkbər Seyid Muxtar oğlunun (1898. Böyük Vətən müharibəsindən qayıtmayıb) övladları da bu addımı atıblar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
43	Seyid ocağı	XVIII-XIX yüzil	Zəngibasar mahalı Zəngibasar rayonunun mərkəzi Uluxanlı qəsəbəsindən 9 km şimal-qərbdə, Zəngi çayının sağ tərəfində, su arxının üstündə, Gəringöz bulağı kənarında Qaraqışlaq (Hacı Bayram, Dostluq) kəndində.	Qaraqışlaq kəndinin adı 25.01.1978-ci ildə dəyişdirilərək Dostluq, 9.04.1991-ci ildə isə Hayanist adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Azərbaycanlı əhalinin inanclarını əks etdirir. Kənd və bölgə əhalisinin ən çox ziyarət etdiyi məkan idi.	Ziyarətgah ermənilər tərəfindən yaşayış yeri kimi istifadə olunur.	Qərbi Azərbaycan dini-ruhsal ocaqları müsəlman dünyasının mənəvi irsi kimi qəbul edilir. Pir və ocaqlar bu irsin əsasını təşkil edir. Seyid ocağı Bəyim nənə kimi tanınan seyidin evində yerləşirdi. Xalqın pənah gətirib mədət umduğu məkanlardan biri hesab olunurdu .
44	Seyid Rəhim ocağı	XIX yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Seyid Rəhim Məşədi Mehdi oğlu cəmiyyətdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması işinə töhfə verib ad-san qazanmış din xadimi olub.	1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb, məhv edilib.	Nərimanlı kəndi və ətraf bölgənin adlı-sanlı din adamı və xeyriyyəçilərindən olan Seyid Rəhim Məşədi Mehdi oğlu ziyarətgahı kəndin və bölgənin ən nüfuzlu və çox ziyarət olunan ocaqlarından idi. Xüsusilə, dini bayramlarda ocağı ziyarət edənlər daha çox idi ⁸¹ , ⁸² , ⁸³ .
45	Siznək kəndində Oğuz qəbri ziyarətgahı	IV-V yüzil	Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzasının Qafan rayonundakı Siznək kəndində.	Gəncə – Yelizavetpol , Qafan rayonu – Kapan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Oğuz qəbri adı bu yerlərin qədim oğuz-türk eli olduğunu, burada ermənilərin tarixin heç bir dövründə yaşamadığını bir daha sübut edir.	Siznək kəndindəki Oğuz qəbri ziyarətgahı azərbaycanlıların 1988-ci ildə soyqırımının sonunda kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Kəndin içində və ətrafında tarixi abidələr, müqəddəs yerlər, pirlər vardı. Yaltəpə hissəsində oğuz qəbri adlı tək bir qəbir vardı. Bu ad bu yerlərin qədim oğuz-türk eli olduğunu bir daha sübut edir. Ora müqəddəs yer sayılırdı və ocaq kimi əhali tərəfindən ziyarət edilirdi. ⁸⁴

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
46	Şişin ocağı	XVIII-XIX yüzil	Amasiya rayonunun Çaxmaq kəndi yaxınlığında yerləşir.	Çaxmaq kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Kamxut adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Dağın “şiş” hissəsində, ocağın yanında da bir neçə itburnu kolu bitmişdi, meyvələrindən tutiya kimi çay dəmlənirdi.	1988-ci il deportasiyasından sonra, tərk edilmiş vəziyyətdədir, ziyarət olunmur.	Çaxmaq kəndi Türkiyənin Qars vilayəti ilə sərhəddə yaxın (2-3 km aralı) yerləşir. Hətta sərhəd xətti yerli icra nümayəndəliyinin binasından 15-20 metr aralı keçirdi. Sərhəd zolağı hüduqlarında uçan Şiş dağının üstündəki Şişin ocağı – ziyarətqah idi. Müqəddəs ocağın ətrafı kəskin meylli, çılpaq yamaclardan ibarət olsa da, ətəyi itburnu kolları ilə örtülüyü (ərazi iqliminə görə el arasında “ikinci Sibir” adlanırdı). Amma, dağın “şiş” hissəsində, ocağın yanında da bir neçə itburnu kolu bitmişdi, meyvələrindən tutiya kimi çay dəmlənirdi. Şişin pirinə getmək çətin idi – sərhəd hissədə yerləşdiyinə görə, amma mövsümi işlər zamanı əkin-biçimlə məşğul olanlar, qoyunçuluq təsərrüfatının üzvləri o yerə keçə bilirdilər ^{85, 86, 87} .
47	Tişneyni piri	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Mehri nahiyəsində Araz çayının 3 km-də, Nüvədi kəndindən xeyli aralıda “Tişneyni yeri” ərazisində yerləşir.	Nüvədi kəndi – 19.04.1991-ci ildən Nonadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyərətqah	Pir azərbaycanlı sakinlərin mənavi dünyasını əks etdirir.	Erməni ailələri yerləşdirilib.	Araz çayının 3 km-də, Nüvədi kəndindən xeyli aralıda Tişneyni yeri ərazisində hündürlüyü 200 m-ə çatan iri, çılpaq qayanın dibində, dağdağan ağacları əhatəsində yerləşən ocaq tez-tez ziyarət olunan məkanlardan idi ⁸⁸ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
48	Zeyvə piri	XIII yüzil	Zəngəzur mahalı Mığrı rayonunun Tey kəndində.	Mığrı rayonunun adı dəyişdirilərək – Meğri adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Zeyvə piri kimi müqəddəs ocaq, ziyarətgahı yerləri, tarixi maddi-mədəni irs tikililəri müsəlman-türk xalqlarının sakral-ruhsal hissələrinin məbədgahı kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.	Daha çox Tey, Maralzəmi və ətraf kəndlərin əhalisinin ziyarət etdiyi Zeyvə piri azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Mığrı çayının kənarında, Tey kəndinin cənubunda 20-30 hektarlıq sahə tutan Zeyvə yeri deyilən ərazidə meyvə bağları – əkin sahələri əhatəsində boyu 3-4 metrə qədər olan dördkünc formalı tikili Zeyvə pirinin nişanəsi idi. İçərisində bir məzar vardı. Bu ocağa bitişik qonşu Maralzəmi kəndinin qəbiristanlığı yerləşirdi ⁸⁹ .
49	Ziya Baba ziyarətgahı	XVIII-XIX yüzil	Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının Qafan rayonundakı Siznək kəndində yerləşir.	Gəncə – Yelizavetpol , Qafan rayonu- Kapan adlandırılıb.	Memarlıq	Pir/ocaq/ziyarətgah	Ziya Baba ziyarətgahı kimi dini-ruhsal ocaqlar Qərbi Azərbaycan torpaqlarında müsəlman-türk dünyasının maddi-mədəni irsinin nümunəsi kimi əhəmiyyət daşıyır.	Qəbiristanlığın çox hissəsi yol çəkəndə, sonra isə tarla ərazisini genişləndirəndə Ziya Baba ziyarətgahı bilərəkdən ermənilər tərəfindən sökülüb.	Yolun alt hissəsində dağdağan ağacının dibində Ağkəndli Ziya babanın qəbri vardı. Qəbir kənd və ətraf ərazidə yaşayan insanlar tərəfindən Ziya Baba ziyarətgahı kimi qəbul edilirdi. Ocağa inananlar bura ziyarətə gəlib, niyyət edib, nəzir deyib, qurban kəsərdi ⁹⁰ .

Məscidlər

Эривань. Ханская мечеть. - Eriyan. Mosque.)

İndi Ermənistan adlanan ərazidən islamın bütün üzvləri təəssüflər olsun ki, silinibdir. Yəni o ərazidə qədim zamanlardan müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşamışlar. Mən bildiyimə görə, – bunu siz daha da dəqiq deyə bilərsiniz, – Azərbaycanda islam qəbul edilən zaman, demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazisində qəbul olunubdur. İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan-İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarıliblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda islam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu
öndəri, ümummilli lider

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏSCİD									
50	Ağbulaq kənd məscidi	1895-ci il	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndində yerləşir.	Ağbulaq kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Ağberk adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Ağbulaq kəndi qədimdən türk-oğuz boylarının ana yurdu olub.	Ağbulaq məscidi 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Ağbulaq kənd məscidi 1895-ci ildə tikilib. Məscid binasının özül daşını Kərbəlayı Abbas qoymuşdu. Kənd məscidində ibadətə yanaşı Quran oxumaq dərsi də verilirdi. 1988-ci ildə kənd camaatı soyqırımına məruz qalaraq kənddən qovulduqdan sonra bura ilk ermənilər köçmüşlər ⁹¹ .
51	Ağkilsə kənd məscidi	XIX yüzilin sonları	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Ağkilsə kəndində.	Basarkeçər rayonu 11.06.1969-cu ildən – Vardenis , Ağkilsə kəndi 3.01.1975-ci ildən – Azad adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	İslam abidəsi məscid və ərazidəki qədim yurd yerlərindən Səhnəbani bulağını (Böyük bulaq), Mehdi bulağını, Döş bulağını, (Hallacı yurdu) Bəzirxana bulağını, Qumlu bulağı, Bəşir düşən dərəni, Dərə yurdunu, Yelvə dərəsini, Axund təpəsini, Daşlı güneyi, Qalaq daşları və Sarı xəndək adlı yerləri kəndin azərbaycanlıların qədim yurd yeri olduğunu göstərir.	Ağkilsə kənd məscidi azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	XIX əsrin sonlarında kəndin xeyriyyəçi Hacılar tayfasının sakinləri tərəfindən Ağkilsə kəndində məscid tikilib ⁹² . Dini ibadət məkanı olmaqla yanaşı məscid əhalinin xüsusi günlərdə və mərasimlərdə toplaşdıqları yer idi ⁹³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
52	Ağudi kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunun Ağudi kəndində.	07.11.1995-ci il tarixində Qafan, Sisyan, Meğri, Gorus rayonları ləğv edilib və Sünik mərzisi təşkil edilib. Qarakilsə rayonu – 02.03.1940-cı ildən – Sisian , Ağudi kəndi – 19.04.1991-ci ildən – Aqitu adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Toponim qədim türk dilində “hörmətli, uca, yüksək” mənasında işlənən ağ sözü ilə uti//udi türk dilli tayfanın adı əsasında formalaşmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir ⁹⁴ . Toponim, kənd ərazisindəki qədim dövr alban-türk abidələri və Azərbaycan mədəniyyət nümunəsi olan məscid kənddə azərbaycanlıların dərin sosial-iqtisadi və tarixi inkişaf yolu keçdiyini sübut edir.	1918-ci ildə Ağudi kəndinə hücum edən Andronikin daşnak terror dəstələri kənd əhalisinə qarşı soyqırım törətmiş, vandalizm və vəhşiliklər göstərərək bir neçə yüzillik tarixi olan azərbaycanlılara aid maddi-mədəni abidələrin bir çoxunu məhv etmişdir. Bu vandallıqdan kənd məscidi də nəsibini almış, Ağudi məscidi yerlə yeksan edilmişdir.	Ağudi kənd məscidi kənd xeyriyyəçilərinin maddi köməyi hesabına inşa edilmişdi. Tikintisində qaya və çay daşlarından istifadə olunan məsciddən ətraf kəndlərdən gələn insanlar da faydalanırdı. İran, Türkiyə və İraqa yaxın olduğu üçün kənddə bu ölkələrdəki dini-müqəddəs yerləri ziyarət edən və dini təhsil alan çox sayda din adamı vardı. Kənddə ilk təhsil ocağı 1900-cü ildə 4 sinifli molla məktəbi şəkilində fəaliyyət göstərüb. 1905-ci il dekabrın 25-də böyük bir erməni silahlı dəstəsi Ağudi üzərinə hücum keçir. Ağudililər böyük itki verərək Vağudi kəndinə çəkiliblər. Kənddə qalanların bir hissəsi isə məsciddə gizlənmişdi ⁹⁵ . Ermənilərin köçüb gəldikləri tarixi Azərbaycan torpaqlarında dövlət qurmaq üçün apardığı qanlı mübarizə 1918-ci ildə təhlükəli həddə gəlib çatdı. Xarici dövlətlərin də köməyi ilə silahlanan erməni birlikləri azərbaycanlılara qarşı soyqırım hərəkatı başlatdı. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Zəngəzurun bütün azərbaycanlı kəndləri kimi, Ağudidə də 1918-ci ildə müsəlman qətləmini törədən quldur Andronikin daşnak dəstələri misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş və bu zaman Ağudi məscidini yerlə yeksan etmişlər ⁹⁶ . Kənddə 1831-ci ildə 60 nəfər, 1873-cü ildə 450 nəfər, 1886-cı ildə 903 nəfər, 1897-ci ildə 1162 nəfər, 1908-ci ildə 1345 nəfər, 1914-cü ildə 1070 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq qırğınların qurbanı olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									İndiki Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar doğma evlərinə dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 298 nəfər, 1926-cı ildə 319 nəfər, 1931-ci ildə 496 nəfər, 1959-cu ildə 828 nəfər, 1970-ci ildə 1222 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ^{97, 98, 99, 100, 101} .
53	Aldərə kənd məscidi	XVI yüzil	Zəngəzur mahalı Mığrı (Meğri) rayonundakı Aldərə kəndində.	Mığrı – Meğri, Aldərə.	Memarlıq	Məscid	Məscid Aldərədə qədim dövrlərdən Azərbaycan irsini bu ərazidə yaşadan tarixi abidə kimi əhəmiyyət daşıyır.	Azərbaycanlıların 1988-ci il deportasiyasına qədər kənddə məscidin qalıqları mövcud olub.	Toponim qədim Azərbaycan dilində “qırmızı” mənasını bildirən al sözü ilə (üzün allanması ifadəsində indi də özünü göstərir) “dərindən çuxur” mənasında ifadə edən dəre sözünün birləşməsindən formalaşmışdır və “qırmızı dəre” mənasını ifadə edir. Kəndin salındığı ərazinin torpağı qırmızı suxurlardan ibarət olduğu üçün kənd Aldərə adlandırılmışdır ¹⁰² . Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Aldərə kəndində XIV-XVI yüzillərə aid kilsə, qala və müxtəlif abidələr mövcud olub. Aldərə məscidi də bu tarixi abidələrdən biridir. Aldərə kənd məscidi müqəddəs məkan kimi xalqın uzun illər qoruduğu, sahib çıxdığı, ibadət etdiyi məkanlardan olub. 1918-ci ildə Andranikin hücumu nəticəsində kəndlə birlikdə məscid binası da yandırılıb. Sovet hakimiyyəti dövründə məscidin bərpasına icazə verilmədiyi üçün xarabalığa çevrilib ¹⁰³ . Sovet dövründə yarı uçurulmuş vəziyyətdə olan məscidin qalıqları 1988-ci il deportasiyasına qədər qalmaqda idi ¹⁰⁴ . Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra bu müqəddəs ocaq da

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ermənilər tərəfindən dağıdılıb ¹⁰⁵ . Qədim Ağadədə ziyarətgahı ərazisində qədim Türk-Oğuz mədəniyyətlərinin nümunələri olan tarixi abidələr var idi ¹⁰⁶ .
54	Arçut kənd məscidi	1041-ci il	Pəmbək mahalının Böyük Qarakilsə rayonunun Arçut kəndində yerləşir.	Pəmbək mahalı – Quqark .	Memarlıq	Məscid	Toponim artuq (ardıc) bitki adı əsasında yaranıb. Fitotoponimdir. Quruluşca sadədir. Kənddə 1711-ci ildən etibarən məscid, folkloru qış fəslı fevral (boz) ayı – Xıdır Nəbi bayramı, qodu oynatmaq kimi adətlər olub. Məscid və dini memarlıq kənd in qədim Azərbaycan yurdu olduğunu göstərir.	Arçut kəndindəki digər azərbaycanlı izləri olan abidələr və qədim kənd məscidi dağıdılıb, xarabalıqları qalıb.	Arçut kənd məscidi 1041-ci ildə tikilib. Qarakilsə rayonu ərazisindəki ən qədim məscidlərdən biridir. Ancaq azərbaycanlıların yaşadığı Arçut kəndində VII, XII, XIV yüzilliklərə aid Türk-Oğuz tarixi abidələri, mədəniyyət qalıqları və qəbiristanlıqlar vardı. Qəbiristanlıqdan tapılmış daş kitabələr burada azərbaycanlıların yaşadığını sübut edir. Kəndin köhnə qəbiristanlığında qəbir daşı üzərində “Məhəmməd – 831” (əski oğuz əlifbası ilə) yazılmış sözləri əyani nümunə hesab etmək olar. Kəndin ərazisi qədim tarixi abidələrlə zəngin idi ^{107, 108, 109} .
55	Balıqlı kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	Qars vilayətinin Qars qəzasında, indi Amasiya rayonundakı Balıqlı kəndində.	Balıqlı kəndi 19.04.1991-ci ildən Zorakert adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Toponim qədim türk dilində “sığınacaq, şəhər, qala” mənası bildirən balıq sözünə -lı sözdüzəldici şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gəlib. Quruluşca düzəltmə toponimdir ^{110, 111} .	Məscidin üst dam hissəsi tamamilə, qabaq sol hissəsinin bir tərəfi uçuq vəziyyətdə görünür. Məscid islam abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən təmir edilməyib, dağılmaq üzrə tərk edilib ¹¹² .	Amasiya rayonunun Balıqlı kəndinin məscidi digər məscidlərdən fərqli arxitekturala malikdir. Məscidin divarlarının tikintisində dördkünc kəsilmiş ağ, boz, göy və qırmızı daşlardan istifadə edilib. Uzunluğu 8 metr, eni 4 metrdir (təxmini). Bu da məscidin içəridən və bayırdan görünüşünə ayrı bir gözəllik qatır ¹¹³ . Ev memarlığı üslubunda və müasir qaydada tikilib. Arxa sağ və sol tərəfdə yuxarı hissədə oval iki pəncərəsi vardır. Qabaq tərəfdə isə bir pəncərə və

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									geniş giriş qapısı qoyulub. İçəri və baxırdakı pəncərənin altında tünd sarı mərmər daşlar qoyulub. Kənd XVIII yüziliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəllərində salınıb. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilib ¹¹⁴ . Kənddə 1886-cı ildə 205, 1897-ci ildə 326, 1908-ci ildə 372 nəfər, 1914-cü ildə 474 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qovulub və bir hissəsi qətlə yetirilib. Kəndin əhalisi Türkiyəyə pənah aparıb. 1920-ci il noyabrın 29-da indiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulub və sabitlik yaranıb. Kəndin sakinləri ata-baba torpaqlarına qayıdıb. Burada 1922-ci ildə 107, 1926-cı ildə 178, 1931-ci ildə 205 azərbaycanlı yaşayıb ¹¹⁵ .
56	Bicni məscidi	XVII yüzil	İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında, sonradan Axta (Razdan) rayonundakı Bicni kəndində.	Axta rayonu – Razdan, Bicni kəndi – Bjni adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Beçni formasında, Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Bicni kimi qeyd edilmişdir. Toponim Beçenek türk tayfasının adı əsasında yaranmışdır. Quruluşca sadə toponimdir. Bjni, beçenek etnoniminin ərəb dilində yazılış formasıdır	Məscid binasının divarlarının arxa və yan tərəfləri uçurulub. Hal-hazırkı dövrdə qabaq hissəsi və giriş qapısının olduğu tərəflər qismən salamat vəziyyətdə qalıb.	Bicni məscidi XVII yüzildə inşa olunan qədim müsəlman ibadətگاهیdır. Hündürlüyü 5 metrədən çox olan məscidin tikintisində böyük qaya və çay daşlarından istifadə olunub. Məscid adını “Beçenek / Peçenek” türk boyunun ərəbcə yazılışı olan “Bjni”-dən alıb ¹¹⁸ . Kəndin yerli əhalisi azərbaycanlılar olub. Ermənilər buraya 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1829-30-cu illərdə, eləcə də 1915-27-ci illərdə Türkiyənin Bolis, Van bölgələrindən köçürülüb. Kənddə ermənilərlə yanaşı 1831-ci ildə 232 nəfər, 1873-cü ildə 685 nəfər, 1908-ci ildə 826 nəfər, 1914-cü ildə 1176 nəfər, 1916-cı ildə 1309 nəfər azərbaycanlı türk yaşayıb. 1918-20-ci illərdə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qovulub. İndi-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							¹¹⁶ . Məscid kənd əhalisinin ibadət və mərasimlər üçün toplaşdığı yer olub ¹¹⁷ .		ki Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (1922-ci ildən sonra) azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıda bilməmişlər. 1926-cı ildə kənddə 48 nəfər, 1931-ci ildə 64 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ^{119, 120} .
57	Böyük məscid	Hicri tarixi ilə 981-ci il	Zəngibasar mahalında, rayon mərkəzi Ulu-xanlı qəsəbəsinə 8 km şimal-qərbdə, İrəvan şəhərinin 6 km-də Zəngi çayının sağ kənarında Haçaparaq (Zəhmət) kəndində yerləşir.	3.01.1935-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Zəhmət , 19.04.1991-ci ildən isə Xaçpar adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Haçaparaq (Zəhmət) kəndi qədim Oğuz yurdu olub və orada ancaq azərbaycanlılar yaşayıb.	Böyük Vətən müharibəsi başlayandan bir ay sonra məscidin fəaliyyətinə icazə verilib. 1988-ci il deportasiyasına qədər açıq olan məscid sonra dağıdılıb, yararsız vəziyyətə gətirilib.	Böyük məscidin eyvanının divarları Quran surələri ilə bəzədilmiş, minbərin baş tərəfində kitabənin içində hicri tarixi ilə 981 yazılmışdı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində məscidin fəaliyyəti dayandırılıb. Böyük Vətən müharibəsi başlayandan bir ay sonra isə məscidin açılmasına yenidən icazə verilib. Kəndin qədimliyini göstərən faktlardan biri qəbiristanlıqdakı baş və sinə daşları, qəbirlərin üstündəki qoç, at və öküz heykəlləri idi. At, qoç və öküz heykəllərinin döşünə dəfn olunanın özünün, atasının və tayfasının adı, öldüyü il qeyd olunub ¹²¹ .
58	Cümə məscidi	XVII-XVIII yüzil	İrəvan quberniyası Eçmiədzin qəzasında, indiki Abaran rayonundakı Qarabulaq kəndində yerləşir.	Qarabulaq kəndinin adı 15.07.1946-cı ildə dəyişdirilərək Yerincatap adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Qərbi Azərbaycan ərazisində müsəlman-türk dünyasının (İslamaqədərki dövr də daxil olmaqla) təşəkkül tapdığı, xalqımızın dini-inanc, ziyarət ocaqları kimi abidələr ən maddi-tarixi sakral irsinin nümunəsidir.	Azərbaycanlı izlərini kənddən yox etmək məqsədi ilə dağıdılıb.	Kəndin ortasında başqa bir bulaq da axırdı, amma suyu qara, şortəhər, adı Qarabulaq idi. Ondan 100 m. Şərqə tərəf, hündür təpənin üstündə qədim Cümə məscidi (birmərtəbəli, üstü hamar örtüklü, 2 qapılı, eni 12-13 m, uzunluğu 25-30 m) tikilmişdi, yaşı 300 ilə qədər olardı. Məscidin 250-300 metrliyində isə yaşı min ildən çox olan qəbiristanlıq mamırlaşmış, əski qəbir və sinə daşları ilə (ən çox at, qoç, dəvə, buğa fiqurlu) örtülmüş, epigraflı yazıları oxunulmaz halda idi ¹²² .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
59	Dəmirçi kənd məscidi	XX yüzilin əvvəlləri	Zəngibasar mahalında, Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsindən 6 km şimal-qərbdə, Zəngi çayının sağ sahilindəki Dəmirçi (Dəmirçili, Kiçik Şorlu Dəmirçi) kəndində yerləşir.	Kəndin Kiçik Şorlu Dəmirçi adı 3.01.1935-ci ildə dəyişdirilərək Dəmirçi , 19.04.1991-ci ildə isə Dərpbnik adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscid, kəndin müsəlman əhəlisinin çoxluğunu göstərir.	Azərbaycanlıların ərazidəki tarixi keçmişini silmək məqsədi ilə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	XX yüzilin əvvəllərində tikilən məscid kəndin mərkəzində yerləşirdi. 1940-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmiş. 1960-cı ildə yenidən açılıb və 1988-ci ilə qədər ibadətə açıq olub ¹²³ . Kəndin adı rəsmi sənədlərdə digər adı ilə Şorlu Dəmirçi kimi qeyd olunur. ¹²⁴
60	Elatlar / Küllükbaşı məscidi	XVIII-XIX yüzil	Zəngibasar mahalının, sonralar Zəngibasar rayonunun inzibati mərkəzi İrəvan-Naxçıvan-Bakı dəmiryol xəttinin üstündə, Zəngi çayının sol tərəfində Uluxanlı şəhər tipli qəsəbəsində (1971-ci ildən) yerləşir.	Uluxanlı soykünü silmək üçün bölgənin adı 4 dəfə dəyişdirilib. 1920-ci ildə Nərimanlı , 31.12.1937-ci ildə Zəngibasar, sonra Razdan , 31.07.1950-ci ildən Masis adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Küllükbaşı məscidi həm dini, həm də tarixi mədəni abidə kimi Azərbaycan irsinin nümunəsi hesab olunur. Eyni zamanda, oranın daimi sakinini Azərbaycan xalqının inancının simvolu olan məkan kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır.	1988-ci ildə Küllükbaşı məscidi ermənilər tərəfindən yandırılıb. Hal-hazırda dağıdılıb, yerlə yeksan edilib.	Qədim azərbaycanlı yurd yeri Uluxanlıda demək olar ki, hər məhəllənin özünəməxsus məscidi olub. Bu məscidlər yerli əhali üçün müqəddəs inanış yeri, ibadət məkanı, dini dərslər, dini söhbətlərlə yanaşı, dünya hadisələrinin, ümumi problemlərin müzakirə edildiyi, xeyriyyəçilik işlərinin görülməsi üçün insanların kütləvi toplaşdığı məkan idi. Elatlar məhəlləsi ilə Qırmızı məhəllənin arasında yerləşən Küllükbaşı məscidi də belə məscidlərdən biri idi. Elatlara nisbətən yaxın olduğu üçün Elatlar məscidi də adlanırdı. Sovet dövründə başqa təyinatlı məqsədlərlə istifadə olunan Küllükbaşı məscidi 1970-ci ildə rəsmi olaraq fəaliyyətini bərpa etdi. 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılıb, yerlə yeksan edilib ¹²⁵ , ¹²⁶ , ¹²⁷ , ¹²⁸ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
61	Ərəfsə kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunun Ərəfsə kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən Sisian , Ərəfsə kəndi – 03.07.1968-ci ildən Arevis adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscid kənd əhalisinin ibadət etdiyi, xüsusi günlərdə toplaşdığı yer kimi əhəmiyyət daşıyırdı.	Kənd məscidinin təyinatı üzrə fəaliyyət göstərməsinə icazə verilməyib. 1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyasından sonra məscid binası ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Ərəfsəlilər inanclarına görə müsəlman idilər. Kənddə şiə və sünni əhali mehriban dolanırdı, ümumiyyətlə məzhəb, təriqət məsələsi heç vaxt gündəmdə olmamışdır. Əksinə, şiə və sünnilər çox adi hal kimi bir-birləri ilə qohumlaşmışdılar. Kənddə məscid var idi. Lakin sovet hakimiyyəti illərində məscid müsadirə edilmiş və onun məscid kimi istifadə olunmasına icazə verilməmişdi. Kənd sakinləri onun tövləyə çevrilməsinə yol verməmək üçün buranı taxıl anbarı etmişdilər. Bir müddət anbarda pendir sexi fəaliyyət göstərmişdi ¹²⁹ .
62	Əkərək kənd məscidi	XVII yüzil	İrəvan quberniyası Aleksandr-opol qəzasında, indiki Talın rayonu Əkərək (Xaraba Əkərək) kəndində.	Talın rayonu – Talın , Əkərək kəndi – Aqarak adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscidlər təkcə ibadət, dini mərasimlər keçirmək üçün inşa edilmirdi. Məscid çoxfunksiyalı ellik bina hesab edilir, orada keçirilən tədbirlər həm də müsəlmanlar arasında ünsiyyəti, birliyi gücləndirirdi.	Əkərək kənd məscidinin dam hissəsi tamamilə uçurulub, dağıdılıb, ancaq kənar divarlarının xarabalıqları qalıb. İslam mədəniyyət abidəsi olduğu üçün ermənilər tərəfindən təmir və bərpa edilməyib.	Əkərək kənd məscidi memarlıq və arxitektura baxımından digər məscidlərdən fərqlənir. Çay, qaya daşlarından və kərpicdən ağ əhənglə tikilən, böyük və hündür tavanı olan məscidin çoxlu pəncərələri vardı. İki hissədən ibarət olan məscidə bitişik türbə də yerləşirdi ¹³⁰ . Məscid eyni zamanda dünyasını dəyişən insanların yola salındığı yerlər olduğu kimi, ailə həyatı qurmaq üçün kəbin kəsdirənlərin də müraciət məkanları rolunu oynayıb. Məsciddə Quran oxumağı və ibadət etməyi də öyrədirdilər. Məscid həmçinin, fərdlər arasındakı sosial statusu, uçurumu aradan qaldıran reabilitasiya mərkəzləridir ¹³¹ , ¹³² .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
63	Əkərək kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında, indi Əştərək rayonundakı Əkərək kəndində.	Əştərək rayonu – Aştarak , Əkərək kəndi – Aqarak . 7.11.1995-ci ildə Araqat-sotn vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilib.	Memarlıq	Məscid	Adı XVI yüzilin əvvəllərindən çəkilir. XVI və XVIII yüzillərə aid tarixi mənbələrdə kəndin adının Əyrək, Əyrək formalarında qeyd olunmasına istinad edib bu qənaətə gələ bilirik ki, toponim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında (X boyda) adı çəkilən Əgrək şəxs adı əsasında əmələ gəlmişdir. Antropotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ¹³³ .	Üst damı və kənar divarlarının bir hissəsi uçmuş vəziyyətdə olan Əkərək kənd məscidi Qərbi Azərbaycanda İrəvandan sonra, bölgələrdə günümüzə qədər yarı uçmuş vəziyyətdə gəlib çatan böyük məscidlərdən biridir.	Əkərək kənd məscidi təxmini olaraq 30-35 metr uzunluğunda, 8-10 metr eni və 4-5 metr hündürlüyündə olub. Çay daşı ilə tikilən məsidin kənar divarlarının qalınlığı (təxmini) 80 sm və 1 metrə qalınlığında idi. Geniş qövsvari giriş qapısı olan iki otaqlı məscidin bir də enli yuxarı hissədə dördkünc olan qapısı vardı. İkinci otaqdan mədrəsə və Quran kursu kimi istifadə olunurdu. 1590-cı ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Əyrək kimi, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Əyərək. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Əkərək (Aqarak) kimi qeyd edilmişdir ¹³⁴ , ¹³⁵ . Kənddə 1831-ci ildə 318 nəfər, 1873-cü ildə 388 nəfər, 1886-cı ildə 536 nəfər, 1897-ci ildə 603 nəfər, 1908-ci ildə 629 nəfər, 1914-cü ildə 720 nəfər, 1916-cı ildə 653 nəfər, 1919-cu ildə 425 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1919-cu ilin əvvəllərində kəndin sakinləri ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunub. Ermənilər bura Türkiyənin Van, Qavaş, Bitlis bölgələrindən 1918-19-cu illərdə köçürülüb. Azərbaycanlılar öz kəndlərinə indiki Ermənistanı sovet hökuməti qurulandan sonra dönə bilib ¹³⁶ . Burada ermənilərdən başqa 1922-ci ildə 72 nəfər, 1926-cı ildə 74 nəfər, 1931-ci ildə 32 nəfər azərbaycanlı yaşayıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
64	Ərgəz məscidi	629-630-cu illər	Dərələyəz mahalı Keşişkənd rayonunun (Yeğeqnadzor rayonu) Ərgəz kəndində yerləşir.	Dərələyəz mahalı dəyişdirilmiş adı Vayots Dzor vilayəti Keşişkənd kəndi – 06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscid kənddə Azərbaycan dini və mədəni irsinin qədimliyini göstərən maddi-mədəni tarixi abidədir.	İrəvan quberniyası Ərgəz kəndində yerləşən məscid tamamilə dağıdılıb.	Ərgəz kəndində məscid. Malışkə kəndindən 5 km şimal-şərqdə yerləşirdi. Məscid 629-630-cu illərdə tikilib. Tarixinə görə Qərbi Azərbaycanın ən qədim məscidlərindən biri hesab olunur. Məscid 1857-ci ildə uçurulub. 1871-ci ildə kənd əhalisi tərəfindən yenidən bərpa edilib. Məscidi olmayan kəndlərdən gələn insanların ibadət yeri olub. Xüsusilə, dini bayramlarda və yas mərasimlərində məsciddə əhali sayı çox olurdu. Məscidin axundu kəndin hörmətli və sayılan adamlarından biri olub. Ərgəz kənd məscidinin qədimliyi burada dini mədəni inkişafının da dərin və qədim keçmişə malik olduğunu göstərir. VIII yüzilə aid olan Hacı Cəfər məscidi də tamamilə dağıdılıb ^{137, 138} .
65	Gıgı məscidi	X yüzil	Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda, rayon mərkəzindən 35 km şimal-qərbdə, Gıgı çayının sağ qolu olan Qarlı dərə çayının birləşdiyi geniş düzənlikdəki Gıgı (Kiçik Sofulu, Sarallı) kənddə yerləşir.	Kəndin adı erməni dilinə kal-ka edilərək Gəgi kimi işlədilir.	Memarlıq	Məscid	Gıgı məscidi islam dininin və memarlığının kənddəki nümunəsi baxımından əhəmiyyətlidir.	Qafan şəhərindən 28 km şimal-qərbdə Gıgı çayının sağ sahilində qalıqları qalıb.	Tarixi qədim kənddir. Kənddə həmişə azərbaycanlılar yaşayıb. Gıgı kəndində çoxlu qədim tarixi abidə, yaxud onların qalıqları var idi. Bu abidələrdən ən əhəmiyyətli kimi X əsrə aid Gıgı qalası və orta əsr müsəlman memarlığının parlaq nümunəsi olan Gıgı məscidinin qalıqlarını göstərmək olar ¹³⁹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
66	Güllübulaq kəndində Cümə məscidi	XVIII yüzilin sonu	Qərbi Azərbaycanın Amasiya (Ağbaba) rayonundakı Güllübulaq kəndində yerləşir.	Güllübulaq kəndi – 4.07.2006-cı ildən Byurakn adlandırılıb	Memarlıq	Məscid	Məbədin ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu türk-oğuz boyları yaşayıb. Kənddə məscid, pirlər, ziyarətgahların mövcud olması burada yaşayan azərbaycanlıların İslam dininə etiqad etdiyinə sübutdur ¹⁴⁰ .	Məscidi 1970-ci illərdə hay kilsəsi sökmək istəyib, camaat etiraz edib, Rayon Partiya Komitəsinin I katibi Hüseyn Məmmədov imkan verməyib. 1988-ci il deportasiyasından sonra dağıdılıb xarabalıqları qalıb.	Kəndin ortasında (“Selmaq” deyilən yerdə) Cümə məscidi XVIII yüzilliyin sonunda inşa edilib, birmərtəbəli, 2-3 otaqdan ibarət idi (ölçüsü 15 m x 30 m, hündürlüyü 6-7 m, üstü daş örtüklü). Məscidin həndəvərində, hətta ona bitişik Seyid Əyyub Mirabdulla oğlunun (1920-1995), Tahir Vəli oğlu Cəfərovun (1933-2018), Məmmədbağır Kərbəlayı Mustafa oğlu Hüseynovun (1935), Abbas Qurban oğlu Məmmədovun (1916-2012) evləri yerləşirdi ^{141, 142} .
67	Hacı Abbas məscidi	1840-cı il (təxmini tarix)	Zəngibasar mahalı, Zəngibasar rayon mərkəzi Ulu-xanlı qəsəbəsindən 11 km şimal-şərqdə, Zəngi çayının sağ sahilindəki Mehmandar (Şorlu Mehmandar) kəndində yerləşir.	3.01.1935-ci ildə kəndin Şorlu Mehmandar adı dəyişdirilərək Mehmandar adlandırılıb. 25.01.1978-ci ildə isə Hovtaşat adı ilə dəyişdirilib.	Memarlıq	Məscid	1831-ci ildən ancaq azərbaycanlıların yaşadığı kənddə inşa edilən Hacı Abbas məscidi də kəndin azərbaycanlılara aid olduğunu isbat edir.	1919-cu il deportasiyası zamanı yandırılıb. Sovet hakimiyyəti illərində kəndə qayıdan əhali tərəfindən təmir edilib. 1988-ci il deportasiyasına qədər məscid kimi fəaliyyətinə icazə verilmədiyindən müxtəlif cür istifadə olunub. 1988-ci il deportasiyasından sonra məhv edilib.	Hacı Abbas ağa məscidi təxmini tarixlə 1840-cı ildə Hacı Abbas ağa tərəfindən tikilib və məscidə onu tikdirən şəxsin adı verilib. Məscid Türkiyə və İrandan gətirilmiş ustalar tərəfindən inşa edilib, Zəngibasar və Üçkilsə mahalındakı bütün müsəlmanların ibadət və ziyarət məkanına çevrilib. 1915-1918-ci illərdə ermənilərin hücumuna məruz qalan kənd əhalisi məscidə sığınıb, əli silahlı kişi əhali isə məscidin kənarında keşik çəkərək onları qoruyub ^{143, 144, 145, 146} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
68	Xələc kənd məscidi	VII yüzil	Xalac (Xalac) – Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Qafan rayonundakı Xələc kəndində.	Xələc kəndinin adı – 4.06.2006-cı ildən dəyişdirilib – Atçanan adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Toponim xalça qədim türk tayfasının adı əsasında əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Tarixi faktlar və kənddə yerləşən İslam dini abidəsi olan məscid də sübut edir ki, Xalac çayının sol sahilində yerləşən Xələc kəndində ancaq azərbaycanlılar yaşayıb ¹⁴⁷ .	Xələc kəndindəki məscid binası üstündə farsca yazılan yazı istinad kimi göstərilərək azərbaycanlılara aid olan məscid ermənilər tərəfindən fars məscidi kimi qəbul edildiyi üçün toxunulmayıb. 2012-ci ildə kənddə aparılan video çəkilişdə Abidələri qoruma dövlət müfəttişliyinin bu abidə ilə əlaqəli tədqiqat apardığı fikri yer alır ^{148, 149} .	Xələc kənd məscidi VII yüzildə tikilib. Məscidin tikilmə tarixi giriş qapısının üstündə ərəb əlifbası ilə yazılan lövhədən də məlum olur. Çay daşı və ağ əhənglə hörülən məscidin pəncərə və qapı kənarları ağ mərmər daşla əhatə olunub. Məscid qapısının üstündə böyük oval mərmər daşın üstündə ərəb əlifbası ilə yazılar yer alır. Uzunluğu təxminən 15 metr, eni 5 metr olan məscidin damı tünd qəhvəyi rəngdə dəmir tavan örtüyü ilə örtülüb. Məscidin 1 metr enində qalın tünd qəhvəyi rəngdə taxta giriş qapısı və qabaq hissədə qapının sağ tərəfində başları oval iki ədəd dəmir çərçivəli kiçik pəncərəsi var ^{150, 151} . Xələc kəndində 1831-ci ildə 23 nəfər, 1873-cü ildə 34 nəfər, 1886-cı ildə 308 nəfər, 1897-ci ildə 329 nəfər, 1904-cü ildə 319 nəfər, 1914-cü ildə 300 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ^{152, 153} . 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalaraq deportasiya olunmuşlar ¹⁵⁴ . İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk edən azərbaycanlılar öz evlərinə dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 132 nəfər, 1926-cı ildə 94 nəfər, 1931-ci ildə 114 nəfər, 1939-cu ildə 780 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ¹⁵⁵ . 1988-ci ilin noyabr ayının sonlarında azərbaycanlıların deportasiya olunmasından sonra kəndə ermənilər köçürülüb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
69	Kiçik məscid	XIX yüzilin ortaları	Zəngibasar mahalında, Zəngibasar rayonun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəindən 8 km şimal qərbdə, İrəvan şəhərinin 6 km. Zəngi çayının sağ kənarındakı Haçaparaq (Zəhmət) kəndində yerləşir.	3.01.1935-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Zəhmət , 19. 04. 1991-ci ildən isə Xaçpar adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Haçaparaq (Zəhmət) kəndi qədim Oğuz yurdu olub, orada ancaq azərbaycanlılar yaşayıb.	Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra məscidin fəaliyyəti dayandırılıb. Anbar və başqa məqsədlər üçün istifadə edilib. 1988-ci il deportasiyasından sonra dağıdılıb.	Kiçik məscid XIX-cu yüzilin ortalarında inşa edilib. Məscidin qarşısından çay axırdı. 1918-ci ildə Haçaparaq kəndi Türkiyədən gələn ermənilərin hücumuna məruz qalır. Kənd və məscid ermənilər tərəfindən yandırılıb, sağ qalan əhali qonşu bölgələrə və Araz çayının digər tərəfinə mühacirət etməyə məcbur olub. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əhali kəndə qayıdıb kənd məscidini təmir edib, yenidən ibadətə açıb ^{156, 157, 158, 159, 160, 161, 162} .
70	Köhnə məscid	XVIII-XIX yüzil	İrəvan qəzası Zəngibasar rayonu Aşağı Necili kəndinin cənub hissəsində yerləşir.	31.12.1937-ci ildən Zəngibasar, 14.01.1961-ci ildən – Masis rayonu Aşağı Necili kəndi 25.01.1978-ci ildən Sayat Nova adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Toponim fərqləndirici əlamət bildirən aşağı sözüylə “nəcli” türk etnonimi əsasında əmələ gəlib. Etnotoponimdir. Toponim Aşağı Necilin in türk-oğuz yurdu olduğunu təsdiq edir. İslamı qəbul edən kənd əhalisi məscid tikib. Köhnə məscid qədim olması və əhəlinin dini vəzifəsini yerinə yetirməsini təmin edən məkan və kütləvi toplaşmanı və birliyi təmin etmə baxımın-	Məscid 1918-1919-cu il daşnak hücumları nəticəsində dağıdılıb. Xarabalıqları mövcuddur.	XVIII-XIX yüzillərdə tikilən və kəndin iki məscidindən biri olan Köhnə məscid kəndin cənub hissəsində yerləşirdi. 1918-1919-cü illərdə erməni daşnaklarının hücumu nəticəsində kənd dağıdılıb, yandırılıb, əhalisinin bir qismi soyqırma məruz qalıb. Sağ qalanlar isə Türkiyə ərazisinə sığınmış. Bu hücum nəticəsində müqəddəs məkan hesab olunan məscid binası da ermənilər tərəfindən yandırılıb. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kənd əhalisinin bir hissəsi kəndə qayıdıb, kəndi bərpa edib. 1950-ci ildə kəndin əhalisinin bir hissəsi deportasiya olunub, kənddə xaricdən gələn ermənilər yerləşdirilib. Kəndə qayıdan azərbaycanlı əhali cənub tərəfdə məskunlaşıb, özlərinə orada Təzə məscid adlanan yeni məscid inşa ediblər. Köhnə məscidin xarabalığı isə zülmün və soyqırımın nişanəsi kimi qorunub saxlanırdı ^{164, 165, 166, 167, 168} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							dan mədəni inkişafda iştirak edib. Ərazidəki məscid dini-mədəni abidə kimi Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edir ¹⁶³ .		
71	Körpübulaq məscidi	XX yüzilin birinciyarısı	İrəvan şəhəri 1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Körpübulaq məscidi İrəvanda Azərbaycanın maddi-mənəvi mirasıdır. İrəvanın müsəlman şəhəri olduğunu ermənilərin bu əraziyə sonradan gəlişi dini və mədəni abidələrdə də öz əksini tapır.	Məscid ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilib.	XX yüzilliyin birinci yarısından İrəvanda bir neçə məscid fəaliyyət göstərmişdir. Bu məscidlərdən biri də Körpübulaq məscidi-dir. Əsəd ağanın tikdirdiyi Körpübulaq məscidi ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silinib. Xüsusilə yüzillərlə yaşı olan yerli əhalinin əsas ibadət yerləri olan məscidlər dağıdılır, müqəddəs kitablar yandırılır, yeni köçürülənlərin mənafeyinə xidmət edən kilsələr ucaldılırdı ^{169, 170, 171} .
72	Loru qala məscidi	XVII-XVIII yüzil	Dağ Borçalı mahalının Kolagirən çayının sol sahilində, Cəlaloğlu (Stepanavan) şəhərindən 4 km Şərqdə, Loru şəhərində.	Dağ Borçalı – Loru, Kolagirən çayı – Dzoraget , Cəlaloğlu – Stepanavan adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Loru Qala məscidi tarixi Azərbaycan torpaqlarında inşa edilmiş və indiyə qədər mövcud olduğu müəyyənləşdirilmiş islam abidəsi məscidlərindən biri kimi tarixi əhəmiyyət daşıyır.	Məscid qarşısındakı qəbirüstü abidəyə (xaç əlavə edilib) və içərisinə erməni elementləri əlavə edilərək ermənilər tərəfindən kilsəyə çevrilib. Üstünü göyərən ot təbəqəsi basıb. Giriş hissəsinin sağ və sol	Loru qala məscidi qalanın içində yerləşir. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında inşa edilib və indiyə qədər mövcud olduğu müəyyən edilən məscidlərdən biridir. Məscidin iç memarlığı Şuşadakı Gövhərağa məscidi ilə oxşarlıq təşkil edir. Geniş və hündür tavan quruluşuna sahibdir. Yerlərin zəmini-nə mərmər daşlar döşənib. Sağ tərəfdə pəncərə və kiçik yaşıl rəngdə masa görünür ¹⁷³ . Loru mahalı Azərbaycanın tarixi mahallarından və Səfəvilər dövlətinin, Qarabağ bəylərbəyliyi-nin doqquz mahalından biri, mərkəzi Loru şəhəridir. Azərbaycanlı-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								tərəfinə uçmuş yerlərindən götürülən daşlar üst-üstə qoyulub. Erməni mənbələrində Loru qalasında məscidin olmadığı iddia olunur. Halbuki, istər binanın memarlıq, istərsə də içində cənub səmtindəki (Məkkəyə doğru) mehrab onun müsəlmanlara aid olduğunu isbat edir ¹⁷² .	ların yaşadığı ərazi 1921-ci ildə isə Gürcüstan və Ermənistan bolşevik hökumətləri arasında Lorunun Ermənistana verilməsi haqqında razılıq əldə edilir ¹⁷⁴ .
73	Qaraçanta kənd məscidi	1909-cu il	Ağbaba mahalının Amasiya rayonunda, rayon mərkəzindən 4 km cənub-qərbdəki Qaraçanta (Əzizbəyov) kəndində.	Qaraçanta kəndinin ilk adı Qaraçalma olub, sonra Qaraçəntey, Qaraçanta, 4.05. 1939-cu ildə Əzizbəyov , 19.04.1991-ci ildə isə Areqnadem adı ilə dəyişdirilib.	Memarlıq	Məscid	Qaraçanta kəndində ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. 1988-ci ildə Qaraçanta kəndi 311 ailə təsərrüfatda 1700 nəfərdən ibarət idi.	1918-ci ildə daşnaklar tərəfindən yandırılıb, sonra kənd əhalisi tərəfindən təmir edilib. 1988-ci il deportasiyasından sonra dağıdılıb.	Məscid 1909-cu ildə Haqverdi və Elləzin maddi köməkliyi ilə tikilib. Kənddə Kərbəlayı Qəhrəmanın evinin qabağındakı daşlı yer qədim qəbiristanlıq idi. Ora Duz dağı da deyilirdi. Qəbiristanlıqda qədim dövrlərə aid daş at və qoç heykəlləri mövcud idi. Bu da kəndin qədim türk-oğuz yurdu olduğunu göstərir ¹⁷⁵ . Toponim Qaraçanta nəsil adı əsasında yaranıb. Patronim, quruluşca sadə toponimdir. Kənddə 1886-cı ildə 348 nəfər, 1897-ci ildə 440 nəfər, 1908-ci ildə 665 nəfər, 1914-cü ildə 729 nəfər, 1922-ci ildə 547 nəfər, 1926-cı ildə 670 nəfər, 1931-ci ildə 688 nəfər 1939-cu ildə 774 nəfər, 1959-cu ildə 803 nəfər, 1970-ci ildə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1442 nəfər, 1980-ci ildə 1490 nəfər, 1987-ci ildə 1600 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır. 1988-ci ildə azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlanan vaxt kənd əhalisi kəndi tərk etmişdir. 1988-ci ilin sonuna olan bəzi məlumatlara görə kəndin əhalisi 1750 nəfər olmuşdur ^{176, 177} .
74	Qızılulaq (Çaxırlı) kənd məscidi	1870-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Qızılulaq (Çaxırlı) kəndində.	Qızılulaq (Çaxırlı) kəndi 25.01.1978-ci ildən – Sovetaker , 3.04.1991-ci ildən Xaçaxbyur adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Çaxırlı XIV əsrin sonları (1387-1388), XV əsrin (1410) əvvəlinə kimi albanların, 1988-ci ilin dekabrına qədər isə Azərbaycan türklərinin yaşayış məskəni olması faktını kənd məscidi və tarixin müxtəlif dövrünü özündə əks etdirən maddi-mədəni abidələr əyani təsdiq edir ¹⁷⁸ .	Qızılulaq (Çaxırlı) kənd məscidi ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Məscidin qalıqları qalıb.	1870-1880-ci illərdən 1917-ci ilə qədər Qızılulaq (Çaxırlı) kəndində Cənubi Azərbaycandan gəlmiş Axund Qəfərin təşəbbüsü ilə, kənd ağası Böyükəğa tərəfindən məscid tikilib və həmin məsciddə dini təhsil almaq üçün kənd sakinlərinə, həm də qonşu kəndlərdən gələn sakinlərə hərtərəfli şərait yaradılıb.
75	Qızılcaq kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Sisian rayonundakı Qızılcaq kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian , Qızılcaq kəndi – İşxanasar adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Toponim torpağın rəngini bildirən qırmızı mənasında işlənən qızıl sözünə kiçiltmə mənası bildirən -caq şəkilçisinin artırılması.	Qızılcaq kəndi 1918-ci ildə erməni soyqırımına məruz qalıb. Kənd Andronikin quldur dəstəsi tərəfindən dağıdılıb, kənd	Məscid Qızılcaq kəndində azərbaycanlı əhali tərəfindən tikilib. Aşağı 1 metr hissəsi sal qaya daşlarından hörülən məscidin yerdə qalan hissəsi çay daşları ilə hörülüb. Müqəddəs yerləri ziyarətə gedənlər əhali tərəfindən məscidin həyətidən yola salınırdı. Dini bayramların qeyd olunması və yas mərasimlərinin təşkili məscidin axundu

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ması yolu ilə əmələ gəlib. Relyef əsasında yaranan düzəltmə quruluşlu toponimdir. İslam abidəsi məscid və tarixi faktlar kəndin azərbaycanlılara məxsus olduğunu təsdiq edir ¹⁷⁹ .	məscidi yandırılıb. Sovet hakimiyyəti dövründə tikintisinə icazə verilməyən məscidin 1988-ci il deportasiyasına qədər xarabalıqları mövcud idi.	tərəfindən həyata keçirilirdi. Qızılçiq kəndi 1918-ci ildə Andronikin quldur dəstəsi tərəfindən dağıdılıb, kənd məscidi yandırılıb. Əhalinin bir hissəsi qırılıb, salamat qalan hissəsi isə Minkənd, Laçın, Füzuli, Cəbrayıl və Naxçıvana qaçmağa məcbur olub. Kənddə 1873-cü ildə 165 nəfər, 1886-cı ildə 287 nəfər, 1897-ci ildə 407 nəfər, 1908-ci ildə 450 nəfər, 1914-cü ildə 441 nəfər azərbaycanlı yaşayıb.1918-ci ildə azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunub. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalanlar öz yurdlarına dönə bilib. Burada 1922-ci ildə 189 nəfər, 1926-cı ildə 122 nəfər, 1931-ci ildə 292 nəfər, 1987-ci ildə 466 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ¹⁸⁰ . 1988-ci ilin noyabr ayında kənd sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən qovulub. İndi kənddə ermənilər yaşayır ¹⁸¹ .
76	Oxdar kənd məscidi	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur mahalı Qafan rayonu Oxdar / Oxtar kəndində yerləşir.	Qafan rayonu 11.04.1995-ci ildən – Sünik adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Oxdar, azərbaycanlıların yaşadığı kəndin adı olub. 1918-ci ildə ermənilər kəndi dağıtsa da, 1926-cı ildə əhali geri qayıdıb və kəndi bərpa edib. 1988-ci ildə kənddə 850 azərbaycanlı yaşayıb. Oxdar kəndinin adı da Ox tayfası ilə	Kəndin yaxınlığında ermənilər tərəfindən dağıdılan qədim məscidin xarabalıqları qalır.	Oxdar kəndi uzun illər azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. Ərəb istilasından sonra yerli əhali İslam dinini qəbul edib və özlərinə ibadət etmək üçün məscid inşa edib. Oxdar kənd məscidi orta əsrlərdə XVII-XVIII yüzillərdə tikilib. 1918-ci ildə ermənilərin hücumu nəticəsində kənd əhalisi soyqırıma məruz qalıb və kənd məscidi yandırılıb. Sağ qalan əhali ətraf kəndlərə qaçmağa məcbur olub. Bir müddət sonra yenidən yurda qayıdan əhali kəndi yenidən bərpa edib. 1905-1906 illərdə də kənd erməni daşnaklarının hücumuna məruz qalıb, əhalisi qovulub, kənd isə xaraba

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							əlaqədardır. KDQ-də də Ox tayfaları xatırlanır ¹⁸² .		qalıb. Toponim qədim türk dilində “boy, qəbilə” mənasını verən ox (> ok) sözünə dialekt və şivələrimizdə cəm şəkilçisi kimi işlənən -tar / -dar (Azərbaycan ədəbi dilində -lar, -lər) şəkilçisinin artırılması əsasında əmələ gəlib. “Tayfa”, “tayfa ittifaqı” mənasını verir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ^{183, 184, 185} .
77	Sofulu kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunda, rayon mərkəzindən 18 km cənub-qərbdə, Dəstəgird kəndi ilə Murxuz kəndi arasında Əyri çayının sol sahilindəki Sofulu kəndində.	Sofulu kəndinin adı 09.04.1991-ci ildə dəyişdirilib Soflu adlandırılıb ¹⁸⁶ .	Memarlıq	Məscid	Müsəlman əhalinin dini inancının əksi idi.	Püsək məscidinin daşdan yonulmuş dirəyi 1980-ci illərə kimi qalmaqda idi. 1988-ci il deportasiyasından sonra dağıdılan məscidin xarabalıqları qalıb.	Sofulu kəndində qədim tarixə malik məscid var idi. Məscidin nəzdində mollaxana fəaliyyət göstərirdi. Püsək məhəlləsindəki pir daşları məsciddən qalan nişanələrdir. Qədim kəndin bir çox yerində üstü yazılı çox şəkili daşlar mövcud olub və bu daşlar Sovet hakimiyyəti dövründə erməni rəsmi nümayəndələrinin nəzarətində sökülərək yük maşınları ilə daşınıb. Püsək məscidinin daşdan yonulmuş dirəyi 1980-ci illərə kimi qalmaqda idi. Yaşlı adamlar bayram günləri qorxa-qorxa həmin daş sütunun üstündə gecələr şam yandırardılar. Şeyx Əfəndi Nigarinin dostu Molla Qayıbın (Qeyibin), Hacı Mollalı və Hacı Seyidin məzarı da Sofuludadır ^{187, 188, 189, 190} .
78	Şəki kənd (şiə) məscidi	XIX yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonundakı Şəki kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscid İslam dininin şiə məzhəbinə mənsub müsəlmanların ibadət məkanı olub. Kənddə iki məscidin mövcud olması burada ya-	1918-ci ildə məscid ermənilər tərəfindən yandırılıb. Sovet hakimiyyəti dövründə təmirinə icazə verilməyib. Uçulmuş divar qalıqları 1988-ci	1918-ci il avqustun 15-də kəndin camaatı arpa biçini vaxtı Andronikin dəstəsinin qəfil hücumuna məruz qalıb, xeyli tələfat verir. Sağ qalan əhali əsasən Araz boyu rayonlarda (Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli) məskunlaşır. Kənddə Sovet hökuməti qurulana qədər böyük ruhani məktəbi olub. Axund İsgəndər adlı şəxs orada dərs deyərmiş ¹⁹¹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							şayanların azərbaycanlılar olduğunu göstərir.	il deportasiyasından sonrakı dövrə qədər qalırdı.	
79	Şəki kənd (sünni) məscidi	XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonundakı Şəki kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscid İslam dininin sünni məzhəbinə mənsub müsəlmanların ibadət məkanı olub.	1918-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılıb. Sovet hakimiyyəti dövründə təmirinə icazə verilməyib. Divar qalıqları 1988-ci il deportasiyasından sonra da qalırdı.	Şəki kənd əhalisinin bir hissəsi İslam dininə mənsub sünni məzhəbindən idi. Sünni məscidi kənddə yerləşən ikinci (digəri şiə) məscid olub. Daha çox sünni məzhəbinə aid müsəlmanların gəldiyi və ibadət etdiyi məscid, eyni zamanda, kənd camaatının mərasim üçün toplandığı yer idi ¹⁹² .
80	Şıxlar kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonundakı Şıxlar kəndi.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian , Şıxlar kəndi 02.03.1940-cı ildən – Qızılşəfəq adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscid Şıxlar kəndində Azərbaycan və islam mədəniyyətinə xas tarixi abidədir.	Şıxlar kənd məscidi 1918-ci ildə erməni hücumları nəticəsində içərisinə doldurulan kənd əhalisi ilə birlikdə ermənilər tərəfindən yandırılıb. 1988-ci il deportasiyası zamanı məscidin qalıqları mövcud idi.	Kəndin yaxınlığında qədim Alban kilsəsinin və 1918-ci ildə dağıdılmış müsəlman məscidinin qalıqları, eləcə də qədim qəbir daşları bu yerlərdə əhalinin ən azı 500 il öncə məskunlaşdığını göstərən əlamətlərdəndir. Şıxlar kəndinin ətrafındakı bulaqların (Daş çeşmə, Molla çeşməsi, Turş su, Tahir bulağı, Bəşir çeşməsi, Kom söyüd bulağı, Əyri çay və s.), örüş və əkin yerlərinin (Çuxurlar, Gölyazı, Çaxnıqlar, Tatar düzü, Qabaq biçənək, Dağıstan, Daşlı güney, Düz zəmi, Babəkən və s.), dərələrin və dağların (Su dərəsi, Ağ dərə, Ərəfsə dərəsi, Baba oğlu dərəsi, Qızıl qaya, Hərəmlər dağı və s.) adları da onu göstərir ki, burada ta bineyi-qədimdən Azərbaycan türkləri məskunlaşıblar.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
81	Şirazlı kənd məscidi	XIX-XX yüzil	Vedibasər mahalı Vedi rayonundakı Şirazlı kəndində.	Şirazlı kəndi 9.04.1991-ci ildən – Vosgetap adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Toponim oğuzların Şirazlı etnonimi əsasında əmələ gəlib. Kənd məscidi əhalinin ibadət vaxtları və xüsusi günlərdə toplandığı dini məkan olub. Abidə Azərbaycan tarixinin bölgədəki tarixi mirasıdır ¹⁹³ .	11 may 1988-ci ildə Vedi rayonu (Ararat) Şirazlı kəndində azərbaycanlılara dəyən ən ağır zərbə. 30-a qədər ev yandırıldı və dağıldı. 1 uşaq və 1 nəfər seyid bu toqquşmanın qurbanı oldu, xeyli adam yaralandı. Şirazlı kənd məscidi yandırıldı. Xarabalıqları qalır.	Şirazlı kəndində ibadətə açıq olan məscid bölgənin böyük məscidlərindən biri hesab olunurdu. Möhrə palçıqdan tikilmiş qədim məscid kənd ağsaqqallarının yığıldığı və ibadət etdiyi yer idi. Məscidi olmayan yaxın kəndlərdən əhali Şirazlı məscidinə ibadət üçün gəlirdi. Məscid böyük olduğu üçün xüsusi günlərdə və dini bayramlarda daha çox dolu olurdu. Seyid Ağbal Ağa və Seyid Miryaqub ağa kəndin və bölgənin məşhur seyidlərindən idilər.
82	Şükürbəyli məscidi	XVIII-XIX yüzil	İrəvan şəhəri 1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan.	1936-cı ildən Yerevan adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Şükürbəyli məscidi ibadət yeri olmaqdan əlavə, insanların xüsusi günlərdə topladığı məkan idi. Xristian kilsəsinə çevrilsə də Şükürbəyli məscidi tikilişi və memarlıq üslubu ilə Azərbaycanın dini və mədəni irsi hesab olunur.	Ruslar məscidin daxilini dəyişdirib, adını “Svyatoy Boqorodiç” (Müqəddəs Məryəm) qoyublar. Şükürbəyli məscidi rus kilsəsi kimi fəaliyyət-dədir.	1725-ci ildə Rəcəb Paşa tərəfindən İrəvan qalasında inşa edilmiş Osmanlı memarlıq üslublu məscid1828-ci il Türkmənçay anlaşmasından sonra rus pravoslav kilsəsinə çevrilib. İrəvanda tikilmiş Şükürbəyli məscidi hələ də rus pravoslav kilsəsi kimi fəaliyyət göstərir. 1827-ci ildə ruslar məscidin daxilini dəyişdirib və adını Svyatoy Boqoradiç qoyublar ^{194, 195, 196} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
83	Tağlı məscid	XVII yüzil	Qafan rayonu Acıbac kəndində.	Acıbac kəndi 09.04.1991-ci ildən – Acabac adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Acıbac kəndi tarixən azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. Osmanlı İmperiyasının 1593-cü ildə tərtib etdiyi “Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri”ndə kəndin adı “Acbacı” şəklində göstərilib. Xalq etimologiyası ilə “acı bacı” kimi izah edilir. Sofulu tayfasının qışlaqlarından biri kimi XVI yüzillikdə salınmışdır. Kəndin bütün toponimləri Azərbaycan dilindədir. Tağlı məscidi də kəndin müsəlman kəndi olduğunu təsdiq edir ¹⁹⁷ .	1918-ci ildə yandırılıb, dağıdılıb. 1988-ci ilə qədər xarabalıqları qalırdı.	XVII yüzilliyə aid müsəlman-türk memarlıq üslubunda tikilmiş Tağlı məscidi bölgənin ən böyük ibadət yerlərindən biri idi. Əhalisi ancaq müsəlman olan Acıbac kəndi və ətraf kəndlərin əhalisi bu məscidin həyatından müqəddəs dini ziyarət yerlərinə zəvvarlar yola salınıb, ziyarətdən qayıdanlar orada qarşılanırdı. 1918-ci ildə Andranik Ozanyanın ordusu kəndi dağıtmış, əhalini qırmış, sağ qalanlar dağlarla Ordubada qaçmışlar. Həmin dövrdə Acıbac kəndinin XVII yüzilliyə aid müsəlman-türk memarlıq üslubunda tikilmiş Tağlı məscidi yandırılıb, dağıdılıb. 1922-ci ildən sonra qaçqın əhali yenidən öz doğma kəndinə qayıdıb, təsərrüfatı bərpa edib, ancaq məscidin təmir və bərpasına sovet idarəçiləri tərəfindən icazə verilməyib ¹⁹⁸ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
84	Təzə məscid	XX yüzilin əvvəlləri	İrəvan qəzası Zəngibasar rayonunda Aşağı Necili kəndinin Zəngi çayına yaxın hissədə yerləşir.	31.12.1937-ci ildən Zəngibasar , 14.01.1961-ci ildən – Masis rayonu Aşağı Necili kəndi 25.01.1978-ci ildən – Sayat Nova adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Toponim fərqləndirici əlamət bildirən aşağı sözü ilə “nəcli” türk etnonimi əsasında əmələ gəlib. Etnotoponimdir. Toponim Aşağı Necilin in türk-oğuz yurdu olduğunu təsdiq edir. İslamı qəbul edən kənd əhalisi məscid tikib, dini mədəni inkişafda iştirak edib. Ərazidəki məscid dini mədəni abidə kimi Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edir.	1988-ci ildə ermənilər kəndə hücum edib, evləri dağıdıb və yandıraraq azərbaycanlıları köçməyə məcbur edib. Bu hücumlar nəticəsində Aşağı Necilidəki Təzə məscid də dağıdılıb.	Aşağı Necili kəndində XX yüzildə tikilən Təzə məscid adlanırdı. Kənd sakinləri ibadət və mərasimlər üçün məsciddə toplanırdı. Aşağı Necili kənd camaatı dini adət, mərasim və ibadətlərə ciddi münasibət göstərir, ibadətlərini vaxtı vaxtında yerinə yetirirdi. Kənddə 1831-ci ildə 411, 1873-cü ildə 1183, 1886-cı ildə 1147, 1897-ci ildə 1178, 1908-ci ildə 1430, 1914-cü ildə 1573, 1916-cı ildə 1074 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşamışdır ¹⁹⁹ . 1918-1919-cu illərdə erməni daşnaklarının hücumu nəticəsində kənd dağıdılıb, yandırılıb, əhalisinin bir qismi soyqırma məruz qalıb, sağ qalanlar isə Türkiyə ərazisinə sığınblar. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kənd əhalisinin bir hissəsi kəndə qayıdıb, oranı bərpa edib. 1950-ci ildə kəndin əhalisinin bir hissəsi deoprtasiya olunub, kəndə xaricdən gələn ermənilər yerləşdirilib. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri ^{200, 201, 202, 203}).
85	Urud kənd məscidi	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Urud kəndi kənarında.	07.11.1995-ci ildə Qafan, Sisian, Məgri, Gorus rayonları ləğv edilib, Sünik mərzisi təşkil edilib. Qarakilsə rayonu – 01.03.1940-cı ildən – Sisian , Urud kəndi – 03.07.1968-ci ildən – Vorotan adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Mənəvi dəyərləri təbliğ edən məscid ərazinin müsəlman-türk yurdu olduğunu göstərir.	Urud kənd məscidi 1918-ci ildə erməni hücumları nəticəsində yandırılıb. Xarabalıqları 1988-ci ildə də qalmaqda idi.	Kəndin aşağı hissəsində əhalinin ibadət yeri olan məscid fəaliyyət göstərib və dini-irfan ocağı funksiyasını yerinə yetirib. Çar Rusiyası dövründən qalan məscid və mədrəsə hücrələri də dağıdılmış, qədim naxışlı-yazılı qəbirlərin izi qalmaqda idi. Bu kəndin quzeyindəki Üçtəpə yaylağı da Qaçaq Nəbinin səngər yerləri idi ²⁰⁴ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
86	Vəliuşağı kənd məscidi	XVIII-XIX yüzil	Vedibasər mahalının aran ərazisində, Ağrıdağ vadisində, Vədi çayının kənarında yerləşən Böyük Vədi qəsəbəsində tikilib.	1946-cı il aprel-in 4-də qəsəbənin Böyük Vədi adı dəyişdirilərək Vədi adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Vəliuşağı məscidi 1988-ci ilə qədər yerli sakinlər tərəfindən qorunub saxlanılıb və ziyarətgah kimi istifadə edilib. Azərbaycan əhalisinin bu ərazidə olan tarixi irsinin nümunələrindən biri hesab olunur.	1988-ci il deportasiyasından sonra azərbaycanlı izlərini itirmək məqsədi ilə dağıdılıb.	Vədi qəsəbəsi Paskili məhəlləsində 2 məscid, Vəliuşağı məhəlləsində 1 məscid, Vedilər məhəlləsində 2 məscid var idi. Bu məscidlərdə Şeyx Qəmbər, Şeyx Əli, Molla Məhəmmədağa, Kəlbə Əhməd, Molla Hüseyn Nuruyev kimi din xadimləri axundluq edib.
87	Yengicə kənd məscidi	XIX-XX yüzil	Vedibasər mahalının aran hissəsində, Ağrıdağ vadisində, Vədi rayonun mərkəzi olan Böyük Vədi qəsəbəsindən 5 km cənub-qərbdə, Vədi çayının qolu olan Böyük çayın üstündə yerləşən Yengicə kəndinin yuxarısındakı təpəliklərdə tikilib.	1991-ci Sisavan adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Yengicə kənd məscidi yerli və ətraf kəndlərdən gələn əhalinin ibadət yeri olub. Xüsusilə dini bayramlar və dəfn mərasimlərində geniş kütlələrin topladığı dini məkan olub.	Yandırılan məscidin xarabalığı kəndin içində Böyük çayın yanı ilə uzanan küçənin kənarında qalmaqda idi.	Yengicə kəndində iki məscid mövcud olub. Onlardan biri 1919-cu ildə Yengicə kəndi güclü erməni hücumuna məruz qalıb və bu hücum nəticəsində məscid binası daşnaklar tərəfindən yandırılıb. 1988-ci il deportasiyasına qədər qədim məscidin xarabalığı kəndin içində Böyük çayın yanı ilə uzanan küçənin kənarında qalmaqda idi. Oğuz qəbiristanlığı adlanırdı ²⁰⁵ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
88	Zəhmət kənd məscidi	XVIII yüzil	Zəngibasar mahalı, Zəngibasar rayonundakı Zəhmət kəndində.	Haçaparaq kəndi 3.01.1935-ci ildən – Zəhmət , 19.04.1991-ci ildən – Xaçpar adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Kənddə 1831-ci ildə 326, 1873-cü ildə 716, 1886-cı ildə 753, 1897-ci ildə 1059, 1904-cü ildə 992, 1914-cü ildə 1135, 1916-cı ildə 1113, 1987-ci ildə isə 2893 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb ²⁰⁶ . 1988-ci ilin noyabr-dekabr deportasiyasından sonra kənddə ermənilər yaşayıb ²⁰⁷ .	1931-1937-ci illərdə baş verən zəlzələ nəticəsində məscid ciddi zədə alır və uçur. Zəlzələdən sonra kənd olduğu yerdən 500 m uzağa köçür, köhnə ərazidə isə məscidin xarabalıqları qalıb.	Zəhmət kəndindəki qırmızı tufdan tikilmiş günbəzli məsciddən 1 km cənub-şərqə, kəndin Qarıqışlaq kəndinə tərəf olan hissəsində Hacıellərli kəndindən köçüb gəlmiş Məhəmmədəli Molla Hüseyn oğlunun evindən 50 m məsafədə kəndin digər məscidi yerləşirdi.
89	Zəhmət kənd Günbəzli məscidi	XVIII yüzil	Zəngibasar mahalı Zəngibasar rayonundakı Zəhmət kəndində.	Haçaparaq kəndi 3.01.1935-ci ildən – Zəhmət , 19.04.1991-ci ildən – Xaçpar adlandırılıb.	Memarlıq	Məscid	Məscid azərbaycanlılara aid dini ibadət məkanıdır. Qədim islam abidəsi olan məscid ərazinin azərbaycanlıların yurdu olduğunu təsdiq edən mənbələr arasında yer alır.	Məscid təmir edilib, 1988-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş ²⁰⁸ . Deportasiyadan sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Zəhmət kəndindəki Günbəzli məscid 200 illik tarixə malikdir. Yaşı etibarlı ilə və eyni zamanda tarixi maddi-mədəni abidə hesab olunan məscidin ölçüsü 18 m x 25 m, hündürlüyü 5m idi. Günbəzli və qırmızı tufdan tikilmişdi. İslam dini mərasimlərində Arbat kəndinin hay ailələri (əsasən Suriyadan köçənlər, bu kənddə 12-13 ailə azərbaycanlı idi) də Zəhmət kənd məscidində ziyafət məclisləri təşkil edir, qurban kəsdirdilər, niyyətləri üçün dualar edirdilər. 1936-1937-ci ildə Zəngi çayının yatağında baş verən zəlzələ nəticəsində kəndin qərbində və mərkəzində yerləşən tikililərlə birlikdə məscid də ciddi zədələnmiş, daha sonra təmir edilmişdir ²⁰⁹ .

Qəbirüstü abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QƏBİRÜSTÜ ABİDƏ									
90	Ağbulaq qəbirüstü abidələri	XV yüzil	Göyçə mahalı Çəmbərək rayo- nunun Ağbulaq kəndində.	Ağbulaq kəndi- nin adı 1991-ci ildə dəyişdirilə- rək Ağperek ad- landırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Ağbulaq kəndin- də müsəlman qə- biristanlıqları və məscid binası. Ağbulaq kəndi- nin ən qədim qə- biristanlığı isla- miyyətdən əvvəl “Duzdaq” adla- nan yerdə salın- mış eyniadlı qə- biristanlıqdır.	Ermənilər tərəf- indən dağıdılıb. Hazırda izi-tozu yoxdur ²¹⁰ .	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndində müsəlman qəbiristanlıq- ları və məscid binası. Ağbulaq kəndinin ən qədim qəbiristanlığı islamiyyətdən əvvəl “Duzdaq” adlanan yerdə salınmış eyniadlı qəbiristanlıqdır. İkinci bir qəbiristanlıq “Dikdaş” deyilən yerdə (Baldırğanlı ça- yının əvvəlki kənd yoluna qovuşduğu yer- də) salınıb. Bu qəbiristanlıq da çox qədim dövrə məxsusdur. Ağbulaqlıların son iki qəbiristanlığı Şorca və Çəmbərək isti- qamətlərindən kəndə daxil olan yolun üs- tündəki məzarlıqlardan ibarət idi. Kəndin Qərb girəcəyindəki (Çəmbərək tərəfdən) qəbiristanlığın beş yüz ildən artıq yaşı vardı. Bu qəbiristanlıqda son əlli il idi ki, dəfn işi aparılmırdı. Kəndin son və müasir qəbiristanlığı Şorca kəndi tərəfdə, kəndin ayağındakı təpənin üstündə, yolun solunda, “Çaxmaqlı” adlı göy-qara çınqıllı yerdə 1935-ci ildə salınmış qəbiristanlıq idi. Ağ- bulaq kənd məscidi isə 1895-ci ildə tikil- mişdi. Məscid binasının özül daşını və Ağ- bulağın içindəki tağlı körpünün də ilk daşı- nı Kərbəlayı Abbas qoymuşdu. Ağbulaq məscidi 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Bura ilk ermənilər 1988-ci ildə kənd camaatı etnik təmizləmə və deporta- siyaya məruz qalaraq kənddən qovulduq- dan sonra köçmüşlər ²¹¹ , ²¹² .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
91	Ağkilsə qəbirüstü abidələri	1972-ci il	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunda, rayon mərkəzindən 11-12 km şərqdəki Ağkilsə (Azad) kəndində yerləşir.	Ağkilsə kəndinin adı 1935-ci ildə dəyişdirilərək Azat adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	1972-ci ildə Aşıq Ələsgərin 150 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd edilib və onun məzarı üzərində qəbirüstü abidə ucaldılıb.	1988-1989-cu illərdə Ağkilsə kəndinin sakinləri Ermənistan-dan deportasiya edildikdən sonra erməni vandalları Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsini də dağıdıblar.	Azərbaycan aşıq sənətinin korifeyi Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə İrəvan xanlığının Göyçə mahalının Basarkeçər nahiyəsinin (1969-cu ildən Vardenis rayonu) Ağkilsə kəndində anadan olub. 1926-cı ildə doğulduğu kənddə vəfat edib. Doğulduğu Ağkilsə kəndinin qəbiristanlığında dəfn edilib. Ustadın ziyarətə çevrilmiş qəbirüstü abidəsi 1988-ci ildən sonra daşnak vandalları tərəfindən dağıdılıb ²¹³ .
92	Ağudi kəndində qoç fiqurlu məzar daşı	Orta yüzilliklər	Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzası, indiki Sisyan rayonundakı Ağudi kəndində.	Ağudi kəndi - 19.04.1991-ci ildən – Aqitu adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim qədim türk dilində "hөрmәtli, uca, yüksәk" mәnasında işlәнән ağ sözü ilə uti//udi türk dilli tayfanın adı əsasında yaranıb ²¹⁴ . Bu qədim türk-oğuz abidəsi də ərazinin azərbaycanlı yurdu olduğunu göstərir.	Ağudi kəndindəki qoç fiqurlu məzar daşı ermənilər tərəfindən mənimsənilib, erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Ağudi kəndinin tarixinin zənginliyini orada olan çoxlu sayda türk-oğuz abidələri təsdiqləyir. Köhnə qəbiristanlıq deyilən ərazidə oğuz qəbirləri, qəbirüstü heykəllər və sənduqələr, Nüvədi və Urud abidələri ilə oxşarlıq təşkil edir. Orada orta yüzilliklərə aid qoç fiqurlu məzar daşı qaya daşından yonulub ²¹⁵ . Fiqurun heykəl kimi incəliklərə malik olması o dövrdə sənət və sənətkarlığın inkişaf etdiyini göstərir. Orta əsrlərə aid Kənddə 1831-ci ildə 60 nəfər, 1873-cü ildə 450 nəfər, 1886-cı ildə 903 nəfər, 1897-ci ildə 1162 nəfər, 1908-ci ildə 1345 nəfər, 1914-cü ildə 1070 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə 400 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən məscidə doldurulub yandırılıb qalan əhali isə kənddən qovulub ²¹⁶ . İndiki Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar doğma evlərinə qayıda bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 298 nəfər, 1926-cı ildə 319 nəfər, 1931-ci ildə 496 nəfər, 1959-cu ildə 828 nəfər, 1970-ci ildə 1222 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ²¹⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
93	Ağüdü qəbirüstü abidələri	VI-VII yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunda, Işıqlı dağının ətəklərindən 10-12 km aşağıda, Bazarçay çayından 2 km yuxarıdakı Ağüdü kəndində yerləşir.	Ağüdü kəndinin adı 19.04. 1991-ci ildə dəyişdirilərək Aqitu adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qədim azərbaycanlı yurduudur.	1960-cı illərdə bərpa edilmə adı ilə ikiqülləli qəbirüstü abidə erməni rəsmləri tərəfindən əhalinin gözü qarşısında sökülərək təzə yazılmış daşlarla təmir edilib.	Toponim qədim türk dilində “hörmətli, uca, yüksək” mənasında işlənən ağ sözü ilə uti//udi türkdilli tayfanın adı əsasında formalaşmışdır. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Ağüdü kəndindəki VI yüzilə aid ikiqülləli qəbirüstü abidə və qəbir daşları üzərindəki qoç fiqurları və müxtəlif naxışlar kəndin qədim Azərbaycan yurdu olduğuna dəlalat edir ^{218, 219} ,
94	Alban qəbirüstü abidələri	IX-X yüzil	Dərələyəz mahalı Paşalı rayonu Kotanlı kəndi yaxınlığında.	Kotanlı kəndi Sovet hakimiyyəti dövründə Qarmraşen adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim qıpçaq türk tayfasından olan kotan etnoniminə mənsubluq bildirən - lı şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlib.	1920-ci ildə ermənilər abidənin üzərinə xaç əlavə edib hazırkı dövrdə də erməni abidələri kimi sərgiləyir.	Kotanlı kəndində IX-X yüzilə aid alban türklərinə aid abidələr vardır. Kənd yaxınlığındakı qəbiristanlıqdakı qədim alban türk abidələrindən biri başdaşı formasında yerə üzüstü qoyulmuş vəziyyətdə sərgilənir. Üzərində naxış olan bəzi yerlər çıxarılıb. Xaç əlavə olunduğu aydın olur. Digər abidə başdaşı formasında dik vəziyyətdə olub, onun da üzərindəki naxışlar sökülüb böyük xaç əlavə olunub. Başqa bir daş da başdaşı formasında narıncı dördkünc vəziyyətə gətirilmiş qaya daşı üzərində dik vəziyyətdə durub üzərinə naxışları sökülüb xaç əlavə olunub (3). Digər başqa dik vəziyyətdə olan daşın üzərinə isə ermənicə yazılar əlavə olunub (4). Kənddə 1873-cü ildə 256, 1886-cü ildə 392, 1897-ci ildə 456, 1904-cü ildə 611, 1914-cü ildə 672, 1916-cı ildə 532 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalaraq əhalisi deportasiya olunub və kəndə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilib. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									sonra sağ qalanlar ata-baba yurdlarına qayıda bilib. Burada ermənilərlə yanaşı, 1922-ci ildə 61, 1926-cı ildə 193, 1931-ci ildə 351 nəfər azərbaycanlı yaşayıb.
95	Aşağı Qaranlıq qəbirüstü abidəsi	XIV-XV yüzil	İrəvan quberniyası Yeni-Bəyazid qəzasında Göyçə gölünün sahilindəki Aşağı Qaranlıq şəhər tipli qəsəbədə.	Aşağı Qaranlıq 1926-cı ildən Martuni , 7.11. 1995-ci ildən Gəğarkunik vilayəti ərazisinə daxil edilib.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Aşağı Qaranlıq kəndində mövcud olan qəbirüstü abidələr də bu ərazidə qədim dövrdə türk-oğuz boylarının yaşadığını təsdiq edir.	Hazırda erməni abidəsi kimi təqdim olunur ²²⁰ .	Aşağı Qaranlıq kəndi qədim Azərbaycan dövləti Qaraqoyunluların yurd yeri olub. Kənd ticarət və sənətkarlıq baxımından inkişaf edib. Kəndin içində və kənarında o dövrə aid tikililərin xarabalıqları 1988-ci il deportasiyasına qədər qalırdı. Kənddə arxeoloji qazıntıların aparılması orada Azərbaycan tarixinə aid mühüm abidələrin üzə çıxmasını təmin edir. Aşağı Qaranlıq kəndi qədim oğuz qəbirləri və qəbirüstü abidələrin ən çox olduğu ərazidir. Sənə və başdaşları naxış və at, qoç fiqurları, yazılar əks olunan məzarlar qəbiristanlığa abidələr muzeyi görkəmi verir. Qaraqoyunlu tayfasının oğuz bəylərindən olan Əhməd ibn Qasımın qəbirüstü abidəsi (1540- 1575) də burada yerləşir ^{221, 222} . Toponim məkan mənası bildirən <i>-lıq</i> şəkilçisi qəbul etmiş, türk dilində “təpə”, “qaya” mənasında işlənən qara sözü əsasında əmələ gəlib “təpəlik, dağlıq, qayalıq yer” mənasını bildirir ²²³ .
96	Aşağı Şorca qəbirüstü abidələri	XVIII yüzil	Aşağı Şorca (Salmankənd) İrəvan quberniyasının Novo-Bəyazid qəzası Basarkeçər rayonu.	1969-cu ildən Vardenis rayonu adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Qəbirüstü abidə	Aşağı Şorca İrəvan quberniyasının Novo-Bəyazid qəzasında, sonralar Basarkeçər (Vardenis) rayonunda yalnız azərbaycanlıların yaşadığı	Hazırda digər azərbaycanlı kəndləri kimi, Aşağı Şorca kəndinin qəbiristanlığı da dağıdılib və kənd xarabalığa çevrilib.	Aşağı Şorca İrəvan quberniyasının Novo-Bəyazid qəzasında, sonralar Basarkeçər (Vardenis) rayonunda yalnız azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. Kəndin ərazisində albanlara məxsus kilsə, bir sıra tarixi abidələr olub. Uzunlar sahəsində aparılan arxeoloji qazıntı zamanı albanlara məxsus küp qəbirləri tapılıb. Bu qəbirlər-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							kənd olub. Kəndin adının mənası şoran yer deməkdir.		in bir çoxu üstü at, qoç və müxtəlif fiqurlar olan təsvirlərlə zəngindi. Qazıntı zamanı qəbiristanlıqda türk-oğuz boylarına aid qəbirüstü abidələr də aşkar edilib. Bütün bunlar ərazinin türk boylarının yaşadığı qədim yurd yeri olduğunu göstərir. 1918-ci ildə ermənilər Aşağı Şorcada qırğınlar törədiblər. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan mövcud olan bütün azərbaycanlı kəndləri tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilib ^{224, 225} .
97	Aysəsi qəbirüstü abidəsi	VII-XIII yüzil	Dərələyəz mahalı Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda, mərkəzdən 29 km məsafədə, Aysəsi kəndində yerləşir.	1946-cı ildə adı dəyişdirilərək Qızılgül , 19.04.1991-cil ildə isə Areta adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Yaşayış məskəninin qədimliyini əks etdirir.	Kənddə VII, X-XI əsrlərə aid alban kilsəsi, türklərin həyatı ilə bağlı digər tarixi abidələr (xaç daşları) indi də durur.	Kənd qəbiristanlığından 200 m uzaqda 3 m uzunluq, 1 m eni olan təhnə (daşdan yonulmuş qab) bozalt daşdan yonulub hazırlanmış və 500 m uzaqlıqdakı bulağın suyu bu təhnə daşa gətirilib. Kilsə yaxınlığındakı qəbiristanlıqdakı qəbir daşları üzərində alban əlifbası ilə yazılan çoxlu daşlar və onların üzərində şahə qalxmış at üstündə çiyində saz, əlində qalxan və qılınc, yay, ox olan cəngavər, şahə qalxan atın qabağında isə pəncəsini açan aslan təsvir edilib ^{226, 227} .
98	Bel daşı qəbirüstü abidələri	IV-V yüzil	Zəngəzur mahalı Qafan rayonu Yuxarı Girətağ kəndində.	Yuxarı Girətağ kəndi – 1991-ci ildən – Verin Girətağ adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim qədim türk dilində “kənar, çöl, düzənlik” mənasında işlənən kır sözü ilə tağ (dağ) sözünün birləşməsindən əmələ gəlib ^{228, 229, 230} . Toponim əvvə-	Bel daşı sənduqəsi ermənilər tərəfindən mənimlənilib erməni abidəsi kimi göstərilir.	Kəndin Şərqində yerləşən məzarlıqdakı yerli sakinlərin Bel daşı adlandırdıqları qəbirüstü daş abidə burada insanların çox qədimdən məskunlaşdığını göstərir. Bel daşı sənduqəsinin üzərində yonulmuş ox, qalxan, öküz, əlində nizə vəhşi heyvanı ovlayan atlı təsvirləri və bu təsvirlərin fonunda heç bir yazının olmaması daş abidənin yazıdan əvvəlki mədəniyyət dövrünə aid olduğunu göstərir ²³¹ . Girətağ kəndində

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							lindəki “yuxarı” sözü fərqləndirici əlamət bildirir. Orotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Toponim və sənduqə qədim alban-türk mədəniyyətinin nümunəsi kimi ərazinin azərbaycanlı yurdu olduğunun sübutudur.		1886-cı ildə 537, 1897-ci ildə 328, 1926-cı ildə 225, 1939-cu ildə 359, 1959-cu ildə 310, 1979-cu ildə isə 120 nəfər azərbaycanlı yaşayıb.
99	Böyük Məzrə alban abidəsi	881-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Böyük Məzrə kəndində.	Basarkeçər rayonu – Vardenis, Böyük Məzrə kəndi -19.04.1991-ci ildən Mets Masrik adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Azərbaycan dilində “böyük” sözü ilə ərəb dilində “əkilmiş yer, sürülüb toxum səpilmiş tarla” mənasında işlənən “məzrə” sözünün birləşməsi əsasında meydana gəlib. Toponim, alban xaç daşı abidəsi və oğuz qəbiristanlığı kəndin azərbaycanlı yurdu olduğunu göstərir ²³² .	Kəndin qədim qəbiristanlığında yerləşən alban dövrünə aid üstündə böyük xaç işarəsi olan qəbirüstü xaç daşı erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Böyük Məzrə kəndində albanlara məxsus tarixi abidə mövcuddur. Üstündə alban xaçı olan abidənin üzərinə 881-ci il yazısı həkk olunub. Xaç daşı içi oyulmuş daşın içərisinə yerləşdirilib. Xaçın içərisinin alt və üst hissəsinə naxışlar qoyulub. Ustalıqla hazırlanan abidə günümüzdə də olduğu kimi öz əzəmətinə qorumaqdadır. Böyük Məzrə kəndinin yaranma tarixi XIV yüzilin axırları (1387-1388), XV yüzilin əvvəlinə (1410) təsadüf edir. Kəndin adı yaranmış ilk gündən 1988-ci ilin dekabrına qədər 3 dəfə dəyişdirilib. Kəndin ilk adı XVII yüzilin ortalarına (1650) qədər Quluağalı, ikinci adı 1956-cı ilə qədər Böyük Məzrə, üçüncü adı isə 1988-ci ilin dekabrına qədər erməni dilində də həmin mənanı bildirən Mets Mazra olmuşdur. 1988-ci ildə kəndin 500 evi, 2500-3000 nəfərdən çox əhalisi olub ²³³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
100	Böyük Məzrə kəndində Oğuz qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	XII-XIII yüzil	Göycə mahalı Basarkeçər rayonu Böyük Məzrə kəndində.	Basarkeçər rayonu – Vardenis , Böyük Məzrə kəndi – 19.04.1991-ci ildən Mets Masrik adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Böyük Məzrə kəndindəki qəbirüstü abidələr qədim müsəlman-türk qövmünün tarixi yurd-yuva ocaqlarında xristianlığa qədərki alban mədəniyyətinin maddi-mədəni irsi Azərbaycanın digər bölgələrindəki maddi-mədəni abidələrlə bənzərlik təşkil edir. Bu birgə dəyərlər bölgənin azərbaycanlılara aid yurd yeri olduğunun sübutudur.	Böyük Məzrə kəndində yerləşən köhnə qəbiristanlıq deyilən ərazidəki oğuz qəbirləri və qəbirüstü daşlar ermənilər tərəfindən dağıdılıb, məhv edilib.	Kənddəki köhnə qəbiristanlıqda qədim dövrə aid çoxlu sayda oğuz qəbirləri mövcud olub ²³⁴ . Bu qəbir daşlarının əksəriyyəti 2 -3 metr hündürlüyündə və 1 və 5 metr dərinliyə basdırılmış vəziyyətdə, dərin və enli olması ilə diqqət çəkir. Bu kəndin və Basarkeçər rayonunun kəndlərinin təbii-coğrafi şəraitinin və tarixi keçmişinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində siyasi-hərbi, ictimai-iqtisadi, maddi-mənəvi və mədəniyyət özəlliyi onunla ölçülür ki, bu bölgə minilliklər boyunca müxtəlif mənşəli yer adları (toponimlər) ilə yanaşı ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyəti də daxil olmaqla sırf xristianlığa qədərki, alban və müsəlman-türk etno-genezisini, ruhunu özündə yaşadıb, qoruyub saxlayıb və inkişaf etdirib. Diqqət çəkən məqam odur ki, Basar-keçər nahiyyəsinin yaşayış məntəqələrinin etno-genezisində (yaranma tarixində) həm də Şərqi Azərbaycanda (Borçalı mahalı, Qazax, Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər nahiyyələri üzrə) yaşayan nəsil-soy şəcərəsinin təsiri də böyük olmuşdur ^{235, 236} .
101	Cəfərabad qəbirüstü abidələri	XII-XIII yüzil	İrəvan qəzasında, indiki Zəngibasar rayonundakı Cəfərabad kəndində.	Zəngibasar – Masis , Cəfərabad 4.04.1946-cı ildən Arqavand adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Cəfər şəxs adı ilə fars dilində “müntəzəm və çoxlu tikintisi, yaşayış üçün hər cür şəraiti olan yer” mənasında işlənən abad sözündən əmələ gəlib	Cəfərabad qəbirüstü abidələrinin bir çoxu İrəvanda muzeylərə aparılıb, erməni abidəsi kimi nümayiş etdirilir. Qalanlar isə qəbirlərlə birlikdə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Cəfərabad kəndindən çıxan yolun üstündə salınmış, yaşı min ildən artıq olan qəbiristanlıqda at, qoç, dəvə, buğa təsvirli baş daşları, naxışlı sənduqələr daha çox idi. Bu cür qəbir daşlarına Reyhanlı, Göykümbəz, Zəhmət kənd qəbiristanlıqlarında rast gəlinirdi ²³⁸ . Rayon mərkəzindən 13 km şimalda yerləşir. Zəngibasar rayonu təşkil edilənədək Vağarşabad (Eçmiədzin) rayonunun tərkibində olub. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilib ²³⁹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							²³⁷ . Antropoto-ponimdir. Quru- luşca mürəkkəb toponimdir. To- ponim bölgənin qədim azərbay- canlı yurdu ol- duğunu təsdiq edir.		
102	Cücəvəng qəbirüstü abidələri	XII-XIII yüzil	Tiflis quberni- yası Borçalı qə- zasında Barana rayonundakı Cücəvəng kən- dində yerləşir.	Barana rayonu – Novemberyan , Cücəvəng kəndi – 1991-ci ildən Cucevan adlan- dırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponimin Çin- giz xanın böyük oğlu Cucinin adı- nı daşması ehti- mal olunur. La- kin “kiçik”, “ba- laca” anlamında “cücə” sözündən düzəlməsi ehti- malı həqiqətə daha yaxındır. Başqa sözlə Cü- cəvəng – kiçik məbəd anlamını verir. Patronim toponimdir. Qu- ruluşca mürək- kəb toponimdir.	XII-XIII yüzillər və daha sonrakı tarixi dövrlərə aid Azərbaycan tarixinin qədim maddi-mədəni irsi olan çoxsaylı türk qəbirləri və qəbirüstü abidə- lərinin bir çoxu ermənilər tərəf- indən dağıdılıb məhv edilib. Qa- lan az sayda abidə isə erməni elementləri əlavə olunaq mənim- sənilib.	Rayon mərkəzindən 9 km məsafədə yerləşir. Erməni mənbələrində kəndin 1873-cü ildə salındığı göstərilərsə də, Cücəvəng kəndindəki maddi-mədəni abidələr kəndin tarixinin daha qədim dövrlərə qədər uzandığını kənddə XII-XIII əsrlərə aid tarixi abidələr, o cümlədən türk qəbirləri, qala divarları təsdiqləyir (Ermənistan Sovet Ensiklopediyası, IX c., İrəvan, 1983, s. 551). Qəbiristanlıqda XII-XIII yüzilləri və daha sonrasına aid çox saydakı türk qəbirləri və qəbirüstü abidələr üstündəki at, qoç və at üstündə cəngavər təsvirləri ilə yanaşı qəbirüstü at və qoç heykəlləri də mövcuddur. Qəbirüstü qoç abidələrinin üzərində xüsusilə at, günəş və qılınc təsvirlərinə daha çox rast gəlinir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
103	Çaykənd Oğuz qəbirləri	XVIII yüzil	Qaraqoyunlu mahalı ərazisində, Çəmbərək rayonunda, rayon mərkəzindən 25 km məsafədəki Çaykənd kəndində yerləşir.	Çaykənd kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Dprabak adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Azərbaycanlı əhalisi 1905-ci ildə 409, 1914-cü ildə 677, 1931-ci ildə 662 nəfər olub. 1988-ci ilin faciəli olayları zamanı azərbaycanlıların hamısı buradan zorla köçürülüb.	1988-ci il deportasiyasından sonra Çaykənd qəbiristanlığında qəbirlər və qəbirüstü abidələr dağıdılıb.	Çaykənd kəndi Qafqaz və Zaqafqaziya diyarı idarəsinin dəyişdirilməsi haqqında 1867-ci il 9 dekabr tarixli çar fərmanı əsasında yaradılmış Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasına aid olub. 1918-ci ildən 1920-ci ilə qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi daxilində mövcud olub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Qazax qəzasında hərbi inqilab komitəsi yaradılıb. Ermənistanda sovet hökuməti qurulduqdan (1920, 29 noyabr) sonra Qazax qəzası ərazisinin 44,5%-i, o cümlədən 1874-cü il inzibati bölgüsünə görə Azasu, Qaradaş, Qılınç kənd, Uzuntala, Baranın, Qalaçı, Kötikənd, Qoşqotan Külpi, Yeni Dilican, Köhnə Dilican, Karvansara, Qaraqoyunlu, Polad-Ayrim, Xaştar, Başkənd, Küləli, Mixaylovsk, Tatlıkənd, Tovuzqala kəndləri Ermənistanın tərkibində qalıb. Çaykənd kəndinin bünövrəsi XVIII yüzildə təxminən 1778-ci ildə qoyulub. Gəncə qəzasının Dilican nahiyyəsinə daxil olan Çaykənd, Qaraqoyunlu dərəsinin mərkəzi kəndlərindən biri idi ²⁴⁰ .
104	Daşkənd qədim Oğuz qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	VI-VII yüzil	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndində yerləşir.	Daşkənd kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Hayrık (ata) – Ayrk adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Oğuz qəbiristanlığındakı qədim qəbirlər üzərindəki qoç və at heykəlləri və fiqurlar, daşlar üzərindəki mixi əlifbası ilə yazılan yazılar və naxışlı daşlar Azərbaycanın bölgədəki tarixi mirasıdır.	Kənddən Azərbaycan tarixinin izlərini silib yox etmək istəyən ermənilər Oğuz qəbiristanlığını da söküb dağıdıblar.	Daşkənd ərazisinə görə Basarkeçər rayonunun ən böyük kəndi olub. Kənddə dəmir dövrü istehkamının daş divar qalıqları, aşağı hissədə isə dayaz mağaralar var idi. Daşkənddə VI-VII yüzilə aid Oğuz qəbiristanlığı dərin tarixi keçmişin yadigarıdır. Qəbiristanlıqda çoxlu sayda uzunluğu 2x3 ölçüsündə qəbirüstü daşlar və qəbirüstü at və qoç heykəlləri mövcud idi ²⁴¹ , ²⁴² , ²⁴³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
105	Dəstəkərd kənd qəbirüstü abidələri	XIV-XV yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Dəstəkərd kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian, Dəstəkərd kəndi – Dəstəkert adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Qaraçorlu türk tayfasından olan Bərgüşad tayfasının mənsub dəstəgird etnoniminin dən əmələ gəlib. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ²⁴⁴ .	Dəstəkərd kəndində yerləşən qədim qəbirüstü abidələrin bir hissəsi İrəvan şəhərindəki muzeylərdə erməni abidəsi kimi sərgilənir. Yerdə qalan abidələrin çoxu qəbirlərlə birlikdə dağıdılıb. Qəbiristanlıqda qalan bir neçə abidə isə mənimsənilib erməni abidəsi kimi nümayiş olunur.	Dəstəkərd kəndi Sisian rayon mərkəzindən 21 km cənubda, Sofulu kəndindən 4 km, Şıxlar kəndindən 7 km məsafədə yerləşən 100 evli, 500-ə qədər əhalisi olan azərbaycanlı kəndi idi. Dəstəkərd sözü Sasanilər dövründə Albaniyada feodalın şəxsi mülkü olan torpaqlar üzərində irsi mülkiyyət forması anlamında olan fars sözü “dastəkert”dən götürülmüşdür. Dəstəkert kəndi qədim yaşayış məskənlərindən olmuşdur. Kəndin yuxarısında yerləşən köhnə qəbiristanlıqda uzunluğu 2-2,2 metrə çatan sənduqə formalı, üstü alban əlifbası ilə yazılı qəbir daşları, at və qoç heykəlləri də bu kəndin qədim yaşayış məskəni olduğunu sübut edir ²⁴⁵ . Kənddə 1908-ci ildə 555 nəfər, 1914 - cü ildə 400 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə ermənilər azərbaycanlıları qırğınlarla qovub. İndiki Ermənistanı sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kənd sakinləri öz evlərinə dönür. Burada 1922-ci ildə 358 nəfər, 1926-cı ildə 338 nəfər, 1931-ci ildə 434 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1950-ci illərdə mis-molibden kombinatının yaradılması ilə əlaqədar bura ermənilər köçürülüb. 1987-ci ildə 1700 nəfər azərbaycanlı və erməni olub ki, bunun da 80%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi. 1988-ci ilin noyabr ayında azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdir. İndi burada təkcə ermənilər yaşayır.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
106	Əfəndi kənd qəbirüstü abidələri	XII yüzil	İrəvan quberniyası Yeni Bayazid qəzasının Sevan rayonunda Əfəndi kəndində yerləşir.	Əfəndi kəndi – 4.01.1938-ci ildən – Noraşen adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim Əfəndi şəxs adı əsasında əmələ gəlib. Antropotoponimdir. Quruluşca sadədir ²⁴⁶ . Toponim və abidələr ərazinin tarixi maddi-mədəni irsini təmsil edir.	Ermənilər tərəfindən qədim qəbirüstü abidələrin bir qismi dağıdılıb. Qalanları isə erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Kəndin başqa adı erməni mənbələrində Rəhmankənd, Noraşen kimi də göstərilir. Lakin kəndin qədim və ilkin adı Əfəndikənd olub. 1930-cu illərdə Kəvər (Kamo) rayonunun tərkibində idi ²⁴⁷ . Kənddə 1831-ci ildə 28 nəfər, 1873-cü ildə 224 nəfər, 1886-cı ildə 314 nəfər, 1897-ci ildə 422 nəfər, 1904-cü ildə 479 nəfər, 1914-cü ildə 654 nəfər, 1916-cı ildə 650 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə kəndin sakinləri ermənilər tərəfindən qovulub. Ermənilər bura 1918-20-cı illərdə Türkiyədən köçürülüb. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə dönüb ermənilərlə bir yerdə yaşamağa məcbur olublar. Burada 1922-ci ildə ermənilərlə yanaşı 7 nəfər, 1926-cı ildə 5 nəfər, 1931-ci ildə 10 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1940-cı illərdə azərbaycanlılar tamamilə deportasiya olunub. Kənddə XII əsrə aid azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələr var. Kəndin qədim qəbiristanlığında çox sayda qəbirlər üzərində heykəllər olan türk-oğuz qəbirləri mövcuddur. At, qoç heykəlləri və 2-3 metr hündürlüyündəki bir çox qəbir daşları üzərində olan yazı və təsvirlər ərazidə azərbaycanlıların qədim dövrlərdən yaşadığını sübut edir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
107	Əhməd ibn Qasımın qəbirüstü daşı	1575-ci il	İrəvan quberniyası Yeni-Bəyazid qəzasında Göyçə gölünün sahilindəki Aşağı Qaranlıq şəhər tipli qəsəbədə.	Aşağı Qaranlıq 1926-cı ildən Martuni, 7.11.1995-ci ildən Gegarkunik vilayəti ərazisinə daxil edilib.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Əhməd ibn Qasımın qəbirüstü abidəsi ərazinin qədim Azərbaycan dövləti olan Qaraqoyunluların yurd yeri olduğunu göstərir.	Qədim Azərbaycan dövləti olan Qaraqoyunlu dövlətinin mirası olan bu abidələr ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Aşağı Qaranlıq kəndində köhnə qəbiristanlıq adlanan ərazidə Qaraqoyunlu dövlətinin oğuz bəyi Əhməd ibn Qasımın qəbirüstü daşı yerləşir ²⁴⁸ . Əhməd ibn Qasımın (1540-1575) məzar daşında ətrafı naxışlarla bəzədilmiş daş çərçivə içərisində dörd ədəd müxtəlif boylarda qoç fiquru, günbəzli türbə, su səhəngi və sağ yuxarı hissədə günəş fiquru əks olunub. Toponim məkan mənası bildirən <i>-lıq</i> şəkilçisi qəbul etmiş, türk dilində “təpə”, “qaya” mənasında işlənən qara sözü əsasında əmələ gəlib “təpəlik, dağlıq, qayalıq yer” mənasını bildirir ²⁴⁹ . Qara sözü ilə <i>-lıq</i> şəkilçisi arasındakı “n” bitişdirici samit funksiyasını yerinə yetirir. Kənd, qayalıq, dağlıq bir yerdə yerləşib. Kəndin relyefi adına uyğun gəlir. Toponimdəki “aşağı” sözü fərqləndirici əlamət bildirir ²⁵⁰ .
108	Zolaxaç kənd qəbirüstü abidələri	IV-V yüzil	Göyçə mahalı, Aşağı Qaranlıq (Martuni) rayonundakı, Zolaxaç kəndində.	Aşağı Qaranlıq rayonu – Martuni, Zolaxaç kəndi – 03.01. 1335-ci ildən Zolakar adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qədim alban-türk məzarlığı Azərbaycan tarixinin tarixi torpaqlardakı ən dəyərli maddi-mədəni irslərindən biridir. Qoç heykəllərinin ayağındakı firfıra (pərvanə) formasında təsvir “Tanrıdan gəlmək və Tanrıya dönmək” mənasını verir. Monqollar tərəf-	Qoç heykəlinin bir üzündə altıguşəli ulduz və günəş əks olunmuş, digər tərəfindəki kitabəni isə XIX yüzildə kəndə köçürülmüş ermənilər həmişəki xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq silmişlər və hazırkı dövrdə erməni abidəsi kimi təqdim edirlər. 1988-ci il	Zolaxaç kəndində kənd evlərinə yaxın məsafədə və hətta evlərin həndavərində yerləşir. Məzarlıqda müxtəlif dövr Azərbaycan tarixinin nümunələri olan qəbirüstü abidə və sənduqələr çoxluq təşkil edib. Məzarlıqda olan qoç heykəllərinin bir çoxu digər bölgədəki qəbirüstü qoç heykəllərindən fərqlilik təşkil edir. Fərqli tərəfi sarı rəngdə qaya daşından yonulmuş daha böyük qoç heykəllərinin çox ustalıqla həqiqisinə oxşar hazırlanması, boğazında naxışlı xalta və qabaq baldır hissələrində altıguşəli ulduz, arxa ayağında firfıra (pərvanə) şəklində təsvir və günəş əks olunmasıdır ²⁵² . Zolaxaç kəndinin azərbaycanlı əhalisinin bir

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							indən də istifadə olunub. Qabaq ayaq hissəsindəki altıguşə ulduzlu günəş təsviri isə Davud ulduzu ya da Süleyman Möhürü deyirlər amma bu damğanın ən qədim nümunələri türklərdə və türk coğrafiyalarında, günümüzə qədər də istifadə olunub. Mənası “var etmə, yaratma”dır ²⁵¹ .	deportasiyasından sonra isə məqsədli qaydada erməniləşdirə bilmədikləri üçün qəbirüstü abidələr məhv edilib. Qalanları isə erməni elementləri əlavə olunub, deportasiyadan sonra erməni abidəsi kimi təqdim edilir.	hissəsi 1918-20-ci illərdə məhv edilib, bir hissəsi isə didərgin düşüb.
109	Güllübulaq qəbirüstü abidələri	XVIII-XIX yüzil	Amasiya (Ağbaba) rayonundakı Güllübulaq kəndində.	2007-ci ildə Bürakn adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Güllübulaq qəbiristanlığındakı qəbirüstü abidələr burada qədimdən azərbaycanlıların yaşadığını təsdiq edən maddi mədəni dəlildir ²⁵³	1988-ci il deportasiyasından sonra kənddəki abidələrin bir qismi dağıdılıb qalan hissəsi isə erməniləşdirilib ²⁵⁴ .	Güllübulaq qəbiristanlığı türk-oğuz tayfalarının qədim yaşayış yurdu olub. Qədim qəbiristanlıq deyilən ərazidə çox sayda qəbirüstü at və qoç heykəlləri mövcuddur. Bununla yanaşı bəzi qəbir daşları üzərində alban və müxtəlif türk tayfalarına aid yazı və təsvirlərə də rast gəlinib. Güllübulaqda Koroğlu mağarası, Nigar dərəsi, Nəbi çayırı və s. xalq qəhrəmanlarının adları ilə bağlı toponimlər var idi. Kənddə məscid, pirlər və ziyarətgahlar və qədim qəbirüstü abidələr mövcud olub. Güllübulaq kəndi Qərbi Azərbaycanın Amasiya (Ağbaba) rayonunun ən böyük kəndi olub. 1988-ci ilə qədər bu kənddə azərbaycanlılar yaşayıb. 1988-ci il deportasiyasından sonra

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Güllübulaq kəndində Gürcüstanın Boqdan-ovka rayonundan gələn ermənilər məskunlaşblar ^{255, 256, 257, 258} .
110	Gülüzü qəbirüstü abidələri	XIII-XIV yüzil	Dərələyəz mahalı Keşikənd (Yeğeqnadzor) rayonu Güllüzü kəndində.	Gülüzü kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Vardahovit adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Gülüzü qədim türk-oğuz boylarının yaşadığı yurd olub. Ermənilərin abidələri gizli daşıyib məhv etməsinin səbəbi buralardan türk etnosunun tarixini silmək məqsədi daşıyıb.	1940-cı illərin ikinci yarısından etibarən qəbirüstü abidələr Ermənilər tərəfindən gecələr gizli yollarla yük maşınlarına doldurulub rayon mərkəzinə aparılıb, məhv edilib ²⁵⁹ .	Kəndin qədim qəbiristanlığında olan qoç daşlarının həddi hüdudu yox idi. Buradakı qədim qəbirlərin hamısının üstündə qoç daşları (heykəl) ucalırdı. 1831-ci ildə kənddə 115 nəfər, 1979-cu ildə 369 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. Toponimdə də güllü (çiçəkli) yer mənasını bildirir ^{260, 261, 262} .
111	Hors kənd abidələri	XI-XIV yüzil	Dərələyəz mahalı Keşikənd (Yeğeqnadzor) rayonunda Hors kəndində.	1728-ci ildə çap edilmiş "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə Xors kimi qeyd edilib ²⁶³ .	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim xors türk etnonimi əsasında əmələ gəlib. Azərbaycan dilində q~x~h səs əvəzlənməsi qanunauyğundur. Xors (hors) etnonimi qors, xoros, xurs formalarında da qeyd edilir.	Alban kilsəsinin qalıqları, oğuz qəbiristanlığı, qədim Oral Malux və Quşxana kəndlərinin binalarının qalıqları (XIII-XIV yüzil) olan zəngin tarixi abidələrin bir hissəsi erməni elementlər əlavə olunaraq məhimsənib, qalan hissəsi isə tamamilə məhv edilib ²⁶⁴ .	Kəndin adı tarixi mənbələrdə ilk dəfə X əsrdə xatırlanır. Bu qədim azərbaycanlı kəndində XII-XIV əsrlərə aid çoxlu tarixi abidələr, Alban kilsəsinin qalıqları, oğuz qəbiristanlığı, qədim Oral Malux və Quşxana kəndlərinin binalarının qalıqları (XIII-XIV əsrlər) vardır. Kənd sakinləri 1919-cu ilin sonlarında ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq tamamilə qovulub. Kənddə İrandan köçürülən ermənilər yerləşdirilib. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma yurdlarına qayıda biliblər. Burada ermənilərlə yanaşı 1922-ci ildə 192, 1926-cı ildə 172, 1931-ci ildə 234 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1988-ci ilin noyabr ayında azərbaycanlılar yenidən qovulub. İndi orada ermənilər yaşayır ²⁶⁵ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
112	Xalisa kənd qəbirüstü abidələri	480, 486, 494-cü illər	Vedibasər mahalının aran bölgəsi, Ağrıdağ vadisi, Vədi rayon mərkəzi Böyük Vədi qəsəbəsinə 10 km cənub-qərbdə, İrəvan-Naxçıvan-Bakı dəmiryol xəttinin, İrəvan-Naxçıvan avtomobil yolunun 3 km-də Vədi çayından ayrılan su axının üstündəki Xalisa (Xalisə) kəndində.	Xalisa (Xalisə) kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Norakert adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim “dövlət torpağı, dövlətə məxsus olan yer” mənasında işlənən ərəb mənşəli xalisə sözündən əmələ gəlsə də azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. Relyef əsasında yaranan sadə toponimdir. Qədim yaşayış məskəni olduğunu göstərir ²⁶⁶ .	Abidələr azərbaycanlıların deportasiya edildiyi müxtəlif dövrlərdə ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilib.	Xalisa (Xalisə) kəndinin kənarında yerləşən qədim qəbiristanlıqda üzərində ərəb əlifbası ilə yazılar yazılan qəbirüstü daşlara rast gəlinib. Daşlar üzərində vəfat etmə tarixləri hicri tarixlə 480-ci, 486-cı, 494-cü illər yazılan xeyli qəbirdə aşkar edilib. Kənddə 1831-ci ildə 149, 1873-cü ildə 864, 1886-cı ildə 960, 1897-ci ildə 1165, 1904-cü ildə 957, 1914-cü ildə 1053, 1916-cı ildə 1159 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci illərdə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulub. Xaricdən (İran və Türkiyədən) köçürülən ermənilər bu kəndə də yerləşdirilib. İndiki Ermənistanın sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıda bilib. 1922-ci ildə burada 311 nəfər azərbaycanlı, 290 erməni, 1926-cı ildə 331 nəfər azərbaycanlı, 240 erməni, 1931-ci ildə 588 nəfər azərbaycanlı, 276 erməni, 1972-ci ildə 1500-dən artıq azərbaycanlı, 600-ə qədər erməni yaşayıb ²⁶⁷ . 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında azərbaycanlılar tamamilə Ermənistan tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunublar. İndi burada yalnız ermənilər yaşayır ²⁶⁸ .
113	İrəvan qəbirüstü abidələri	XI-XV yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən Yerevan .	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	İrəvanda qədim dövrün tarixi izlərini yaşadaraq özündə əks etdirən qəbiristanlıqdakı türk-oğuz tayfalarına aid abidələr, bölgənin Azərbaycan	İrəvan qəbiristanlığında tarixi abidələr ermənilər tərəfindən məhv edilib.	İrəvan şəhərindəki qədim qəbiristanlıq Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid qəbirüstü abidələrlə zəngindir. Türk-oğuz abidələrinin sayca çoxluq təşkil etdiyi qəbiristanlıqda daş lövhə üzərində çərçivə içərisində iki qoç heykəli və at belində əlində yayı çəkili vəziyyətdə duran orta yüzilliklərə aid oğlan təsviri, qoç fiqurları, daş üzərindəki insan təsvirləri mövcuddur.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yurdu olmağı ilə yanaşı, Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.		²⁶⁹ . Qəbiristanlıqda belə abidələrin çoxluq təşkil etməsi ərazidə Azərbaycan tarixinin qədim keçmişindən xəbər verir.
114	Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) kəndində Oğuz qəbiristanlığının da qəbirüstü abidələr	IV-VI yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonundakı Bala Məzrə kəndində yerləşir.	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cı ildən – Vardenis, Kiçik Məzrə kəndi – Pokr (kiçik) Məzra adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim ərəb dilində "əkilmiş yer, sürülüb toxum səpilmiş tarla" mənasında işlənən məzrə (məzru) sözü əsasında formalaşmış. "Bala" fərqləndirici əlamət bildirən sözdür. Relyef bildirən toponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir və abidələr kəndin qədim türk-oğuz yurdu olduğunu göstərir ²⁷⁰ .	Qədim oğuz qəbirləri ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların 1988-ci ildə kütəvi deportasiyasından sonra dağıdılıb, məhv edilib.	Bala Məzrə kəndində IV-VII əsrlərə aid oğuz qəbiristanlığı vardır. 2-3 metr hündürlüyü olan oğuz qəbirdaşlarının üstündə meşə kimi dayanmış hündür başdaşlar "Avesta" memarlıq məktəbinə məxsus zərgər zövqlü sənət dahiləri və tişə ustaları tərəfindən tarixin canlı şahidlərinə çevrilmiş Azərbaycan türklərinin qədim əcdadları haqqında danışmış dastanlardır. Köhnə qəbiristanlıq deyilən ərazi alban-türk dövrünə aid qəbirüstü abidələrlə zəngindir. Kəndin ərazisində X-XII yüzillərə aid alban kilsəsi olub. Həmçinin, qəbiristanlıqda oğuz türklərinin bu gün "Qərbi Azərbaycan" adlandırdığımız ərazilərində şüurlu elmi həyatı boyu apardığı bir sıra qazıntılar zamanı m.ö. yüzilliklərə aid olan aşkarlanmış zəngin arxeoloji mədəniyyəti 1828-ci ildə ailə şəklində Ön Qafqaza köçürülmüş yarıdılənçi əhalinin adına yazmışdır. Təkcəbedilməz həqiqət budur ki, bu arxeoloji mədəniyyət tarixin ayrı-ayrı çağlarında Azərbaycan türklərinin Ön Qafqaz torpaqlarını müvəqqəti inzibati ərazilərinə daxil etmiş üç türk dövlətin (Biaini, Arme, Part /Parfya) dövründə Oğuz türklərinin qohumlarla birlikdə yaratdıqları sinkretik şəriqli ümumtürk

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									mənəviyyat, mədəniyyət və dövlətçilik tarixinə aid - türk dünyasının sərvətidir. “Biaini çarlığı” adlı əsərimizdə bu barədə ətraflı araşdırmalar aparılmışdır ²⁷¹ .
115	Qabaxlı qəbirüstü təsvirləri	XI-XII yüzil	Dərələyəz mahalı Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu Qabaxlı kəndində.	Qabaxlı kəndinin adı 1990-cı ildə dəyişdirilərək Qoğtanik adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim türk Qabaq tayfasının adına, mənsubluq bildirən -lı şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib “qabaq tayfasına mənsub yer, kənd” mənasını bildirir.	Abidələr hissə-hissə ermənilər tərəfindən oğurlanıb, daşlarını kənd əhalisi sökərək divarlarının hörgüsündə istifadə ediblər.	Qabaxlı kəndinin qəbiristanlığında qəbirlərin üstündə çoxlu qoç və at şəklində olan daşlar mövcud olub. Bundan başqa bu kəndin aşağı hissəsində qədim bir abidə və bir neçə tağdan ibarət və qapısı qibləyə baxan böyük bir abidə qoyulub. Bu abidələr qədim albanlara aid olub ^{272, 273} .
116	Qarabulaq qəbirüstü abidələri	XVII-XVIII yüzil	İrəvan qubemiyası Eçmiədzin qəzası, indiki Abaran rayonundakı Qarabulaq kəndində.	Qarabulaq kəndinin adı 15.07.1946-cı ildə dəyişdirilərək Yerrincatap adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Faktlar göstərir ki, alban tayfalarında islamdan əvvəl də türkləşmə prosesi gedib və onlar müsəlmanlığı qəbul edərək Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edib.	Qarabulaq kəndində yerləşən türk-oğuz qəbirüstü abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılıb. Bəziləri erməniləşdirilib.	Tikilinin 100-150 metrliyində həm də qədim qəbiristanlıq var idi. Kənd sakini Qoşunəli Bağır oğlunun (1923-1981) evinin yanında isə müxtəlif naxışlı və yazılı 20-yə qədər Alban qəbirləri torpağa batmışdı. Dörd və altıküncü bu sinə daşlarının uzunluğu 1,5 m, qalınlığı 60-70 sm idi. 1974-1975-ci illərdə o yerlərdə qazıntı işləri aparılarkən iri ölçülü insan sümükləri də aşkar edilib. 1972-1973-cü illərdə kəndin Qərb hissəsindəki “Dərə məhəllə” tərəfdə (evlərin 200-300 m-də) biçənək-əkənək sahəsinin yaxınlığındakı iki süni təpəlikdə (hündürlüyü 3-5 metr olardı) qazıntı işləri aparılarkən dairəvi daş hörgünün ortasında içlərində insan sümükləri olan müxtəlif ölçülü 4 iri, 3-4 ədəd xırda küp tapılıb ²⁷⁴ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
117	Qarakilsə qəbirüstü abidəsi	1200-cü il	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunun mərkəzi Qarakilsə şəhərində.	Qarakilsə rayonu 2.03.1940-cı ildən Sisian adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qərbi Azərbaycan torpaqlarında qəbiristanlıqlarda orta yüz il Azərbaycan ustaları, bədii daşyonma sənətkarları tərəfindən yaradılmış daş qoç heykəllərinin üzərindəki yazılar Qarakilsənin Azərbaycanın maddi-mədəni tarixi irsinin qədimliyinə işarə edir.	Ermənilər Qərbi Azərbaycan torpaqlarında qəbiristanlıqlarda abidələrin üstündə həkk edilmiş Azərbaycan xalqına məxsus kitabə və təsvirləri məhv edərək erməniləşdir və ya fars abidəsi kimi təqdim edirlər.	Qarakilsə rayonunda yerləşən qədim qəbiristanlıqdakı qəbirüstü abidə olan qoç heykəlinin birinin üstündə aşağıdakılar yazılıb; (Yer) üzündə olan hər kəs fənidir (ölümə məhkumdur). Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zəti baqidir. كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ h.1200 = m. 1785, Kurani-Kerim 55 surə 26-27 ayətlər Tərcümə: Həbibə Əliyeva ²⁷⁵ .
118	Qarakilsə qəbirüstü abidəsi	1345-ci il	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunun mərkəzi Qarakilsə şəhərində.	Qarakilsə rayonu 2.03.1940-cı ildən Sisian adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qarakilsədəki qəbirüstü ərəb əlifbası ilə yazılı qoç heykəli, həmçinin, qədim saray, qala və məbədlərin müxtəlif tarixi mənbələrdə əbədiləşən adları bu ərazilərin ən qədim dövrlərdən üzü bəri türk-oğuz boylarının ana	Qarakilsədəki qaya daşından yonulmuş, üzərində yazı olan qoç heykəli indi ermənilər tərəfindən fars abidəsi kimi təqdim olunur ²⁷⁶ .	Qarakilsə rayonunda yerləşən qədim qəbiristanlıqdakı qəbirüstü abidə olan qoç heykəlinin birinin üstündə dördkünc lövhədə ərəb əlifbası ilə aşağıdakılar yazılıb; Bu qəbir mərhum Əliquli oğlunundur. 1345 = m.1926. Tərcümə: Həbibə Əliyeva ²⁷⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yurdu olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur. Kompleks antropoloji-arxeoloji tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Qarakilsədə heç vaxt ermənilər yaşamayıb.		
119	Qundaqsaz qəbirüstü abidələri	X-XIII yüzil	İrəvan quberniyası Aleksandropol qəzasında, indiki Alagöz (Araqadz) rayonunda Qundaqsaz kəndində.	İrəvan – 1936-cı ildən etibarən Yerevan , Alagöz (Araqadz) rayonu təşkil edilənədək 15.03.1972-ci ilə kimi, Abaran rayonunun tərkibində olub. Qundaqsaz kəndi 25.01.1978-ci ildən – Rya təzə (Təzə həyat) adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Toponim türk dilində “silah qundağı” mənasında işlənən kondak sözü ilə türk dilində “bataqlıq, torpaq (qrunt) suların çıxdığı yerin bataqlaşmış sahəsi, gil” mənalarında işlənən saz sözünün birləşməsindən əmələ gəlib. Türk dilində kondak sözü “yanan kükdür qutusu və yangın vaxtı açılan qov”, “həyəətə və ya pilləkən altına atılan	Kənd evlərinə yaxın məsafədə yerləşən köhnə qəbiristanlıqdakı qədim abidələr 1988-ci ildə azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb, qəbiristanlığa kənd əhəlisinin ot tayaları yığılıb. Hal-hazırkı dövrdə qəbirlərə aid bəzi daş parçaları və yalnız bir ədəd qəbirüstü at heykəli və iki ədəd türbə qalıb ²⁷⁹ .	Qundaqsaz kəndindəki köhnə qəbiristanlıq deyilən ərazidə qədim dövrə aid alban-oğuz abidələri mövcuddur. Kənd ərazisində olan və kənddəki evlərə 50-60 metr məsafədə yerləşən qədim qəbiristanlıqdakı qəbirlərin əksəriyyətinin üstündə at, qoç heykəlləri və böyük qəbirüstü daşlar üzərində naxışlı çərçivə içərisində at üstündə əlində qılınc tutan cəngavər, at üstündə qarşısındakı ceyran (maral) ovlamaq üçün oxun yayını çəkili vəziyyətə tutan oğlan və at, qoç, maral, ceyran təsvirləri yer alıb ²⁸¹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yandırıcı maddələr toplusu” mənasında da işlənir. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir ²⁷⁸ .	Azərbaycanlılara aid 2 türbə və sənduqəni ermənilər yezid məbədi kimi beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim edir ²⁸⁰ .	
120	Mir Abbas Ağanın qəbri / ocaq	XVIII-XIX yüzil	Zəngibasar mahalı, Zəngibasar rayon mərkəzi Uluxanlı qəsəbəsindən 2 km Qərbdə Zəngi çayının sol sahilindəki Aşağı Necili kəndinin içində məscidin arxa tərəfində.	25.01.1978-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Sayat Nova adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Kəndin qədim yaşayış məskəni olduğu və azərbaycanlıların dini inanclarını göstərir.	1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Təzə qəbiristanlıqda yerləşən Mir Abbas ağanın qəbri üstündəki üzərində yazılar olan enli və hündür qəbirüstü abidəsi ocağa çevrilib. Kənd əhalisi Mir Abbas ağanın qəbrinə and içir, ocağına qurban deyir, nəzir verir, niyyət edirdilər. Kənddə 1828-ci ilə kimi yalnız azərbaycanlılar yaşayıb, ermənilər 1946-48-ci illərdə xaricdən köçürülüb ²⁸² . Buna baxmayaraq 1988-ci il deportasiyasına qədər kənddə yaşayan azərbaycanlıların sayı çox olub. Toponim fərqləndirici əlamət bildirən aşağı sözü ilə “nəcli” türk etnonimi əsasında əmələ gəlib. Etnotoponimdir və quruluşca mürəkkəb toponimdir ^{283, 284} .
121	Nərimanlı kəndində Alban sinə daşı abidəsi	1112-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonundakı Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilib Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Alban sinə daşı qəbiristanlığın kənarındakı keçidin üstünə qoyulmuşdu, onun altından qəbində niyyət tutaraq, dualanaraq, qorxusu olan və övlad həsrətində olanları keçirirdilər ²⁸⁵ .	1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyasına qədər abidə Seyid Rəhim Məşədi Mehdi oğlu tərəfindən qorunub mühafizə edilib. Ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Nərimanlı kənd qəbiristanlığında yerləşən “Alban sinə daşı”nın qalınlığı 30 sm, hündürlüyü 80 sm, uzunluğu 2,5 m, baş hissədə qartal, yanlarında at və dəvə karvanı rəsmi daşa həkk edilmişdi. Qəbiristanlığın Qərbində bir əski ərəb əlifbası ilə yazılı qəbirüstü sinə daşını 1920-ci illərin əvvəlində oxuyan Seyid Rəhim bu məzarın hicri tarixlə 1112-ci ilə aid döyüşlərdə şəhid olan sərkərdə Şahsuvar Şahbələd oğluna aid olduğunu bildirmişdi və onun ruhunu yaşatmaq üçün oğluna Şahsuvar (1928-2000), nəvəsinə isə Şahbələd (1982-1994) adı verilmişdir. Sinə daşı qə-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									biristanlığın kənarındakı keçidin üstündə qoyulmuşdu. Bu daşın qorunması el-oba-nın ziyarət məkanı, dini irfani ocaq sahibi olan Seyid Rəhim Məşədi Mehdi oğlu (1904-1974) tərəfindən təmin edilirdi ²⁸⁶ .
122	Nərimanlı kənd qəbirüstü abidələri	XIV-XV yüzil	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonundakı Nərimanlı kəndində yerləşir.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Nərimanlı kənd qəbiristanlığında 3-5 ədəd qoç və at fiqurlu, yazılı qəbir daşları əhalinin iman- inanc yeri kimi qorunub saxlanılırdı. Abidələr ərazidəki qədim Azərbaycan tarixi irsini təmsil edir.	1970-ci illərin əvvəllərində həmin daşlar haykilsəsi və daşnak ünsürləri tərəfindən oğurlanıb ²⁸⁷ .	Nərimanlı kəndinin sakinləri olan ulu atababalarımızın dediyinə görə kəndin adı yarandığı ilk gündən XIV əsrin axırı (1387-1388), XV əsrin əvvəllərindən (1410-1415) 1988-ci ilin dekabrına qədər dəfələrlə dəyişdirilib. Hüseynquluoğlu (1387-1388) 1926-cı ilə qədər, 1926-1988-ci ilin dekabrına qədər Nərimanlı olub. Kəndin Çuxurlu, Çamırlı, və Ortakənd adlarının yaranma tarixləri dəqiq olmadığı üçün yazılmayıb. Nahiyyənin dini-ruhsal məkanlarından biri kimi Nərimanlı kənd qəbiristanlığında 3-5 ədəd qoç və at fiqurlu, yazılı qəbir daşları əhalinin iman-inanc yeri kimi qorunub saxlanılırdı, gec yeriyan və dili açılmayan uşaqlar o qəbir daşlarının ətrafında dövrə vururdular ²⁸⁸ . Oğurlanan, yox edilən digər tarixi, maddi-mənəvi sərvətlərimiz kimi bu abidələr də oğurlanıb müxtəlif muzeylərə aparılıb ²⁸⁹ , ²⁹⁰ .
123	Saral qəbiristanlığı abidələri	XVIII-XIX yüzil	İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının Böyük Qarakilsə Sonralar Hamamlı (Spitak) rayonunun Sarallı kəndində yerləşir.	1991-ci ildə adı dəyişdirilərək Nor Xaçakar adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Saral qəbiristanlığındakı qəbirələr üzərindəki naxışlı daşlar, fiqurlar, heykəllər yurdu qədim Azərbaycan diyarı olduğunun sübutudur ²⁹¹ .	Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus Ağadədə, Aşağı Şorca, Güllübulaq, Saral qəbiristanlıqları kimi 500-dən çox qəbiristanlıq məhv edilib ²⁹² .	Saral kəndi İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının Böyük Qarakilsə nahiyyəsində ən böyük kəndlərdən biri olub. Sonralar Hamamlı (Spitak) rayonunun tərkibinə daxil idi. Rayon mərkəzindən 7 km Şərqdə, Pəmbək çayının sağ sahilində yerləşir. Saral qəbiristanlığında Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid abidələr mövcuddur. Kəndin ilk adı Sarallı olub. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									kəndin sakinləri – azərbaycanlılar zorla Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunub. Bundan sonra kənd qəbiristanlığı erməni vandalları tərəfindən dağıdılıb. 1991-ci ildə kəndin adını dəyişdirərək Nor Xaçakar qoyublar ²⁹³ .
124	Urud qəbirüstü abidələri	XV-XVII yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunda, rayon mərkəzindən 8 km cənub-şərqdəki Urud kəndində.	Urud kəndinin adı 03.07.1968-ci ildə dəyişdirilərək Vorotan adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Urud abidələr kompleksinin ən mühüm hissəsidir. Orta əsrlər Azərbaycan məzarlığıdır.	Ermənilər tərəfindən dağıdılıb ²⁹⁴ .	Urud kəndinin qabaq hissəsində Bazar çayının sol sahilində tarixi 500 ildən çox olan Urud qəbiristanlığı yerləşir. Kəndin qəbiristanlığında olan qədim daşlarda (hicri tarixi ilə 89-cu ildə) kəndin adı Rud yazılıb. Urud kəndinin 14 yerində qədim qəbir yerləri var: 1. Çadır daşda; 2. Baydar kahasının Şərq tərəfində; 3. Murad qəbri; 4. Taxtalarda; 5. Cidaxurda; 6. Gəncəli adasında; 7. Çay qırağında (Məşədi Əhməd yerində); 8.Qəzbağda; 9. Gilas dibində; 10. Xəşdərdə; 11. Qalaçanın dalında; 12. Pürüldə (kənd yerində və təpələrdə); 13. Bədir qayasının dibində; 14. Kənd qəbiristanında. Qəbir daşlarının milli-dini mənsubiyyəti bu yerlərin qədim Azərbaycan yurdu olduğunun nişanəsidir ²⁹⁵ .
125	Yengicə kənd Oğuzlar qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	XII-XIII yüzil (təxmini)	Vedibasar mahalının aran hissəsində, Ağrıdağ vadisində, Vedi rayon mərkəzi Böyük Vedi qəsəbəsindən 5 km cənub-qərbdə, Vedi çayının qolu Bö-	1991-ci ildə Yengicə kəndinin adı dəyişdirilərək Sisavan adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qədim oğuz-türk qəbiristanlığı qədim dövr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm tarixi mənbədir.	Ermənilər tərəfindən bu tarixi faktların üstü ört basdır edilərək ictimaiyyətdən gizlədilib.	Yengicə kəndinin yuxarısındakı təpəliklərdə ferma tikintisi üçün nəzərdə tutulan qazıntı zamanı qədim oğuz qəbiristanlığı aşkar edilmişdi. Bu qəbirlərin uzunluğunun 3 metrəyə yaxın olması da oğuz qəbirləri olmasını sübut edir. Eyni zamanda əhali arasında bu yer Oğuz qəbiristanlığı adlanırdı ²⁹⁶ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
			yük çayın üst-ündə yerləşən Yengicə kəndinin yuxarısındakı təpəliklərdə yerləşir.						
126	Yeni Çölməkçidə qəbirüstü qoçdaşı abidəsi	XVI yüzil	İrəvanın Yeni Çölməkçi səmtində. Şəhər 1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	Yeni Çölməkçi – Nor Nork, İrəvan şəhəri 1936-cı ildən Yerevan adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	XVI yüzilə aid olan abidə müsəlman-türk qəbirdəşidir.	Qəbirüstü qoçdaşı abidəsi hal-hazırkı dövrdə İrəvan şəhərinin Yeni Çölməkçi (indiki Nor Nork) səmtindəki bir parkda qədim erməni abidəsi kimi sərgilənir.	Müsəlman-türklərinə aid böyük ustalıqla hazırlanmış qəbirüstü qoçdaşı abidəsinin bel hissəsində naxışlar, müxtəlif növ fiqurlar və yazılar əks olunub. Bəzi qoçdaşlarının üzərindəki təsvirlər mərhumun kimliyi və əməlləri haqqında daha geniş təsəvvürə malik olmaq imkanı verir ²⁹⁷ . Buna bənzər abidələr Türkiyənin Qars şəhərindəki muzeydə də sərgilənir. İrəvan şəhərinin Qala küçəsi Çölməkçi (günümüzdə Nork) ərazisini şəhər mərkəzinə bağlayırdı ²⁹⁸ .
127	Qabaxlı kənd qəbirüstü abidələri	XIV yüzilin əvvəli	Dərələyəz mahalı Keşişkənd rayonunun Qabaxlı kənd qəbiristanlığında.	Keşişkənd – 1957-ci ildən Yeğeqnadzor , Qabaxlı kəndi 1990-cı ildən Qoğtanik adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü abidə	Qəbirüstü abidələr və Azərbaycan mənşəli yer adları, toponimlər də Qabaxlı kəndinin tarixən azərbaycanlıların vətəni olduğunu və onların burada yaşadığını təsdiqləyir. 1988-ci il deportasiyasından sonra kəndə ilk erməni ailələri köçürülüb.	Hazırda bu qəbiristanlıq ermənilər tərəfindən tamamilə dağıdılıb ²⁹⁹ . Orada qalan bir qisim qəbirüstü daş qoç və sənduqə erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Toponim türk Qabaq tayfası nın adına, mənsubluq bildirən -lı şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib “qabaq tayfasına mənsub yer, kənd” mənasını bildirir ³⁰⁰ . Rusiya İmperiyasının 28 yanvar – 9 fevral 1897-ci il tarixli birinci əhali sayına əsasən İrəvan quberniyası, Şərur-Dərələyəz qəzasının Qabaxlı kəndində 566 nəfər (312 nəfəri kişi, 254 nəfəri qadın) əhali yaşayırdı və onların hamısı müsəlman idi ³⁰¹ . Dərələyəz mahalının Keşişkənd rayonunun Qabaxlı kəndinin köhnə qəbiri-stanlığında çoxlu qəbirüstü daş qoç və sənduqə vardı.

Biz heç kəsin torpağına göz dikmirik, baxmayaraq ki, keçmiş zamanlarda Azərbaycanın torpaqlarının bir qismi əlindən gedibdir. Xalqımız əldən getmiş torpaqların nisgilini indi də çəkir. İndi də Göyçə mahalı, Zəngəzur deyəndə xalqımızın ürəyi ağrıyır, xalq o torpaqların arzusu ilə yaşayır. Amma, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini əldə edərkən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmış sərhədləri çərçivəsində olan ərazimizi biz heç vaxt heç kəsə verməyəcəyik. Bu barədə bizim təkliflərimiz aydındır: Ermənistanın silahlı dəstələri işğal olunmuş ərazilərdən çıxmalı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edilməli, Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmış sərhədlərinin sahibi olmalıdır.

Heydər Əliyev,
*Azərbaycan xalqının ulu
öndəri, ümummilli lider*

Məbədlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏBƏD									
128	Ardanış kəndində alban məbədi	VI-VII yüzil	Göyçə mahalı Çəmbərək rayonu Ardanış kəndi yaxınlığında.	Çəmbərək rayonu – 31.12.1937-ci ildən Krasnoselo adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Məbəd	Ardanışın əzəli sakinlərinin türk tayfalarından ibarət olması təkzibolunmaz faktdır. Oradakı kitabələrdə tariximizin şanlı səhifələri əks olunub. Bu kitabələr Göytürk əlifbası ilə yazılıb. Oğuz türkləri Göytürk yazısından istifadə edib ki, Orxon-Yenisey bu yazı ilə tərtib olunub. Bu baxımdan bu ərazi Azərbaycan tarixi baxımından əhəmiyyətliyətlidir ³⁰² .	Ardanış yarımadasındakı Adatəpə ərazisində və “Ocağın başı” adlanan dağ zirvəsində alban kilsəsinin qalıqları, eləcə də, qədim yaşayış məskəninin (tarixi mənbələrə görə Adatəpə adlı kəndin) qalıqları. Hazırda ermənilərin xarici turistləri cəlb etmək üçün istifadə etdikləri tarixi məkanlardan biridir ³⁰³ .	XX yüzilin 70-ci illərində dəmiryol çəkilişi zamanı Ardanış kəndinin cənub-qərb istiqamətində yerləşən Sarı güney ərazisində irimiqyash torpaq-qazıntı işləri aparılarkən, bəlli oldu ki, burada bir neçə mədəni təbəqə mövcuddur. Kəndin Şərq hissəsindəki təpədə – Ocağın başında ziyarətgah kimi tanınan məbəddə üzərində alban yazıları olan bir neçə daş var idi. Təəssüf ki, həmin daşlar (qalınlığı təqribən 30 sm, eni və uzunluğu 1,5 metrə yaxın) üzərindəki yazılar tədqiq olunmadı və yuxarıda sadalanan tarixi abidələr elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmədi. Həmin abidə alban kilsəsinin qalığı idi. Bu məbəd yumru, diametri təxminən 6 metr olan, iki otaqdan ibarət tikilidir. Məbədin girişi Cənuba, Göyçə gölünə tərəfdir. Arxa otaqda isə taxça var. Divarda ocaq yerlərinin qalığı son dövrə kimi qalırdı. Birinci otaqda isə üstündə yazılar olan daş kitabələr vardı. Oradakı kitabələrdə Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələri əks olunmuşdu. Bu kitabələr Göytürk əlifbası ilə yazılmışdı. Oğuz türkləri Göytürk yazısından istifadə edib ki, Orxon-Yenisey bu yazı ilə tərtib olunub ³⁰⁴ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
129	Aldərə (Əlidərəsi) kəndində alban məbədi	V-VI yüzil	Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indi Meğri rayonundakı Əlidərəsi (Əldərə) kəndində.	Mığrı rayonu – Meğri, Aldərə kəndi – Alvank .	Memarlıq	Məbəd	Toponim qədim Azərbaycan dilində “qırmızı” mənasını bildirən “al” sözü ilə (üzün allanması kimi) “dərin çuxur” mənasında ifadə edən dəre sözünün birləşməsindən formalaşmış və “qırmızı dəre” mənasını ifadə edir. Kənd torpağının qırmızı süxurlardan ibarət olduğu üçün Aldərə adlandırılıb. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir ³⁰⁵ .	Aldərə kəndindəki Alban məbədi erməni abidəsi olmadığı üçün təmir edilməyib və uçub dağılıb. Hazırda yerləşdiyi ərazidə xarabalıqları qalıb.	Əlidərəsi kəndi təqribən 1 km-də 15-20 hay ailəsi yaşayan Malev kəndi ilə bir təsərrüfatda (“Partiyanın XVIII qurultayı” adına kolxoz) idi. Bu kənddə V-VI əsrə aid qədim Alban məbədi var idi ³⁰⁶ . Kiçik məbəd qırmızı daş süxurlardan tikilib və qalın divar səthindən ibarət idi. Məbəd ətrafı və kənd ərazisi Azərbaycan tarixinin izlərini özündə əks etdirən qədim alban-türk abidələri ilə zəngindir. Kənddə 1831-ci ildə 131 nəfər, 1873-cü ildə 911 nəfər, 1886-cı ildə 1077 nəfər, 1897-ci ildə 1094 nəfər, 1904-cü ildə 1505 nəfər, 1914-cü ildə 1987 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə əhali erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunub. İndiki Ermənistanda Sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinlərindən sağ qalanlar 1922-1924-cü illərdə tarixi-etnik torpaqlarına qayıdır. Burada 1926-cı ildə 414, 1931-ci ildə 490, 1959-cu ildə 601, 1970-ci ildə 831, 1979-cu ildə 784 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1988-ci il noyabrın 24-28-də kəndin sakinləri – azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunub. İndi burada ermənilər yaşayır ³⁰⁷ .
130	Bayburd kəndində alban məbədi	XII-XIII yüzil	İrəvan qəzası Qəmərlı rayonu Bayburd kəndində.	Qəmərlı rayonunun adı dəyişdirilərək – Artaşat adlandırılıb.	Memarlıq	Alban məbədi	Toponim oğuz soyundan olan bayburt etnonimi əsasında əmələ gəlib. Qızılbaş tayfalarından birinin də adı bayburdlu olub ³⁰⁸ .	Alban məbədinə erməni elementləri əlavə olunub, erməni məbədi kimi təqdim olunur.	Rayon mərkəzindən 24 km cənub-şərqdə, Azad çayının Milli qolunun sahilində yerləşir ³¹⁰ . Bayburt kəndindən 3 km kənarda, çay dərəsinin üstündə (200 m aralıda) əski məbəd tikili ətrafında seyrək meyvə ağacları əkilmişdi. Kəndin ortasında da hündürlüyü 5-6 metr olan qədim alban məbədi qorunub saxlanılırdı. Tikili-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ³⁰⁹ .		nin aşağı hissəsi yeraltında idi. Sovet hakimiyyəti illərində bura taxıl anbarı kimi istifadə edilirdi ³¹¹ .
131	Göyərçin məbədi	V-VI yüzil	Qaraqoyunlu mahalı Karvansara rayonu Göyərçin kəndində.	Göyərçin kəndi 1956-cı ildə ləğv edilib və Salah kəndinə birləşdirilib.	Memarlıq	Məbəd	Göyərçin kəndi sırf azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. 1950-ci ildə orada 107 azərbaycanlı qeydə alınıb.	Kənddən azərbaycanlı izlərini silmək üçün kənd ləğv olunub. Məbədin xarabalığı qalıb.	Göyərçin kəndində V-VI yüzillərə aid məbəd qədim alban dövrünü təmsil edir. Yarıxaraba vəziyyətdə olan məbədin içərisində yerləşən alban dövrünə aid əşya, eksponat və yazılı lövhələr sovet dövründə erməni idarəçilərinin tapşırığı əsasında daşınaraq İrəvandakı muzeylərə aparılıb. Göyərçin kəndi Alban çarlığı dövrünə aid mədəni və maddi tarixi abidələrlə zəngin idi. Ölçüsü 2x3, 3x3m olan iri qəbir daşları mövcud idi. Azərbaycanlılar orada yaşadığı müddətdə ermənilər bu abidələri erməniləşdirə bilməyəcəyi səbəbi ilə kəndi ləğv edib, Salah kəndinə birləşdirib əhalisi də ora köçürülüb ^{312 313} .
132	Xorvirab monastırı	642-ci il	Vedibasar mahalının aran hissəsində, Araz çayı sahilində, qədim Artaşa şəhərinin xarabalıqları yerində, qaya üstündə yerləşir.	Vedi rayonunun adı 15.05.1968-ci ildə dəyişdirilərək Ararat adlandırılıb.	Memarlıq	Monastr	Qədim məbəd ətrafında azərbaycanlılar yaşayıb və ərazi türk-oğuz yurdu olub. Bu qədim məbəd ətraf camaatın ziyarətgahına çevrilib.	Erməni elementləri əlavə olunaraq erməni kilsəsi kimi fəaliyyət göstərir.	Xorvirab Monastırı — Vedibasar mahalının aran hissəsində, Araz çayı sahilində, qədim Artaşad şəhərinin xarabalıqları yerində, qaya üstündə yerləşir. Məbədin tarixi ilə bağlı maraqlı bir əhvalat məlumdur. Belə ki, Maarifçi Qriqori Ermənistanda xristianlığı yaymaq istəyərkən erməni çarı II Trdat (286-343) tərəfindən Ermənistan-dan uzağa sürgün olunub və bu monastırın ərazisində on üç il quyuda saxlanılıb. Sasani hökmdarı II Şapurun (309-379) hakimiyyəti dövründə Artaşad şəhəri tamamilə yerlə-yeksan edilib. Müqəddəs Qriqorinin quyuya salındığı həmin yerdə

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									VI əsrdə məbəd inşa edilib və bu yer ətraf camaatın ziyarətgahına çevrilib. Məbədə sonralar yeni tikililər əlavə edilib ^{314 315} .
133	Xosrov kəndində alban məbədi	E.ə IV yüzil	Vedibasar mahalı Vədi rayonunun Zarıncı dağının ətəyində, Xosrov kəndinin mərkəzində yerləşir.	Xosrov kəndi 1930-cu illərin ortalarında ləğv edilib. İndi xarabalıqları qalır ³¹⁶ .	Memarlıq	Məbəd	Ermənilər Xosrov kəndinin flora və faunasının zəngin növmüxtəlifliyinin mühafizəsini bəhanə edərək maddi-mədəni mirasını daşımaq məqsədi ilə 1930-cu ildə boşaldıb əhalini başqa yaşayış yerlərinə köçməyə məcbur edib. Buradakı abidələr alban-türk mədəniyyətini təmsil edirdi.	Məbədin yazılı, naxışlı lövhələri, daşları ermənilər tərəfindən sökülüb İrəvan şəhərinə aparılıb. Məbəd 1988-ci il deportasiyasına qədər uçulmuş-dağılmış vəziyyətdə qalmaqda idi.	Vədi nahiyyəsinin kəndlərində, obalarında ibadət edilən irfani yüklü ocaqların yayıldığı tarixi məkanlardan biri də Xosrov kəndidir. Xosrov kəndinin mərkəzi hissəsində eramızın IV yüzilinə aid alban məbədi ucalmış, hündürlüyü 10 metrə çatan, dördkünc olan bu tikili yarıya qədər sökülmüşdü. Yeri sal daşlarla örtülü idi. Daşnaklar bu kəndin evlərini, tikililərini kürüyüb Xosrov çayının “Kilsə dərəsi”nə tökəndə həmin məbədin yazılı, naxışlı lövhələrini, daşlarını söküb İrəvan şəhərinə aparıblar ³¹⁷ .
134	Qarakilsə, (müqəddəs Qriqori) məbədi	VI-VII yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunda.	Qarakilsə rayonu – 01.03.1940-cı ildən – Sisian adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Son dövrlərə qədər Sisian erməniləri də bu məbədə azərbaycanlıların dili ilə “Qarakilsə” deməsi faktı məbədin qədim alban-türk tarixinə aid abidə olduğunu göstərir.	Məbəd 1931-ci ildə Sisianda baş verən zəlzələ nəticəsində qismən dağılsa da, sonra bərpa edilib və 1961-ci ildən ermənilər tərəfindən mənimsənərək erməni-qriqorian kilsəsi kimi fəaliyyət göstərirdi ³¹⁸ .	Sisian rayonunun mərkəzində hündür bir təpəlikdə salınmış bu monumental məbəd VI-VII yüzilliklərdə inşa edilib. Xristianlığın diofizit məzhəbinə biət edən albanların yaratdığı ən gözəl dini abidələrdən sayılan bu məbəd qara, yonulmuş bazalt daşdan tikildiyinə görə Qarakilsə adlandırılıb. Son dövrlərə qədər Sisian erməniləri də bu məbədə Azərbaycan türklərinin dili ilə “Qarakilsə” deyirdilər. Şəhərin adı da ərazidəki albanlara məxsus qara rəngli kilsənin adı əsasında yaranmışdır. Quruluşca mürəkkəb toponimdir ^{319 320} . Tarixi mənbələrə görə

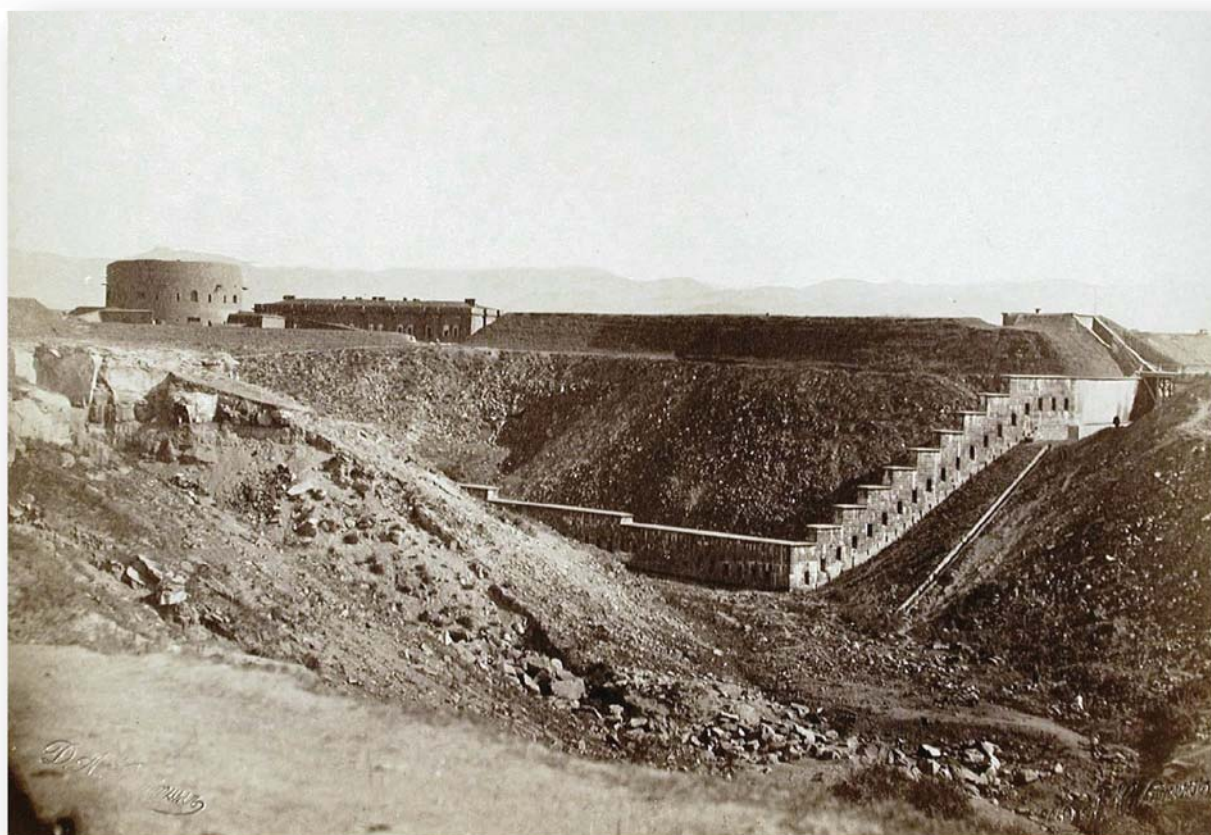
Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Qarakilsə məbədi xristianlıqdan əvvəl bu bölgədə mövcud olub, büt-pərəst məbədinin yerində tikilmişdir. Kilsənin o vaxtkı Sü-nik knyazı Kaozatın sifarişi və vəsaiti ilə tikildiyi söylənilir. Binanın içərisində divarda Kaozatın daş üzərində şəkli həkk olunub. Kaozatın dar, badama bənzər qıpçaq gözü adamın diqqətini cəlb edir. Maraqlıdır ki, Müqəddəs Teodorosun və onun yanında o vaxtkı Sünik yepiskopu Hovsep-in şəkillərindəki sifət və göz quruluşu da qıpçaq tiplidir. Bu ya doğrudan da, onların alban-türk mənşəli olduğunu, ya da memarın türk soylu olduğunu göstərən güclü bir detaldır³²¹. Məlumdur ki, o dövrdə Sünik kilsələri diofizit alban kilsələri qrupuna daxil idi və iyerarxiya baxımından Albaniya katalikosluğuna tabe idi. Buna görə də Qarakilsənin arxitekturasında digər alban məbədlərində və bir çox Bizans kilsələrində işlənən üslub və ornamentlər geniş yer tutur. Qara kilsənin səkkiz guşə şəklində tikilməsi və dam örtüyünün qübbə şəkilli olması isə çox güman ki, qədim türklərin Tibetdən gətirdikləri tanrıçılıq kultu ilə bağlıdır. Qarakilsə məbədinin cənubdan və qərbdən olmaqla iki qapısı, hər divarda üç pəncərəsi vardır. Yan divarlardakı pəncərələr üç-bucaq formasındadır. Məbədin iç divarlarında “İncil”dən çoxlu təsvirlər öz əksini tapır³²².

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
135	Qıpçaq məbədi	VII-XII yüzil	Şörəyel mahalının Ərtik rayonunun Qıpçaq kəndində alban (türk) xristian məbədi.	Qıpçaq kəndin adı 31.05.1946-cı ildə dəyişdirilərək Ariç, məbədin adı isə Ariçavank adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Adından göründüyü kimi, məbəd Qıpçaq türklərinə məxsus olub. Qıpçaq kəndi qədimdən türk-oğuz boylarının ana yurdu olub, kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin ortalarında İrandan, Türkiyədən köçürülüb gətirilibər ³²³ .	Sovet hakimiyyəti dövründə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilib. 1966-cı ildə aparılan arxeoloji qazıntı zamanı qala və qəsəbə hissəsi də üzə çıxarılıb. Məbəd ermənilərin adını dəyişdirə və erməniləşdirə bilmədikləri abidələrdəndir.	Məbəd iki kilsə və digər tikililərdən ibarətdir. Günbəzli zal üslubunda tikilmiş baş məbədin 1201-ci ildə inşa olunduğu ehtimal edilir. Qıpçakavank, Albaniyanın ən məşhur monastır mərkəzlərindən biri olaraq tanınır və xüsusilə məktəbi və gözəlliyi ilə məşhurdur. 1966-cı ildə arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. II yüzildən var olduğu və Albaniyanın ən məşhur qala qəsəbələrindən biri olduğu məlumdur. (Əziz Ələkbərli). Kilsənin adından da lap yaxşı belli olur ki, albanların “türkləşmə”si teoreminin yanlış və Azərbaycan türk xalqının tarixinə kölgə salmaqdan başqa bir şey deyil ^{324 325} .
136	Qızıl kilsə alban məbədi	V yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunun Ərəfsə kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian , Ərəfsə kəndi-03.07.1968-ci ildən – Arevis adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Qızıl kilsə qədim alban məbədi, kəndin qədimliyini və buranın sakinlərinin alban-türk mədəni mirasının davamçısı azərbaycanlıların olduğunu sübut edən tutarlı faktlardır.	Ərəfsə kəndindəki Alban məbədinin xarabalığı indi də qalır. Sonuncu dəfə məbədin 2016-cı ildə çəkilmiş fotosunda erməni məbədi kimi təqdim olunur ³²⁶ .	Qızılkilsə kəndinin adı ilə eyni adlanan kilsə, qədim Alban məbədi yaşayış yerinin kənarında dağların ətəyinə yaxın ən yüksək təpəlikdə yerləşir. Kənddən bir-iki kilometr aşağıda, təxminən V yüzildə Bizans stilində inşa olunmuş kilsə Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalında Sisian rayonunun Ərəfsə, Hortuyüz və Comartlu kəndləri arasında, yolun qarşı tərəfində olub. Bu kilsənin erməni qriqorian dininə heç bir aidiyyəti yoxdur. Bizans pravoslav kilsəsini xarakterizə edir. El arasında “Qız damı” adlanan yeraltı saxlama kameraları vardır. Deyilənə görə Comartlu kəndindən bir nəfər II Dünya müharibəsi illərində dörd il ərzində həmin Qız damında gizlənibmiş. Xüsusi kəsilmiş dördkünc 20x40x20 ölçülərdə (təxmini) böyük kərpic daşlardan tikilib. Məbəd təxminən 3

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									m eni, 5 m uzunluğu olan kiçik tikilidən ibarət idi. Kənddə boz qranit, mərmər və tuf daşları mədənləri var idi. Qızıl kilsənin daşı Meşəbaşı deyilən yerdən gətirilmişdi. Orada yonulmuş qırmızı tuf daşının qırıqları dövrümüzədək gəlib çatıb ³²⁷ .
137	Qoşabulaq kəndində alban məbədi	III-V yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Qoşabulaq kəndində yerləşir.	Qoşabulaq kəndi 19.04.1991-ci ildən Şadcrek adlanır.	Memarlıq	Məbəd	Məbədin üzərindəki qrabar əlifbası ilə yazılan yazılardan aydın olur ki, Qoşabulaq kəndinin ərazisində III-V yüzilliklər alban türkləri yaşayıb ³²⁸ .	Kəndin mərkəzində keçmiş klub və idarə binasının arxasında çox böyük daşlardan hörülmüş alban məbədinin qalıqları erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Qoşabulaq 1988-ci ildə baş verən kütləvi deportasiyaya qədər azərbaycanlıların yaşadığı qədim kənd olub. Kəndin mərkəzində keçmiş klub və idarə binasının arxasında çox böyük daşlardan hörülmüş alban məbədinin qalıqları vardır. Məbədə müqəddəs pir kimi inanır və təmizliyinə riayət edərildilər. Məbədin üzərindəki qrabar əlifbası ilə yazılan yazılardan bir daha aydın olur ki, Qoşabulaq kəndinin ərazisində III-V əsrlərdə yaşayan alban türklərinin tarixini sübut edən dəlillər vardır. Kəndin köhnə qəbiristanlığındakı daşların böyüklüyü insanı heyranə gətirirdi. Həmin daşlardan üzərində qrabar əlifbası ilə yazılan yazılar vardır. Buradan bir daha aydın olur ki, həmin qəbiristanlıq alban türklərinin qəbiristanlığı olub. Baş daşları çox iri və ağır olduğundan 60-70 sm-dən çox hissəsi torpaq qatları ilə örtülmüşdür. Kəndin ərazisində qədim yurd yerlərinin qalıqları vardır ³²⁹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
138	Saçlı xanım məbədi	VI-VII yüzil	Vedibasar mahalı Vedi rayonunun Zarıncı dağının ətəyində, Xosrov çayının üstündə Ağkənd kəndinin aşağı hissəsində yerləşir.	Ağkənd kəndinin adı 1966-cı ildə ermənicə Aşotavan adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Vedi bölgəsinin bu nahiyyəsində də müxtəlif türk boyları yaşayıb, hakimiyyət və həmin ərazilərdəki bütün maddi mədəniyyət nümunələri yalnız onlara məxsus olub.	1988-ci il deportasiyasından sonra erməniləşdirilib.	Mahalın Vedi nahiyyəsinin tarixi abidələrlə zəngin kəndlərindən biri Ağkənd idi. Məşhur Xosrov Palıd meşəliyinin yaxınlığında Xosrov çayının üstündə və həmin meşəliyin əhatəsində olan Ağkənd kəndinin aşağı hissəsində Kilsə dərəsinin üstündəki sıldırım qayalıqların arasında bir otaqlı ibadət ocağı (məbəd) yerləşirdi. Məbədin divarlarına hörülmüş daş lövhədə bu tikilinin Sasani hökmdarı II Xosrov Pərvizin (570-628) qızı Saçlı xanımın şərafinə inşa edildiyi bilinir ³³⁰ .
139	Səfiyyə (Gindivaz) məbədi	936-cı il	Dərələyəz mahalı Paşalı rayonunda, Arpa çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 15 km şimal-şərqdəki Gindivaz kəndində.	Gindivaz kəndinin adı dəyişməyən kəndlər arasında yer alır. Fars dilində “təpə” deməkdir. Kəndin adı qədim alban məbədi Gindivazla əlaqələndirilir.	Memarlıq	Məbəd	Oğuz türk etnosuna aid qədim məbəd hesab olunur. Ermənilər kəndə XIX yüzildən etibarən köçməyə başlayıb.	Hündür divarlarla əhatə olunan Səfiyyə (Gindivaz) adlı alban məbədi erməniləşdirilib.	936-cı ildə inşa edilən Gindivaz kəndindəki Səfiyyə məbədi kəndin qədim tarixi keçmişə malik olduğunu göstərir. Məbədin daxili yönəlmiş daşlardan tikilib, ortadan giriş qapısı, qapının üst hissəsində pəncərə qoyulub və üstü günbəz formasında tamamlanıb ³³¹ .
140	Vəng (Vahanva) məbədi	913-cü il	Zəngəzur mahalı Qafan rayonu rayon mərkəzindən 7 km şimalda, Oxçu çayının sol sahilindəki Şəhərcik kəndinin yaxınlığında yerləşir.	Şəhərcik kəndinin adı dəyişdirilib. Erməni mənbələrində Şarçik formasında qeyd edilir ³³² .	Memarlıq	Məbəd	Abidənin daşlarından birinin üzərində qrabar (qədim erməni dili) ilə aşağıdakı sözlər yazılıb: “Bu abidəni Alban çarı Sənəkərimin qızı... 913-cü ildə tikdirmişdir”. Bu ifadə	1965-ci ildə Ermənistan Elmlər Akademiyasının tarixçiləri Vəng deyil, Vahanavank (Vahan kilsəsi) adlandıraraq özlərinin hesab etmiş, qeydiyyatdan keçirmişlər.	Orta əsrlər dövründə Zəngəzurda bir sıra tarixi abidələri süni surətdə saxtalaşdıraraq onları xristian kilsəsi, məbədi adlandırmaqla VII-X yüzilliklərdə bu diyarda guya ancaq ermənilərin yaşadığını sübut etməyə cəhd edilir. Ən qəribəsi budur ki, məbədlərin ermənilərə məxsus olmadığını bildikdən sonra da bunu etiraf etmək istəmir, əksinə, dövlət qoruğu səviyyəsində qeydiyyatdan keçirirlər. Qafan rayonundakı Şəhərcik

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ərazi və abidənin Azərbaycan tarixinin qədim mirası olduğunu təsdiqləyir.		kəndinin 4 km məsafəsində kəndin Vəng deyilən yaşayış sahəsində bir neçə otaqdan ibarət olan bir binanın xarabalığını 1965-ci ildə Ermənistan Elmlər Akademiyasının tarixçilər Vəng deyil, Vahanavank (Vahan kilsəsi) adlandıraraq özlərinin hesab etmiş, qeydiyyatdan keçirmişlər. Halbuki, həmin abidənin daşlarından birinin üzərində qrabar (qədim erməni dili) ilə aşağıdakı sözlər yazılıb: “Bu abidəni Alban çarı Sənəkərimin qızı 913-cü ildə tikdirib”. Alban hökmdarı Sənəkərimin qızı tərəfindən inşa edilən məbədin daşı üzərindəki yazılar alban məbədi olduğunu təsdiq edir ³³³ .
141	Yuxarı Kilsə kəndində alban məbədi	XV yüzil	Pəmbək mahalı Böyük Qarakilsə rayonunun Yuxarı Kilsə kəndində.	Böyük Qarakilsə – Quqark adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Məbədin yerləşdiyi Aşağı Kilsə kəndi türk-oğuz yurdu olub. Məbəd və ətrafındakı abidələr ərazinin tarixi Azərbaycan yurdu olduğunu təsdiq edir.	Ermənilər tərəfindən dağıdılan qalanın xarabalıqları qalıb.	Kənddə çox qədimdən qalmış qədim məbəd mövcuddur. Alban dövrünə aid məbəd ermənilər tərəfindən sökülüb kolxoz anbarına çevirilib. Özlərinə aid olmadığı üçün məbədi anbara çeviriblər. Bu da onu göstərir ki, alban məbədlərini ermənilər sovet dövründə özlərinki hesab etməyiblər ^{334, 335} .
142	Zod kəndində alban məbədi	II-I yüzil	Göycə mahalı Basarkeçər rayonunun Zod kəndi yaxınlığında.	Zod kəndinin adı 09.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Sotk adlandırılıb.	Memarlıq	Məbəd	Kənd qədimdən bəri azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. Məbəd və onun ətrafı türk-oğuz tayfalarının yurdu yeri olub ³³⁶ .	1960-cı illərdə haylar onların üzərinə öz xaçlarını və yazılı lövhələrini yapışdıraraq erməniləşdiriblər.	Bəzi açıqlamalara əsasən “Zod” qədim türk dillərində “sərt, keçilməz uca dağlıq yerdə məskunlaşmış el, oba yurd yeri” deməkdir. Bu kəndin 4-5 km cənub-şərq istiqamətində yerləşən Daşkənd və Zod kəndlərində eramızdan əvvəl II-I əsrə aid olan alban məbədi tikilmişdi, dördkünc formalı, hündürlüyü 10 m-ə çatırdı, üstü də sal daşlarla örtülmüşdü ³³⁷ .

Yadımdadır, Naxçıvanla Ermənistan arasında rayonlar var. Mən onları yaxşı tanıyıram, qabaqlar oraya çox gedib-gəlmişəm. Məsələn, orada Qəmərlı, Vədi, Zəngibasar, Uluxanlı rayonları var idi. Naxçıvanın sərhədindən, Şərur rayonundan Ermənistanın o vaxtkı sərhədinə keçəndən – həmin sərhədi 1920-ci illərdə yaradıblar, əvvəllər belə sərhəd olmayıbdır – ta Yerevana qədər olan bütün rayonlar azərbaycanlı rayonlarıdır. Mən o vaxtlar bu yolu avtomobillə də çox getmişəm, həm də dəmir yolu vasitəsilə getmişəm. Onların hamısı azərbaycanlılarındır. Gedirdik, orada bir kənd, burada bir kənd, rayon mərkəzlərinin hamısı Azərbaycanındır, orada azərbaycanlılar yaşayırdılar. Hələ mən Ermənistanın bu hissəsini deyirəm. Məsələn, Ermənistanın digər hissəsi, yəni Gürcüstana tərəf hissəsi də var. Orada da azərbaycanlılar yaşayırdılar. Yaxud, Zəngəzuru götürək. Məsələn, Sisyan, Gorus, Qafan rayonları – indi bunların adları Ermənistanda belə adlandırılır, amma onların hamısı Zəngəzura daxil olan torpaqlardır. Orada da yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Amma niyəsə nə orada, nə də bu biri yerdə azərbaycanlılara o vaxt muxtariyyət verilmədi.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Qalalar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QALA									
143	Cücəvəng qalası (qala divarları)	XII-XIII yüzil	Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Barana rayonundakı Cücəvəng kəndində yerləşir.	Barana rayonu – Novemberyan , Cücəvəng kəndi – Cucevan adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Cücəvəng kəndindəki qala və qədim qəbiristanlıqdakı müxtəlif türk tayfalarına aid qəbir daşları və qəbirüstü abidələr kəndin azərbaycanlıların yurd yeri olduğunu göstərir.	Cücəvəng kəndində qalanın divarlarının qalıqları hazırda erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Cücəvəng kəndində XII-XIII yüzillərə aid tarixi abidələr, qədim qəbiristanlıqdakı türk qəbirləri, qala divarları vardır ³³⁸ . Toponimin Çingiz xanın böyük oğlu Cucinin adını daşması ehtimal olunur ^{339 340} . Lakin “kiçik”, “balaca” anlamında “cücə” sözündən düzəlməsi ehtimalı həqiqətə daha yaxındır. Başqa sözlə Cücəvəng – kiçik məbəd anlamını verir. Patronim toponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir ^{341 342} .
144	Çikdamal qalası	e. ə. I minillik	İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının Hamamlı (Spitak) rayonu ərazisindəki Çikdamal kəndində yerləşir.	Çikdamal kəndinin adı 25.01.1978-ci ildə dəyişdirilərək Areveşoq adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Toponim türk dilində “sərhəd”, “mərz” mənasında işlənən çik sözü ilə Azərbaycan dilində, “ev, bina, tikili”, “bir ya iki tərəfi açıq, üstüörtülü yer, tikili”, “pəyə, dəyə, qazma” mənasında işlənən dam sözünün birləşməsindən əmələ gəlib. Sonundakı “al” to-	E.ə. I minilliyə dair qala divarlarının qalıqları Çikdamal kəndində qalmaqdadır ³⁴³ .	“İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında, indiki Hamamlı (Spitak) rayonunda Çikdamal kəndində qala. Kənddə e.ə. I minilliyə dair qala divarlarının qalıqları vardır. Ermənilər buraya 1828-1829-cu illərdə İranın Maku vilayətindən köçürülüb. Burada 1897-ci ildə ermənilərdən başqa, 7 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. Onlar XX əsrin əvvəllərində sıxışdırılaraq kənddən çıxarılıb. İndi ermənilər yaşayır. Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Erm.SSR AS RH-nin 25.1.1978-ci il fərmanı ilə adı dəyişdirilərək Areveşoq adlandırılıb ^{344 345} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							poformantdır. “Çik” sözü “dar dərə” mənasında da işlənir “Sər-həddə yerləşən ev, yaşayış məntəqəsi, kənd” mənasını bildirir. Məlumatlar qalının Azərbaycanın qədim mədəni irsi olduğunu göstərir.		
145	Daş qala qalası	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunda, mərkəzdən 18 km cənub-qərbdə, Dəstəgird kəndi ilə Murxuz kəndi arasında Əyri çayının sol sahilindəki Sofulu kəndindən dörd km-lik məsafədə yerləşir.	Sofulu kəndinin adı 09.04. 1991-ci ildə dəyişdirilərək Sisyan adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Tarixi Daş qala və kənddə yerləşən digər maddi-mədəni abidələr Azərbaycan tarixinin buradakı qədim nümunələridir.	Daş qala dağıdılıb. Daşlarından tikintilərdə istifadə olunub. Xarabalığı indi də qalıb.	Sofulu kəndinin şimal-qərbində kənddən 4 km məsafədə əzəmətli Daş qala – məşhur müdafiə qalası yerləşirdi. Sofulu kəndinin yaşı VII-VIII əsrə gedib çıxır. Qala yadelli istilalardan qorunmaq üçün tikilib. Kənd 1918-ci ildə erməni daşnakları tərəfindən yandırılıb. Kəndin cənubunda quzeyin güney tərəfində Daşqala adlanan məşhur yer var. Bu qaya Qaçaq Nəbinin adı ilə daha çox bağlıdır. O, bu qalada qorunaraq Gorus pristavı Səlim bəyin dəstəsini darmadağın edib ³⁴⁶ .
146	Gıgı qalası	X yüzil	Zəngəzurun Qafan rayon mərkəzindən 35 km şimal-qərbdə, Gıgı çayının sağ qolu Qarlı dərə çayının birləşdiyi geniş düzənlikdəki Gıgı (Kiçik Sofulu, Sarallı) kəndində.	Kəndin adı erməni dilinə uyğunlaşdırılaraq Geği kimi işlədilir.	Memarlıq	Qala	Türk mənşəli “kiği” etnonimi əsasında meydana gəlib.	Qala uçub dağılsa da, qalıqları indi də durur.	Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Qafan rayonunun Kığı kəndində qala. Qafan şəhərindən 28 km qərbdə, Gıgı çayının sağ sahilində yerləşir. Bu abidələrdən ən əhəmiyyətli kimi X yüzilə aid Gıgı qalası orta əsr müsəlman memarlığının parlaq nümunəsidir. Qala uçub dağılsa da, qalıqları indi də durur. Gıgı qalasının özülü hələ də mövcuddur ³⁴⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
147	Gümrü qalası	VIII yüzil	Şörəyel mahalı Arpa çayın kənarındakı Gümrü şəhərində.	Gümrü 1837-1924-cü illərdə Aleksandropol, 1924-1990-cı illərdə Leninkan, 1990-cı ildən Kumayri adlandırılır.	Memarlıq	Qala	Gümrüdə 1830-cu ilədək azərbaycanlılar yaşayıb. Bölgə Ərzurumdan köçürülən ermənilər yerləşdirilərək erməniləşdirilib ³⁴⁸ .	Rus-İran müharibələrində Gümrü qalası dağıdılıb, xarabalıqları qalıb.	Gümrü kəndi sonar şəhərə çevrilib. İrəvandan sonra ikinci böyük şəhərdir. Abidənin adı VIII yüzil mənbələrində qala kimi çəkilir. Çay daşlarından və qırmızı kərpicdən tikilib. 1837-ci ildə Ruslar Arpa çayının yüksək bir yerində hərbi qala tikilər. Gümrü I Nikolayın arvadı Aleksandranın şərəfinə 1840-cı ildə Aleksandropol, 1924-cü ildə isə Leninkan adlandırılıb ³⁴⁹ .
148	Qafan qalası	VI-VII yüzil (təxmini)	Qafan-Qacaran şose yolunun üstündə, Oxçu çayının sağ sahilində, indiki Qafan şəhərindən 10 km şimalda yerləşib.	09.09.1930 və 11.04.1995 Qafan rayonu . İndi Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsünə görə Qafan adlı rayon yoxdur. Kapan (yeni adı) şəhəri isə Sünik mərzinin mərkəzidir ³⁵⁰ .	Memarlıq	Qala	Qafan qalası, Qafanın başqa tarixi abidələri, qalaları, qədim yazıları, məscid və kilsələri ilə bağlı məlumatlar fotosəkillər bölgənin kəndlərindəki kilsələrin heç biri ermənilərin tikdirdikləri abidə olmadığını sübut edir. Tarixi mənbələrə istinad etməklə mübahisəsiz deyə bilərik ki, qədim tikintilər alban abidələri olub. Qafan qalası əhalinin təhlükəsiz	Kapan qalasının daşları ermənilər tərəfindən sökülərək müxtəlif tikintilərdə istifadə olunub. Qalanın ancaq xarabalıqları qalıb.	Qafan rayonunun ərazisində insanlar hələ e.ə. VI yüzildə məskunlaşıblar. Albaniyanın Sünik (Sisakan) vilayətinin qədim alban və erməni mənbələrində adı çəkilən Qafan, Baqax, Zork, Qovsak əyalətlərinin coğrafi miqyası indiki Qafan rayonunun ərazisinə uyğun gəlir. Qafan şəhəri XVIII əsrə qədər Qafan qalasından (erməni mənbələrində Baqaberd) ibarət olub. Qafan rayonu və Qafan qalasının adı daha çox türk tayfalarından olan peçenqlərin kapan tirəsinin adı ilə bağlıdır. Qafan qalası şosse yolunun üstündə, Oxçuçayın sağ sahilində, indiki Qafan şəhərindən 10 km şimalda yerləşib. Ermənilər öz çirkin niyyətlərinə gələcəkdə nail olmaq məqsədilə azərbaycanlıları aldadıb, onların razılığı ilə torpaqları kilsənin sərəncamına keçirib, beləliklə, yüz illər ərzində Qafanın bir çox azərbaycanlı kəndlərini bu yolla özünü-küləşdiriblər. Qafan qalası 1103-cü ildə Səlcuq türkləri tərəfindən fəth edilib,

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yaşaması və yad-elli hücumlarından qorunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olub.		Qafan əhalisinin müsəlmanlaşdırılması prosesi bu dövrdə demək olar ki, başa çatdırılıb. 1170-ci ildə ermənilərin nankorluğu ucbatından Səlcuq türkləri onları Bağabərdən və digər kəndlərdən də qovmağa məcbur olublar ³⁵¹ .
149	Keşikçi qalası	1603-cü il	İrəvan şəhəri 1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan.	1936-cı ildən etibarən Yerevan.	Memarlıq	Qala	İrəvan xanlığının hərbi-müdafiə işində qalalar misilsiz əhəmiyyətə malik olub. Xüsusilə, İrəvan və Sərdərabad qalaları düşmən müdaxiləsinin qarşısının alınmasında, uzunmüddətli mühasirəyə davam gətirməsində, düşməni acınacaqlı vəziyyətə salmasında böyük rol oynayıb ³⁵² .	Keşikçi qalası dağıdılıb qalanın yerləşdiyi ərazidə yeni tikililər inşa olunub.	İrəvanın tarixi qalalarından hesab olunan Keşikçi qalası osmanlılar tərəfindən tikilib. Zəngi çayının sağ sahilində yerləşən bu qalanın tikilməsi haqqında A.Təbrizli maraqlı məlumat verərək yazır ki, 1603-cü ildə I Şah Abbas Təbrizi geri aldıqdan sonra osmanlılar şah qoşununun təzyiqləri altında Naxçıvana və oradan da İrəvana geri çəkilməmişdi. İrəvana gələn osmanlı qoşunu İrəvan qalasının cənub hissəsində, ona yaxın yerdə daha bir qala tikərək ətrafına hasar çəkmişdi. Qala sonradan “Keşikçi qalası” adını almışdı. Lakin qala haqqında bir qədər ətraflı məlumat verən fransız səyyahı J.Şardən olmuşdu. O, qeyd edir ki, İrəvan qalasının şimal tərəfində (cənub-şərqdə) yerləşən təpədə kiçik bir qala da vardı. Aralarındakı məsafə min addım olardı. O, ikiqat divarla və artilleriya ilə möhkəmləndirilmişdir. Orada 200 adam yerləşə bilərdi. Onun adı “Keçi qala”sıdır”. (Qeyd etmək lazımdır ki, J.Şardənin səyahətnaməsini Azərbaycan dilinə tərcümə edən müəllif “Keşikçi qalası”nı “Keçi qala”sı kimi tərcümə edib ³⁵³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
150	Qələndər qalası	XVII yüzil	Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası Zəngəzur mahalı Gorus rayonunda Ağbulaq kəndinin yaxınlığında.	Ağbulaq kəndinin adı 09.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Ağbullak adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Qələndər qalası azərbaycanlılar üçün eyni zamanda erməni və digər yadelli hücumlardan müdafiə rolunu oynayıb. Qədim qala Qərbi Azərbaycandakı tarixi mirasın nümunəsi kimi mühüm dəyər daşıyır.	Yarıdağılmış vəziyyətdə xarabalıqları qalan Qələndər qalası ermənilə tərəfindən mənimsənərək erməni qalası kimi göstərilir.	Ağbulaq kəndi Xələc tayfaları tərəfindən salınıb. Xələcdə yaşayan qardaşlardan biri Qaraxan Xələcdə qalır. O biri qardaş Qələndər Ağbulaq ərazisinə köçür, orda özünə binə salır. Deyilənə görə, onun çoxlu qaramal, qoyun sürüləri olub. Tikilmiş binə qala Qələndər qalası XVII yüzillik abidəsi kimi qeydiyyatla alınmışdır. ^{354, 355, 356}
151	Loru qalası	XI-XII yüzil	Dağ Borçalı mahalının Kolagirən çayının sol sahilindəki, Celaloğlu şəhərindən Stepanavan 4 km şərqdə Loru şəhərində yerləşir.	Dağ Borçalı – Loru, Kolagirən çayı – Dzoraget, Celaloğlu – Stepanavan adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Səfəvilər dövlətinin, Qarabağ bəylərbəyliyi doqquz mahalından biri olan qaladakı məscidin iç memarlığının Şuşa Gövhərağa məscidi ilə oxşarlıq təşkil etməsi ərazidə azərbaycanlıların yaşadığını və hökmranlıq etdiyini təsdiq edir.	Qarabağ bəylərbəyliyi mahalından biri olan Loru mahalı və onun mərkəzi olan Loru şəhəri 1236-cı ildə monqol istilasından sonra dağıdılıb və bu dağıntı nəticəsində qala da zərər görüb. XIV-XV yüzildə təmir olunsada sonrakı dövrdə baş verən hücumlar nəticəsində yenidən dağıntıya məruz qalıb.	Loru şəhəri və bölgəsi qalanın adı ilə adlandırılıb. Azərbaycanlıların yaşadığı ərazidə müdafiə məqsədilə tikilib. Mənbələrdə Loru qalası, Ermənistanın Lori əyalətinin Lori Berd kəndi yaxınlığında yerləşən XI yüzilə aid erməni qalası kimi təqdim olunsada, 1065-ci ildə Tashir-Dzoraget Krallığının paytaxtı olmaq üçün David Anhoghin tərəfindən inşa edilmişdir kimi yazılsa da ərazidə azərbaycanlıların yaşamı faktı bunu təsdiq etmir. ^{357, 358} 1880-ci ildə Tiflis quberniyası daxilində Borçalı qəzası təşkil edilir və onun ən böyük nahiyyəsi də Loru olur. Loru Borçalının dağlıq hissəsini təşkil etdiyindən ona Dağ Borçalısı da deyirlər. Bu ərazidə bir vaxtlar Loru şəhərinin mövcudluğu və həmin şəhərin 1236-cı ildə monqollar tərəfindən dağıldığı, XIV-XV yüzilliklərdə yenidən bərpa olunduğu, XV-XVIII yüz-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								Yerləşdiyi ərazidə qalıqları qalan qala erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	illiklərdə Osmanlı və İran hücumlarına məruz qaldığı yazılır. 1918-ci ildə erməni daşnak hökumətinin silahlı qüvvələri qəflətən hücum edərək Loru və Pəmbək mahalı ərazilərini işğal edir. 1919-cu ilin yanvarında Tiflisdə keçirilən Ermənistan-Gürcüstan konfransında Borçalı qəzası (əslində Loru nahiyəsi) neytral zona elan edilir. 1920-ci ilin sentyabrında türk qoşunlarının Gümrünü tutmasından narahat olan Gürcüstan hökuməti Loru neytral zonasına nəzarəti öz üzərinə götürür. 1921-ci ildə isə Gürcüstan və Ermənistan bolşevik hökumətləri arasında Lorunun Ermənistana verilməsi haqqında razılıq əldə edilir ³⁵⁹ .
152	Şəki qalası	IX yüzil	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonundakı Şəki kəndi yaxınlığında Bazarçayın sol sahilində.	Sünik mərzisində.	Memarlıq	Qala	Şəki qalası Azərbaycanda e. ə. VII-V yüzillərdə məskunlaşan Sakka (Şaka, Saklar) adlı türk tayfasının adını qoruyub saxlayıb və qalanın da əsasının saklar tərəfindən qoyulması faktını da sübut edir.	Qafqaz Albaniyasına aid olduğu bilinən Şəki qalasının xarabalığı Qarakilsə (Sisiyan) rayonunun Şəki kəndi yaxınlığında, Bazarçayın sol sahilində yerləşir.	Şəki qalası IX yüzilin II yarısında alban knyazı Səhl İbn Sumbatın əsas igamətgahı olub. Biçənək aşırımında arana gedən yolun üzərində mühüm müdafiə-nəzarət məntəqəsi rolunu oynayıb. 837-ci ildə Babək Səhl İbn Sumbatın xəyanəti nəticəsində Şəki qalasında ələ keçirilib, ərəblərə təslim edilib. Şəki qalası həm də Qızıl Arslanla Nizami Gəncəvinin görüş yeridir ³⁶⁰ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
153	Tahn qalası	VII yüzil	Qazax-Şəmsəddil sultanlığı ərazisində, Karvansaray rayonu- Güney kəndi.	Güney kəndi 03.01.1935-ci ildən – Getaşen , 25.05.1967-ci ildən – Kirants adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Güney kəndi əraziləri qədimdən türk tayfalarının ana yurdu olub.	25.05.1967-ci ildə məbəd kompleksinin yaxınlığında yerləşən Güney kəndinin adı dəyişdirilib. Kirants qoyulduqdan sonrakı bütün erməni mənbələrində məbədin adı da saxtalaşdırılaraq “Kirants-vank” kimi yazılmağa başlanılıb ³⁶¹ .	Qazax-Şəmsəddil sultanlığı ərazisində, Karvansaray rayonunun Güney kəndi yaxınlığında, kənddən 12 km qərbdə alban xristian məbədi böyük qala divarları ilə əhatə olunub. Məbəd kompleksi vaxtilə daş divarla əhatələnmiş olsa da, hazırda bu qala divarı dağılmış vəziyyətdədir. Məbədin yerləşdiyi Karvansaray rayonu və Güney kəndi qədim dövrdən qıpçaq tayfalarının yaşayış məskəni olub. Bura ermənilərin ilk kütləvi axını bölgənin XIX yüzilin əvvəllərində Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra başlayıb ^{362, 363} .
154	Talış kəndində qala	XIII-XIV yüzil	Eçmiədzin qəzasının Əştərək rayonundakı Talış kəndində yerləşir.	Talış kəndi – 11.11.1970-ci ildən – Aruç adlandırılıb.	Memarlıq	Qala	Qalanın yerləşdiyi Talış kəndi türk-oğuz boylarının anayurdu olub, kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Qala müdafiə məqsədi ilə tikilib. Toponim Qızılbaş türk tayfasından olan talış etnonimi əsasında əmələ gəlib, etnotoponimdir. Quruşca sadə toponimdir ³⁶⁴ .	Tarixi qədim olan XIII-XIV yüzilə aid qalanın xarabalıqları indi də qalmaqdadır ³⁶⁵ .	Əştərək rayonunun Talış kəndi VII yüzildən bəri qədim arman-türk və müxtəlif türk tayfalarının mirasları olan maddi-mədəni abidələrlə zəngin olan bir kənddir. Kənddəki saray, məbəd və yaşayış yerinin bir qismi qala divarları ilə əhatə olunub. XIII-XIV yüzillərdə tikilən qalın qala divarları uzun yüzillər müharibə və hücumlara tab gətirə bilib. Kənd əhalisi XIX yüzilin 40-50-ci illərində zorla köçürülüb, kəndə İrandan və Türkiyədən gətirilən ermənilər (43 ailədə 370 nəfər) yerləşdirilib ^{366, 367, 368, 369, 370, 371} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
155	Tovuzqala qalası	XVIII-XIX yüzil	Gəncə quberniyası Qazax qəzasındakı keçmiş Şəmsəddin rayonu Tovuzqala şəhərində.	Gəncə quberniyası – Yelizavetpol, Şəmsəddin raoyonu – Berd, Tovuzqala şəhəri – 7.11.1995-ci ildən Tavuş vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilib.	Memarlıq	Qala	Tovuzqala qədim oğuz yurdu olub. Qala müdafiə məqsədi ilə inşa olunub.	Qala ermənilər tərəfindən təmir və restavrasiya olunub, mənim-sənilərək erməni abidəsi kimi - təqdim olunur ³⁷² .	Toponim türk dilində “dağ” mənasında istifadə olunun “tov” sözü ilə “uz” (oğuz) etnonimindən və “qala” sözündən əmələ gəlib, “dağ uzların (oğuzların) qalası” mənasında istifadə olunur ³⁷³ . Qala görkəm olaraq tarixi Şuşa qalası ilə oxşarlıq təşkil edir. Müxtəlif növ daşlardan istifadə edilib, qala divarlarında müxtəlif rənglərdə ağ, sarı, boz və qara daşların olması hündürlük ərazidə yerləşən qalanı daha da gözəl və əzəmətli göstərir ³⁷⁴ .

Karvansaralar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
KARVANSARA									
156	Cil kənd karvansarası	XVII-XVIII yüzil	Göycə mahalı, Çəmbərək rayonu – Cil kəndi yaxınlığında.	Çəmbərək rayonu – 1920-ci ildən – Krasnoselo .	Memarlıq	Karvansara	Karvansara gediş-gəlişi çox olan yolun kənarında yerləşib. Müxtəlif bölgələrdən gələn tacir, səyyah, tədqiqatçılar və bir çox kateqoriya-dan olan insanların məskunlaşması və onların əhali ilə yaratdığı sosial-iqtisadi münasibət kənd və onun ətrafındakı ərazilərin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə böyük təsir göstərib.	Cil kəndi yaxınlığındakı karvansara sovet dövründə bir müddət anbar kimi istifadə olunub. Ermənilər tərəfindən təmir olunmayan karvansara uçub dağılıb, yerləşdiyi ərazidə xarabalıqları qalıb.	Xarici səyyahların da qeyd etdiyi kimi, “Yol boyunca bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşən bir qədər başqa formada olan karvansaralara da rast gəlinirdi. Bu binalar böyük və iri yonulmuş daşlardan inşa edilmişdi. Onların damları yastı, otaqları tağlıdır. Karvansaraların dörd tərəfində qüllələr vardır ki, bunlar da onları yalnız karvanlar üçün sığınacağına deyil, həmçinin, quldurlardan müdafiə olunmaq üçün bir vasitəyə çevirir” Cil kəndi ətrafındakı karvansara da bu qaydada tikilmiş birmərtəbəli karvansara idi ^{375 376} .
157	Culfa karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan	Memarlıq	Karvansara	Şəhər ilə yol karvansaraları bir-birindən fərqlənirdi. Şəhərdə bazar ətrafında yerləşən karvansara tacirlər üçün həm mehmanxana, həm də	Azərbaycan tarixinin maddi mədəni irsi hesab olunan Culfa karvansarası azərbaycanlı mirası olan abidələrin şəhərdəki tarixi keçmi	Culfa karvansarası İrəvan şəhərində yerləşirdi. Bu karvansara bismiş kərpicdən, yonulmuş bozalt və mərmərdən inşa olunmuş və gözəl görünüşə sahib idi. Daha çox İrandan gətirilən İran mallarının satıldığı karvansara kimi məşhur idi. 38 mağazadan ibarət olan karvansara eyni zamanda topdansa-tiş anbarı kimi fəalliyət göstərirdi ^{378 379} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							mallarını satmaq üçün bazar hesab olunurdu. Karvansaranın ətrafında çoxlu dükanlar vardı. İrəvana gələn istənilən tacir ilk növbədə karvansara ətrafında yerləşən boş dükan tutaraq mallarını bura yığırdı ³⁷⁷ .	şini silmək məqsədi ilə ermənilər tərəfindən uçurulub yerində başqa tikililər inşa edilib.	
158	Əfşar karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan .	Memarlıq	Karvansara	Əfşar karvansarasının yerləşdiyi ərazidə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Karvansara tacirlərin, səyyahların və digər yolçuların gecələmək yeri olub.	Karvansaranın sağ tərəfindəki binanın uçması nəticəsində Əfşar karvansarası da ziyan görüb, ermənilər tərəfindən uçurulub, yerində yeni tikili inşa edilib.	İrəvan azərbaycanlılarına məxsus, Şərqi memarlıq üslubunda tikilən və geniş giriş qapısı olan ikimərtəbəli Əfşar karvansarasının ətrafında hündür qapısı olan dükanlar mövcud idi. Karvansaranın aşağı mərtəbəsi yonulmuş bozalt və mərmərdən, yuxarı mərtəbəsi bişmiş kərpicdən tikilib. Üst mərtəbəsində eyvanı olan karvansaranın pəncərələrinin yuxarı hissəsi oval dəmir barmaqlı quruluşa sahibdi ^{380, 381} .
159	Gürcü karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan .	Memarlıq	Karvansara	Azərbaycan memarlığı üslubunda tikilən karvansaranın daxilində namaz otaqlarının olması da onun azərbaycanlılara aid olduğunu təsdiq edir. Bir başqa	Hazırda Gürcü karvansarasının yerində "Sevan" hoteli tikilib ³⁸³ .	Bu karvansara bişmiş kərpicdən, yonulmuş bozalt və mərmərdən inşa olunmuş və gözəl görünüşə sahib idi. Erməni tədqiqatçısı T.Hakopyanın yazdığına görə, İrəvan şəhərində ən böyük və ən məşhur karvansara Gürcü karvansarası olub ³⁸⁴ . Karvansara daha çox Rusiya və Gürcüstandan gətirilən malların topdan satıldığı anbar kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu səbəbdən Gürcü karvanarası adlandırılıb. Kar-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							fakt isə odur ki, bu karvansaranın adı Azərbaycan dilindədir ³⁸² .		vansara və onun ətrafında 78 mağaza mövcud olub. Bunlardan 24-ü şəxsi mağazalardan ibarətdir ^{385, 386} .
160	Hacı Əli karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan .	Memarlıq	Karvansara	İrəvan xanlığının paytaxtı İrəvan şəhəri xanlığın əsas ticarət mərkəzi idi. Bu səbəblə böyük anbar, karvansara, meydan və zərbxanalar burada yerləşirdi. Karvansara yerli və xarici ölkələrdən gələn tacirlərin qaldığı və anbarlarında mallarını mühafizə etdiyi yer kimi xanlıqda mühüm yerə sahibdi.	Hacı Əli karvansarası İrəvan şəhərində Azərbaycan tarixi və memarlığının nümunəsi olduğu üçün təmir və restavasiya olunmayıb. Uçub xarabalığa çevrilən karvansaranın yerində yeni tikililər inşa edilib.	Karvansara 40 mağazadan ibarət idi ^{387, 388} .
161	Qarabulaq karvansarası	XVII-XVIII yüzil	İrəvan quberniyası Eçmiədzin qəzası, indiki Abaran rayonu Qarabulaq kəndində.	Qarabulaq kəndinin adı 15.07.1946-cı ildə dəyişdirilərək Yerincatap adlandırılıb.	Memarlıq	Karvansara	1918-1920-ci illərdə hay kilsəsi və daşnakları tərəfindən dağıdılıb, yandırılıb və qarət edilib.	Qarabulaq karvansarası ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Qarabulaq kəndinin ortasında yaşı 300 ildən artıq olan qədim karvansaranın hücrələri və ibadət otaqları var idi. Karvansarada karvanların dayanacaq yeri, mehmanxana tipli istirahət otaqları, minik və yük heyvanları üçün ayrıca yer (tövlə) və axurlar, ticarət mallarının saxlanması üçün anbar, müxtəlif əşya satan dükən, yeməxana vardı. Erməni, rus mənbələrində kəndin başqa bir adının Qazarabad

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									olduğu qeyd edilir. Kəndin adı kənddəki bulağın adından götürülmüşdür. “Keyfiyyətə yətsiz, içməyə yararlı olmayan” mənasını bildirən qara və bulaq sözlərindən əmələ gəlmişdir. Hidrotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir ^{389, 390, 391} .
162	Qarahisar karvansarası	XVIII-XIX yüzil	Göyçə mahalından İrəvana gədən yolun kənarında.	1936-cı ildən etibarən Yerevan .	Memarlıq	Karvansara	Azərbaycanlılara məxsus Qarahisar karvansarası yol kənarında yerləşirdi. Karvansara daha çox, səyahət edən, ticarət üçün yoldan keçən tacirlərə xidmət edirdi. Karvansara tacirlərin mallarını qoymaq üçün anbarlar və heyvanlarını saxlamaq üçün tövlələrə malik idi.	Qarahisar karvansarası Azərbaycan elementləri daşdığı üçün ermənilər tərəfindən təmir edilməyib. Uçub dağılan karvansaranın 1988-ci il deportasiyasına qədər yerləşdiyi ərazidə qalıqları dururdu ³⁹² .	Yüksək təpəlik ərazidə yerləşən Qarahisar karvansarası gediş-gəlişin çox olduğu yol üzərində inşa edilmişdi. Qarahisar karvansarası tacirlərin, səyyahların və digər yolçuların gecələmək yeri idi ³⁹³ . Karvansara və ətrafı azərbaycanlıların qədim dövrlərdən yaşadığı tarixi yurd yeri olub. Ümumilikdə, Göyçə mahalı tarixin bütün dövrlərində ancaq azərbaycanlılara məxsus yurd yeridir ³⁹⁴ .
163	Sulu karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan .	Memarlıq	Karvansara	Sulu karvansarası digər karvansaralar arasında ən böyüklərindən biri idi. Karvansara kənar ərazilərdən gələn tacirlər üçün həm qaldıqları, həm də mallarını satdıq-	Azərbaycanın qədim İrəvan şəhərindəki maddi mədəni irslərindən biri olan Sulu karvansarası ermənilər tərəfindən uçurulub yerində başqa tikililər inşa edilib.	Sulu karvansarası İrəvan şəhərində yerləşirdi və karvansara daxilində və ətrafında 74 mağaza mövcud idi. Bu karvansaranın tikintisində bişmiş kərpicdən, yonulmuş bozalt və mərmərdən istifadə olunub. Karvansara və onun ətrafındakı dükanlar şəhər və ətraf bölgə əhalisinin alış-veriş və ticarət üçün gəldiyi məkan rolunu oynayırdı ^{395, 396} . Bəzi mənbələrdə “Sulu qamçı” karvansarası kimi göstərilir ³⁹⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ları məkan kimi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Həmçinin, şəhər əhalisi ehtiyacı olan məhsulları daha çox karvansara və onun ətrafındakı dükanlardan təmin edirdi.		
164	Susuz karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan	1936-cı ildən etibarən Yerevan	Memarlıq	Karvansara	Karvansaranın yerləşdiyi Dəmirbulaq məhəlləsində ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. 322 evdən ibarət olan Dəmirbulaq məhəlləsi və orada yerləşən karvansaranın əhatəsi şəhərin ən gür yerlərindən idi ³⁹⁸ .	Geniş ərazisi, ətrafında və daxilində çoxlu sayda ticarət və məişət obyektləri olan Susuz karvansarası tarixi dəyəri və əhəmiyyəti heçə sayılaraq sırf azərbaycanlı ornamentlərinə sahib olduğu üçün, ermənilər tərəfindən uçurulub, yerində yeni tikililər inşa edilib.	Susuz karvansarası İrəvan şəhərində əhalinin ən sıx yaşadığı məşhur Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşirdi. 74 mağazadan ibarət olan karvansara daima qonaqlı olurdu ³⁹⁹ , ⁴⁰⁰ . Susuz karvansarası bəzi mənbələrdə “Susuz qamçı” karvansarası kimi göstərilir.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
165	Talın karvansarası	XV-XVII yüzil	İrəvan əyalətinin şimal-qərbindəki Talın mahalında Alagöz dağı ilə Arpaçay arasında Gümürü və Sərdarabada gedən yolun üzərində yerləşir.	Talın mahalı – Talın, Sərdarabad – 3.01.1935-ci ildən Oktember (Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının şərəfinə).	Memarlıq	Karvansara	Azərbaycanlılara aid karvansara mahalın mərkəzi Talından keçən ticarət yolu Tiflis vasitəsilə Qara dənizə və Rusiyaya gedirdi ⁴⁰¹ . Məşhur Talın karvansarası burada yerləşirdi.	Ermənilər tərəfindən qoruma altına alınmayan və təmir edilməyən tarixi Talın karvansarasının indiki dövrdə xarabalıqları qalmaqdadır ⁴⁰² .	Yol üstündəki karvansara müxtəlif qəbilədən olan insanların pənah gətirib, gecələdiyi, istirahət etdiyi yerlərdən olub. Azərbaycanlılara məxsus olan karvansara ⁴⁰³ karvanların və yolçuların müvəqqəti qalması, qoşqu heyvanları və minik vəsaitinin saxlanması üçün böyük həyati, xüsusi tikilisi olan yer idi. Karvansara ətraf ərazilərin ticari və sosial baxımından inkişaf etməsində mühüm rol oynayırdı ⁴⁰⁴ .
166	Tahir karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan.	1936-cı ildən etibarən Yerevan.	Memarlıq	Karvansara	Karvansaraların bir hissəsi ayrı-ayrı adamlara, bir hissəsi isə xəzinəyə məxsus idi. Xəzinə karvansaraları icarəyə verilirdi. İcarədar tacirlərdən iki adda vergi alırdı ⁴⁰⁵ .	Tarixi baxımdan qiymətli maddi-mədəni irs kimi qiymətləndirilən Tahir karvansarasının daima təmirə ehtiyacı olub. Karvansara yararsız vəziyyətə düşüb və ermənilər tərəfindən uçurulub, yerində başqa tikililər inşa edilib.	Tahir karvansarası İrəvan şəhərində yerləşirdi və 74 mağazadan ibarət idi. Bu karvansara bişmiş kərpicdən, yonulmuş bozalt və mərmərdən inşa olunmuş və gözəl quruluşa sahib idi ⁴⁰⁶ .
167	Zərrab xan (Sərrafxana) karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan.	1936-cı ildən etibarən Yerevan.	Memarlıq	Karvansara	Karvansara həyatında çoxlu sayda yük daşıyan arabaların və müxtəlif məişətli dükanların olması karvansara-	1926-cı ildə baş verən zəlzələdə zədələnən Zərrab xan karvansarasına yıxılmaması üçün dirəklər qoyulub.	Köhnə İrəvanda yerləşən Zərrab xan (Sərrafxana) karvansarası, XIX əsrin sonlarına yaxın şəhərdə mövcud olan 20 karvansaradan biri idi ⁴⁰⁸ . Daşdan hörülmüş, ortasında kvadrat şəkilli meydançaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. 1926-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ranın ən çox uzaq məsafədən gələn tacirlərin qaldığı məkan olduğunu göstərir ⁴⁰⁷ .	Sonrakı illərdə karvansara və ətrafındakı dükanlar azərbaycanlılara aid tarixi dövrü əks etdirən elementlərlə zəngin olduğu üçün ermənilər tərəfindən sökülüb.	27-ci illərə aid olan mənbələrdə təqdim olunan fotolarda karvansara divarlarına dirəklərlə dayaq verildiyi görünür ⁴⁰⁹ .
168	Zöhrab xan karvansarası	XVIII-XIX yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən etibarən Yerevan .	Memarlıq	Karvansara	Karvansaralar İrəvan xanlığında ticarət əməliyyatlarının gedişində, həmçinin, şəhərin sosial-iqtisadi baxımdan inkişafında mühüm rola sahib olub. Zöhrab xan karvansarası da bu qəbildən olan karvansarlardan biri idi.	Zöhrab xan karvansarası Azərbaycan və Şərq elementlərinə sahib olduğu üçün ermənilər tərəfindən təmir və restavrasiya edilməyib, sökülərək yerində başqa tikililər inşa edilib. Ermənilərin bu əməli sadəcə Azərbaycanın deyil, həm də dünyanın maddi-mədəni irsinə qarşı törədilən terror xarakteri daşıyır.	İrəvan şəhərində karvansaralar, adətən, əhalinin daha sıx yaşadığı bazar və meydanlarda yerləşirdi. Bu karvansara bişmiş kərpicdən, yonulmuş bozalt və mərmərdən inşa olunmuşdu. İrəvan şəhərində yerləşən Zöhrab xan karvansarası və onun ətrafında 38 mağaza mövcud idi ⁴¹⁰ , ⁴¹¹ .

Alban kilsələri

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
ALBAN KİLSƏSİ									
169	Ağkilsə kəndində alban kilsəsi	III-V yüzil	Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Ağkilsə kəndündə.	Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-cu ildən Vardenis, Ağkilsə kəndi 3.01.1975-ci ildən – Azad.	Memarlıq	Alban kilsəsi	Ağkilsə kəndinin yaranma tarixi XVI əsrin əvvəlinə (1610) təsadüf edir. Kəndin bünövrəsi Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil və Sulduz əyalətlərindən Göyçə mahalına gələn Məşədi Xavərlilər tayfasından olan 4 qardaş tərəfindən salınıb. Cənubi Azərbaycan xanları ilə aralarında olan uzunmüddətli çekişmələrə tab gətirə bilmədiklərinə görə, Göyçə mahalına gələrək, indiki Ağkilsə kəndində III-V yüzilliklərdə yaşamış albanların tarixindən bəhs edən Ağkilsəni özlərinə yaşayış yeri seçərək məskunlaşmışlar.	Ağkilsə kəndindəki qədim alban kilsəsinə ermənilər tərəfindən erməni dilində lövhə, xaç və yazı xarakterli müxtəlif erməni elementləri əlavə olunub erməni abidəsi kimi sərgilənir.	Kəndin mərkəzindəki tarixi III-V yüzilliklərə təsadüf edən albanların 1254-cü ilə qədər yaşamasından bəhs edən, 1254-cü ildə türk xeyriyyəçisi Əhməd Xoca tərəfindən təmir olunan və balaca giriş qapısının üstündəki daş kitabənin üzərində qrabar əlifbası ilə yazı olan Alban kilsəsi tarixi abidədir. Həmin kitabədə yazılan yazının oxunması çox çətin olduğu üçün ermənilər kilsəni özlərinə aid edirdilər. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün 1958-ci ildə Basarkeçər rayon XDS. İK-nin sədri vəzifəsində işləyən kənd sakini Göyçə mahalının tanınmış və qeyrətli oğullarından biri, el ağsaqqalı Bilal Məmmədov kilsənin tarixini erməni daşnakları tərəfindən saxtalaşdırıldığını görüb İrəvan şəhərindən Alban tarixini və əlifbasını kamil bilən professor dəvət edir. Zod qızıl mədəninin direktoru işləmiş Brest qalasının müdafiəçisi olan Samvel Matevosyanın iştirakı ilə təşkil onunan komissiya həmin daş kitabəni oxuyaraq bir daha təsdiq edir ki, həqiqətən həmin kilsə albanlara məxsusdur ⁴¹² .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							Kəndin ilk adının Ağkilsə adlandırılması da oradan yaranıb.		
170	Aşağı Kilsə kəndində alban kilsəsi	VII-VIII yüzil	Pəmbək mahalı Böyük Qarakilsə rayonunda, Böyük çayın yuxarısında Aşağı Kilsə kəndində.	1946-cı il mayın 31-də kəndin türk-cə Qıpçaq adı dəyişdirilib Ariç, məbədin adı isə Ariçavəng adlandırılıb.	Memarlıq	Alban kilsəsi	Toponim aşağı fərqləndirici sözü ilə dini məbəd mənasında işlə-nən kilsə sözü-nün birləşməsin-dən əmələ gəlib. Quruluşca mürəkkəb toponim-dir. Kənddə 1922-ci ildə 87, 1926-cı ildə 110, 1931-ci ildə 128, 1987-ci ildə 120 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ⁴¹³ .	1936-cı ildə Aşağı Kilsə kəndində ermənilər məktəb binası tikilərkən kilsəni söküb daşlarından məktəbin inşaatında istifadə ediblər ⁴¹⁴ .	Aşağı Kilsə kəndində ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Kəndin Aşağı Kilsə adlanmasının səbəbi yaxınlıqda Yuxarı Kilsə (Dizman) adlanan kənddə qədim Alban kilsəsinin olmasıdır. Bu qədim kilsəni ermənilər 1936-cı ildə Aşağı Kilsə kəndində məktəb binası tikilərkən söküb, daşlarından məktəbin inşaatında istifadə ediblər. 1918-ci ildə daşnak hücumları nəticəsində kənd qəbiristanlığındakı qədim türk-alban abidələri də ermənilər tərəfindən dağıdılıb ⁴¹⁵ .
171	Dövrus kəndində alban kilsəsi	IX yüzil	Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Qafan rayonundakı Dövrus kəndində.	Yelizavetpol quberniyası – Gəncə , Dövrus kəndi – Tovruz .	Memarlıq	Alban kilsəsi	Toponim türk mənşəli Xəzər tayfasına mənsub tavrıs etnonimi əsasında əmələ gələn etnotoponimdir ⁴¹⁶ . IX əsrə aid qədim alban kilsəsinin qalıqları və digər yazılı daş abidələr bu kəndin qədim yaşayış məntəqələrindən olduğunu göstərən tutarlı dəlillər idi.	1988-ci il Azərbaycanlıların deportasiyası dövrünə qədər Dövrus kəndində IX əsrə aid qədim alban kilsəsinin qalıqları qalırdı.	“Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri”ndə kəndin adı “Davris” şəklində çəkilir. Dövrus kəndində IX əsrə aid qədim alban kilsəsi mövcud idi. Kilsə qırımızı tuf daşla inşa edilmişdi. Kilsə ətrafı üstü yazılı qədim türk-oğuz qəbirüstü abidələri və qoç heykəlləri ilə zəngin idi. 1918-ci ildə kəndin sakinləri erməni soyqırımına məruz qalaraq deportasiya olunmuşdur ⁴¹⁷ . Bu soyqırımdan sonra alban kilsəsi də ermənilər tərəfindən yandırılıb və ətrafındakı qədim qəbirüstü abidələr isə dağıdılıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
172	Çaybasar kəndində alban kilsəsi	V-VI yüzil	Ağbaba mahalı Amasiya rayonu Çaybasar (İlanlı) kəndində yerləşir.	İlanlı 26.04.1946-cı ildən Çaybasar 19.04.1991-ci ildən – Aravet .	Memarlıq	Alban kilsəsi	Kənddə alban kilsəsinin mövcudluğu qədimdən ərazidə alban-türk tayfalarının məskunlaşdığını təsdiq edir.	Çaybasar kəndindəki alban-türk kilsəsi ermənilərin laqeyd münasibəti nəticəsində uçub dağılıb. Xarabalıqları qalıb.	Çaybasar (İlanlı) kəndinin mərkəzindəki təpədə eramızın V-VI yüzilinə aid qədim alban-türk kilsəsi mövcud idi. Kənddəki qədim alban qəbiristanlığı və oradakı oğuz tayfalarına mənsub qəbirlər, qəbirüstü yazılar və naxışlı daşlar ərazidəki türk-alban tarixi irsinin tarixi nümunələridir. Çaybasar kəndi 1988-ci il deportasiyasına qədər ancaq azərbaycanlıların yaşadığı kənd olub. Kənddə 1886-cı ildə 137 nəfər, 1897-ci ildə 206 nəfər, 1908-ci ildə 240 nəfər, 1914-cü ildə 276 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1916-1918-ci illərdə azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunub. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanlar atababa yurdlarına qayıda biliblər. Burada 1922-ci ildə 146, 1926-cı ildə 159, 1931-ci ildə 201, 1970-ci ildə 501, 1987-ci ildə 505 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ⁴¹⁸ .
173	Ələyaz kəndində alban kilsəsi	XIII yüzil	Dərələyəz mahalı Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda Ələyaz kəndi yaxınlığında.	Ələyaz kəndinin adı 31.07. 1950-ci ildə dəyişdirilərək Araqats 19.04.1991-ci ildə isə Yexeqis adlandırılıb.	Memarlıq	Alban kilsəsi	Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə bağlı abidələr önəm kəsb edir. Bu abidələr bölgə və sakinləri haqqında tarixi mənbə rolunu oynayır.	Ermənilər alban türklərinə aid kilsəni mənimsəyib erməni abidəsi kimi təqdim edib.	Toponim alagöz türk etnonimi əsasında əmələ gəlib. Alagöz türk tayfası haqqında ilk məlumata Vamberinin 1863-cü ildə türk tayfaları ilə bağlı məlumatında rast gəlinir. Ələyaz mahalın ən qədim və tarixi abidələrlə zəngin kəndidir. Tarixi mənbələrdə “Ələyaz mahalı”, “Alagöz”, “Kərimxan məzrəsi” adları ilə daha çox tanınır. Kənddə XIII yüzilə aid qədim alban kilsəsi mövcudur. Qəbiristanlıqdakı qəbirüstü daşlar da kənd və ətraf ərazidə qədim türk tayfalarının yaşadığını təsdiqləyir ^{419, 420, 421} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
174	Gələsən-görəsən alban kilsəsi	X-XI yüzil	Dərələyəz mahalı Keşikənd (Yeğeqnadzor) rayonunda, mərkəzdən 29 km məsafədəki Aysəsi kəndində.	Kəndin adı dəyişdirilib 1946-cı ildə Qızılgül 19.04.1991-ci ildə isə Areta adlandırılıb.	Memarlıq	Alban kilsəsi	Toponim vəhşi heyvan mənasında işlənən ayı sözü ilə türk dilində bataqlıq, ıymış, qoxumuş, nəmiş rütubətli mənasında işlənən sas//sası sözü əsasında əmələ gəlib. Zootoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir. Tarixi kilsə alban mədəniyyətini əks etdirir ⁴²² .	Ermənilər tərəfindən kilsəyə erməni dilində yazılan yazılar və lövhələr əlavə edilərək qədim erməni abidəsi kimi təqdim edilir.	Aysəsi kəndi alban-türk abidələri ilə zəngin olub. Kənddə VII, X-XI əsrlərə aid alban kilsəsi, türklərin həyatı ilə bağlı digər tarixi abidələr (xaç daşları) indiki dövrdə də qalmaqdadır. 1988-ci ilə qədər kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. Həmin il azərbaycanlıların soyqırımından sonra kəndə ermənilər yiyələnmişlər ^{423, 424, 425} .
175	Güllübulaq kəndində alban kilsəsi	E.ə. IV-III yüzil	İrəvan quberniyasının Amasiya rayonun Güllübulaq kəndində.	Güllübulaq kəndi – 4.07.2006-cı ildən – Byurakn .	Memarlıq	Alban kilsəsi	Alban kilsəsi və ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu türk-oğuz boyları yaşayıblar.	Alban məbədinin daşlarını haydaşnaklar 1946 - 1947-ci illərdə söküb kənddən 2-3 km aralıdakı “Çətin dərə” deyilən yerdə Arpaçay çayı üzərində elektrik yarımstansiyası tikintisində, eləcə də onun yaxınlığında Sovet Ordusunun rabitə-hərbi düşərgəsinin inşasında da istifadə ediblər.	Alban kilsəsi kəndin içində yerləşirdi. Kilsənin yerləşdiyi ərazi “Kilsə yeri” adlanırdı. Yanında “Qırmızı bulaq” (eni 2 m, hündürlüyü 5 m olan “Qırmızı bulaq” 1941-1945-ci illər müharibəsində şəhid olmuş güllübulaqlıların şərafinə qırmızı tufdan tikilmişdi) vardı. Yaşlı sakinlərin sözüənə görə o bulağın suyu müalicəvi idi, kənddə xəstələnməyə o bulağın suyunu içmək məsləhət görülürdü. ⁴²⁶ 1940-cı ildə haydaşnak quldurları kəndin ortasındakı “Qırmızı bulağ”ın yanındakı e. ə. IV-III yüzilliyə aid əski alban məbədinə yerlə-yeksan edib yandırmışdılar ⁴²⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
176	Qanlı kəndində alban kilsəsi	XI-XII yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunda, mərkəzdən 2,5 km cənub-şərqdə Qanlı (Qamışlı, Qanlı Allahverdi) kəndində.	Qanlı kəndinin adı, 12.08.1946-cı ildə Qamışlı, 1976-cı ildə isə Torfavan adı ilə dəyişdirilib.	Memarlıq	Alban kilsəsi	Kəndin adının “Dədə Qorqud” dastanını təşkil edən 12 türk boyundan biri “Səlcuq” türklərinin nəslindən olan “Kanlı” qolunun adı ilə bağlı olması buranın türk yurdu olduğunu göstərir.	Alban daş abidələri, qəbirlər azərbaycanlılar 1988-ci il deportasiya olunadək qalırdı.	Qanlı kəndinin yaranma tarixi XIV əsrin sonu (1387), XV əsrin əvvəlinə (1410) təsadüf edir. Kəndin yaranması və ilk adı olan Qanlı sözünün mənası iki əsas mənə kəsb edir. 1. “Dədə Qorqud” dastanını təşkil edən 12 Türk boylarından biri “Səlcuq” türklərinin nəslindən olan “Kanlı” qolunun adı ilə, digəri isə Qazax mahalından Göyçə mahalına gələn Qanlı Allahverdinin adı ilə bağlıdır. Qanlı kəndində XI-XII yüzilə aid qədim alban kilsəsinin qalıqları mövcuddur.
177	Kəsəmən kəndində alban kilsəsi	III-V yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonunun Kəsəmən kəndində.	Basarkeçər rayonu Vardenis , 25.01.1978-ci ildən – Bahar, 19.04.1991-ci ildən – Arpunk .	Memarlıq	Alban kilsəsi	Kənddə türk toponimlərindən ibarət yurd yerləri vardır.	III-V yüzillərə aid olan kilsənin qalıqları ermənilər tərəfindən mənimsənilib erməni abidəsi kimi göstərilir.	Kəsəmən kəndinin ərazisi və yaranma tarixi III-V yüzilliklərdən 1387-ci ilə qədər alban türklərinin yaşayış yeri olub. Kəndin ərazisində həmin dövrə aid kilsə olub. Kilsə divarlarındakı qədim alban əlifbası ilə yazılan yazılar 1918-ci ilə qədər qalırdı. 1918-ci ildə erməni hücumları nəticəsində kilsə binası ermənilər tərəfindən yandırılıb. Kənddə türk toponimlərindən ibarət: Bayramın bulağı, Cüt bulağı, Duzlu bulağı, Subatan bulağı, Qurbanəli bulağı, Yun yuyulan bulaq, Koroğlu bulağı, Təkgözənin bulağı, Ağqaya, Kalvay Vəlinin qayası, Ağdaş qayası, Göyqaya, Şılapqa qayası, Ocaq təpəsi dağı, Dəyirman təpəsi, Koroğlu təpəsi, Şiştəpə, Sarınər təpəsi, Bölgü dərəsi, Nemətin dərəsi, Ağ suyun və qara suyun dərələri, Bənd dərəsi, Məşədi isə dərəsi, Camış

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									ölən dərəsi, Əsəd Binə düşən ölüşü, Seyidlər ölüşü, Bədəl odluyan ölüşü, Hacı-Əlinin böyük yeri, Emin ölən yer, Təndir-torpağı yeri, Dolayılar yeri və Qazaxlının yurdu kimi yerləri göstərmək olar ⁴²⁸ .
178	Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) kəndində alban kilsəsi	X-XII yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonundakı Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) kəndində.	9.9.1930-cu ildən Basarkeçər rayonu – 11.06.1969-ci ildən – Varde-nis, Kiçik Məz-rə kəndi – Pokr (kiçik) Mazra.	Memarlıq	Alban kilsəsi	Toponim ərəb dilində “əkilmiş yer, sürülüb toxum səpilmiş tər-lə” mənasında iş-lənən məzrə (məz-ru) sözü əsasında formalaşmış. “Ba-la” fərqləndirici əlamət bildirən sözdür ⁴²⁹ . Kənd-dəki alban və oğuz abidələri q-ədim azərbaycan-lı yurdu olduđu-nu göstərir.	Bala Məzrə kən-dində yerləşən qədim Alban kil-səsi uçub, qalıqları erməni abi-dəsi kimi təqdim olunur.	Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) kəndi Məzrə çayının kənarında azərbaycanlıların yaşadığı kənddir. 1919-cu ilin aprel ayında kənd erməni terroruna məruz qalıb və Azərbaycan əhalisi terror yolu ilə kəndi tərk etməyə məcbur edilib. 1922-ci ildə kənd əhalisinin sağ qalan yarısından az his-səsi kəndə geri qayıdıb. 1988-ci ilin no-yabr-dekabr aylarında kənd əhalisi erməni-lər tərəfindən soyqırma məruz qalaraq kənddən deportasiya edilib. Sovet dövrün-də kəndin adı dəyişdirilib Pokr Mazra ad-landırılıb. Kənd ərazisində X-XII yüzillik-lərə aid Alban kilsəsi var idi ⁴³⁰ . Kəndin bir adı da “Qulu ağalı” olub ⁴³¹ . Kiçik Məzrə kəndindəki Alban kilsəsi içərisində alban əlifbası ilə yazılı lövhələr mövcud olub.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
179	Oxdar kəndində alban kilsəsi	XIV-XV yüzil	Zəngəzur mahalının Qafan rayonundakı Oxdar/Oxtar kəndində yerləşir.	Qafan rayonu 11.04.1995-ci ildən – Sünik.	Memarlıq	Alban kilsəsi	Toponim qədim türk dilində “boy, qəbilə” mənasını verən ox (ok) sözünə dialekt və şivələrimizdə cəm şəkilçisi kimi işlənən -tar / -dar (Azərbaycan ədəbi dilində -lar, -lər) şəkilçisinin artırılması əsasında əmələ gəlmişdir. “Tayfa”, “tayfa ittifaqı” mənasını verir. Etnotoponimdir. Quruşca sadə toponimdir.	Alban kilsəsi 1918-ci ildə erməni hücumları nəticəsində yandırılıb, dağıdılıb. Kilsənin qalıqları indi də qalır.	1593-cü ildə tərtib olunmuş “Urud və İskəndər qalası livalarının müfəssəl dəftəri”ndə Əcənan nahiyyəsinin Oxdarlı kəndi kimi adı çəkilir. Toponimin mənası çox güman ki, oxçu türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Kəndin yaxınlığında orta yüzilliklərə aid Alban kilsəsinin və müsəlman məscidinin (1918-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılıb, dağıdılıb) qalıqları var idi. Statistik məlumatlara görə, Oxdar kəndində 1931-ci ildə 128, 1873-cü ildə 553, 1897-ci ildə 508, 1914-ci ildə 353 nəfər əhali yaşayıb. Kənd 1918-ci ildə dağıdılıb, əhalinin bir hissəsi qırılıb, bir hissəsi isə qaçqın düşüb. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra, Oxdar camaatının bir hissəsi (30 ev) doğma kəndlərinə qayıdıb və dağıdılan təsərrüfatlarını bərpa ediblər. Kənddə kolxoz qurulmuş, əvvəl ibtidai, sonra orta məktəb açılıb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi yaradılıb. Oxdar kolxozu 1958-ci ildə ləğv edilib, kolxozun təsərrüfatı erməni sovxozu olan “Noraşenik”ə verilib. Böyük Vətən müharibəsində Oxdar camaatından 30 nəfər iştirak edib, onlardan 16-sı geri qayıtmayıb. General-mayor Murad Hüseynov və Qarabağ şəhidi Şirinov Həməzə Fəhruz oğlu Oxdar kəndində dünyaya göz açıb. 1988-ci ilin noyabr ayında 300 nəfər əhali yaşayan 65 evlik Oxdar kəndi ermənilər tərəfindən zorla boşaldılıb, kənd camaatının ev-eşiyi, əmlakı əlindən alınıb ^{432 433} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
180	Şəhərcik kəndində alban kilsəsi	913-cü il	Zəngəzur mahalı Qafan rayonundakı Şəhərcik kəndində.	Qafan rayonu – Kapan, Şəhərcik kəndi – Şərcik .	Memarlıq	Alban kilsəsi	Toponim Cavanşir türk tayfasına mənsub Şəhərcik etnonimi əsasında əmələ gələn etnotoponimdir ⁴³⁴ . Kənddə 1988-ci il noyabra qədər ancaq azərbaycanlılar yaşayıb.	Şəhərcik kəndindəki alban kilsəsinə erməni elementləri əlavə edilib mənimlənilib. Qədim dövrə aid erməni abidəsi kimi göstərilir.	Şəhərcik kəndinin yaxınlığındakı qədim kilsənin 913-cü ildə Alban hökmdarı Senekərimin qızı Şahan Duxt tərəfindən tikilməsi və bu hadisənin kilsə divarında həkk edilərək, indiki günlərimizə qədər gəlib çatması faktı da, şəhərciyin Qafqaz Albaniyasının əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən biri olduğunu göstərir ⁴³⁵ . Kənddə 1831-ci ildə 37, 1873-cü ildə 162, 1886-cı ildə 371, 1897-ci ildə 341, 1904-cü ildə 395, 1914-cü ildə 180, 1922-ci ildə 262, 1926-cı ildə 316, 1931-ci ildə 425 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunub. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra öz yurd-yuvalarına dönə bilmişdilər ⁴³⁶ .
181	Şəki kəndində alban kilsəsi	VIII-IX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonundakı Şəki kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian .	Memarlıq	Alban kilsəsi	Şəki adı eramızdan öncə VII əsrdə Qafqaza gəlmiş sak tayfalarının adı ilə bağlıdır ⁴³⁷ .	Şəki kəndindəki qədim alban kilsəsi 1975-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb, yerində Böyük Vətən müharibəsində həlak olanlara abidə qoyulub.	Şəki kəndi türk-alban tayfalarının yaşayıb mədəniyyətlər qurduğu qədim kənd olub. Kənddə alban dövrünə aid kilsə inşa olunub. Kilsənin böyük olması kənd əhalisinin çoxluğunu və məskunlaşmanın yüksək olduğunu göstərir. Kənddə karvansara olmadığı üçün kilsə səyahət edənlərin gecələdiyi məkan rolunu da oynayıb. Azərbaycanlılar tərəfindən tarixin hər dövründə qorunan alban kilsəsi 1975-ci ildə dağıdılıb. Şəki kəndində 1831-ci ildə 148 nəfər, 1873-cü ildə 445 nəfər, 1886-cı ildə 657 nəfər, 1897-ci ildə 1191 nəfər, 1908-ci ildə 1605 nəfər,

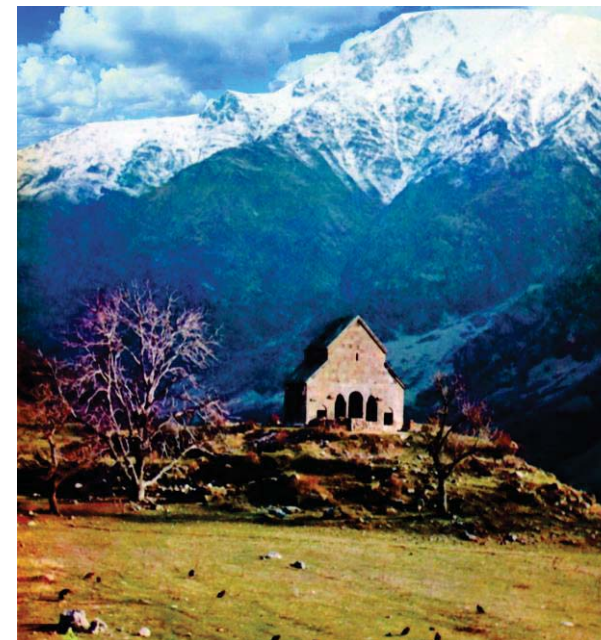
Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									1914-cü ildə 1584 nəfər nəfər azərbaycanlı yaşayıb ⁴³⁸. 1918-ci ilin avqust ayında azərbaycanlılar ermənilərin soyqırımına məruz qalaraq deportasiya edilib ⁴³⁹. Xaricdən köçürülən ermənilər burada yerləşdirilib. İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra sağ qalanlar öz kəndlərinə dönə bilib. Burada 1922-ci ildə 282 nəfər, 12 erməni, 1926-cı ildə 385 nəfər azərbaycanlı, 407 nəfər erməni, 1931-ci ildə 557 nəfər azərbaycanlı, 510 nəfər erməni yaşayıb. 1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyasından sonra kənddə ermənilər yaşayır.

Ermənistanı İrana bağlayan məsafə əldən gedibdir. O vaxt, hətta Zəngəzur Ermənistanı verilən zaman da onun ərazisi o qədər deyildi. Dünən biz xəritə ilə baxırdıq, - onun Araza çıxan ərazisi 10 kilometr olubdur. Amma sonradan o tərəfdən, Naxçıvana daxil olan kəndlər əlindən alınıbdir. Ermənilər bu tərəfdən, yəni Zəngilandan – o vaxt Zəngilan deyildi, Cəbrayıl qəzası hesab olunurdu – bir hissəni alaraq, Ermənistanı qataraq 10 kilometrlik məsafəni indi 46 kilometr ediblər. Bilirsiniz, bunlar hamısı gedən proseslərdir, amma bizim zərərimizə olan proseslərdir. Bunlar bizim torpaqlarımızın bax, beləcə, tədricən əldən getməsi prosesidir. Bir halda ki, söhbət düşüb, mən bir tarixi faktı da çatdırmaq istəyirəm, - baxmayaraq ki, bu, artıq məlumdur. Bəli, 1968-ci ildə, 1969-cu ildə Ermənistan Azərbaycanı qarşı yenə də torpaq iddiaları ilə çıxış edibdir. Onlar Zaqafqaziya Kartoqrafiya İdarəsinin, gərək ki, 1932-ci ildə yaratdığı xəritələrdən o vaxt istifadə etmişdilər. Məlumdur, - gərək ki, bunu Həsən Həsənov da bilir – o vaxt o xəritələri yaradanların da hamısı ermənilər

olmuşdular və şübhəsiz ki, həmin xəritələri saxtalaşdırmışdılar. Təəssüf ki, bizim tərəf bu barədə sayıq olmayıbdir. Elə bizim millətimizə zərər vuran xüsusiyyətimiz bir də bundan ibarətdir ki, belə hallarda biz nəinki sayıq olmuruq, çevik də olmuruq. Amma təəssüf ki, müqabil tərəf bizdən sayıq da, çevik də olur, bəzən bizdən güclü də olur. Onlar bu xəritələri götürərək Azərbaycanın cürbəcür hissələrindən, Ermənistanla sərhəd olan hissələrindən torpaqların iddiasına başlamışdılar. Mənim xatirimdədir, o vaxt mən respublikanın rəhbəri deyildim, amma rəhbər vəzifə tuturdum. Respublikanın o vaxtkı rəhbərləri Ermənistanın rəhbərləri ilə bir neçə dəfə görüşlər keçirdilər. 1968-ci ildə bir protokol da imzalanmışdı. O protokol da indi arxivdə var, dünən onu mənə bir də göstərdilər. Ermənilər Naxçıvanın Ermənistanla sərhədində Sədərək rayonunun ərazisindən bir qisim torpaqları, sonra Ordubad tərəfdən Mehri ilə sərhəddə olan torpaqları, Gədəbəy rayonundakı – mənim xatirimdədir, orada bir Tağlar kəndi var idi, – Tağlar kəndini, sonra Qazax, Qubadlı və Laçın rayonlarından bir neçə hissə torpaqları iddia edirdilər. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərləri də bununla razılaşmışdılar, protokol da imzalanmışdı. 1969-cu ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti, onun sədri mərhum İsgəndərov fərman imzalamışdı ki, o torpaqlar verilsin. Bunun icrası bir balaca ləngidi. Yaxşı ki, ləngidi.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
KİLSƏ									
182	Açağu kəndində alban kilsəsi	XIV-XV yüzil	Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzasının, Qafan rayonundakı Açağu kəndində.	Gəncə – Yelizavetpol .	Memarlıq	Kilsə	Kənddə 1897-ci ildə 126 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ⁴⁴⁰ . 1918-ci ildə azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya edilib. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kənd sakinləri öz doğma yerlərinə qayıdır. Burada 1926-cı ildə 98, 1931-də 120, 1939-cu ildə 165, 1959-cu ildə 186, 1963-cü ildə 300 azərbaycanlı yaşayıb. Erməni mənbələrində də kəndin əhalisinin azərbaycanlılardan ibarət olduğu göstərilir ⁴⁴¹ .	Kilsə 1988-ci ilə qədər tam şəkildə qalırdı. Divarlarında heç bir yazı olmasa da, məbədin erməni kilsəsi olmadığı məlum idi. Çünki ermənilər bu kilsəyə iddia etmirdilər və kilsəyə yerli əhali azərbaycanlılar tərəfindən yüksək qayğı göstərilir, qorunub saxlanırdı. Deportasiyadan sonra ermənilər kilsəyə erməni elementləri olan yazı və xaçlar əlavə edib öz abidələri kimi göstərməyə başlayıblar.	Açağu kəndinin ətəyində çox qədim qəbir daşlarının olması, iki alban kilsəsinin mövcudluğu burada çox qədimdən insanların məskunlaşdığını göstərən dəlillərdir. Açağu kəndindəki kilsə 1988-ci ilə qədər qalırdı. Kilsə divarlarında heç bir yazı olmasa da, məbədin erməni kilsəsi olmadığı məlum idi. Ən azı ona görə ki, ermənilər bu kilsəyə iddia etmirdilər. Açağu kəndinin ətrafındakı bulaq, əkin və örüş yerləri və s. toponimlər təmiz Azərbaycan türkcəsində idi: Böyük taxtdır, Kiçik taxtdır, Çimən dağı, Armudlu, Kəməre qaya, Eşşək küfülü, Novlu çeşmə və s. X-XIII yüzilliklərdə Açağu vəng formasında xatırlanır. Erməni mənbələrində kəndin adı Açağu, Açaxlu, Acıllu formalarında da qeyd olunmuşdur ^{442, 443} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
183	Dövrus kəndində alban kilsəsi	IX yüzil	Zəngəzur mahalı Qafan rayonundakı Dövrus kəndində.	Dövrus kəndi – Davrus .	Memarlıq	Kilsə	Erməni mənbələrində kəndin adı həm də Tovruz kimi göstərilir. Toponim türk mənşəli xəzər tayfasına mənsub “tavris” etnonimi əsasında əmələ gələn etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ⁴⁴⁴ , ⁴⁴⁵ .	Dövrus kəndində IX əsrə aid qədim alban kilsəsinin qalıqları və digər yazılı daş abidələr bu kəndin qədim yaşayış məntəqələrindən olduğunu göstərən tutarlı dəlillərdir. Kənddə 1831-ci ildə 61, 1873-cü ildə 74, 1886-cı ildə 184, 1897-ci ildə 303 nəfər əhali yaşayıb. 1918-ci ildə bölgənin digər azərbaycanlı kəndləri kimi Dövrus kəndi də ermənilər tərəfindən dağıdılıb, kənd camaatı Zəngilan və Qubadlı rayonlarına qaçıb. Kənddə 8 illik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ilin noyabr ayında Dövrus camaatı deportasiya olunub ⁴⁴⁶ .	Dövrus kəndində IX əsrə aid qədim alban kilsəsinin qalıqları və digər yazılı daş abidələr bu kəndin qədim yaşayış məntəqələrindən olduğunu göstərən tutarlı dəlillərdir. Kənddə 1831-ci ildə 61, 1873-cü ildə 74, 1886-cı ildə 184, 1897-ci ildə 303 nəfər əhali yaşayıb. 1918-ci ildə bölgənin digər azərbaycanlı kəndləri kimi Dövrus kəndi də ermənilər tərəfindən dağıdılıb, kənd camaatı Zəngilan və Qubadlı rayonlarına qaçıb. Kənddə 8 illik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ilin noyabr ayında Dövrus camaatı deportasiya olunub ⁴⁴⁶ .
184	Daşkənd kəndində alban kilsəsi – I	1181-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Daşkənd kəndində.	Daşkənd kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilib Hayrık (ata) – Ayrk adlandırılıb ⁴⁴⁷ .	Memarlıq	Kilsə	Kənddəki kilsə ətrafındakı VI-VII əsrə aid qədim Oğuz qəbiristanlığı burada azərbaycanlıların yaşadığını göstərir.	Erməni tarixinə aid olmayan kilsə erməniləşdirilib, hal-hazırkı dövrdə təmir edilib və erməni kilsəsi kimi təqdim olunur.	Alban kilsəsinin yerləşdiyi Basarkeçər rayonundakı Daşkənd kəndi 1590-cı ildən məlumdur. 1728-ci ildən İrəvan əyalətinin Zərzəmin nahiyəsində kənd adı idi. İrəvan quberniyasının Novo-Bayazid (Yeni Bayazid) qəzasında Taşkənd kimi qeyd olunub. Mənbədə kəndin maldarlarının Keyti dağında Tərsa adlı yurd yerində yayladıqları göstərilir.
185	Daşkənd kəndində alban kilsəsi – II	XIII yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Daşkənd kəndində.	Daşkənd kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilib Hayrık (ata) – Ayrk adlandırılıb.	Memarlıq	Kilsə	Ətrafında Oğuz boyuna aid geniş məzarlıq olan alban kilsəsi Azərbaycan tarixinin bölgədəki qədim izlərini özündə əks etdirir.	Ətrafındakı qədim Oğuz qəbiristanlığının bir hissəsi dağıdılıb, kilsə erməniləşdirilib, təmir edilib və erməni kilsəsi kimi təqdim olunur.	Kilsənin yerləşdiyi Daşkəndin təməli 1590-cı illərdə atılıb. Kənddə 1831-ci ildə 357, 1897-ci ildə 816, bəzi mənbədə isə 1897-ci ildə 1004 ⁴⁴⁸ , 1905-ci ildə 816, 1914-cü ildə 1389, 1931-ci ildə 1230 nəfər azərbaycanlı, 1919-cu ilin yanvarında 80 erməni yaşayıb. Onlar Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra kəndi tərk ediblər. 1988-ci ildə azərbaycanlı əhali kütləvi deportasiyaya məruz qalıb ⁴⁴⁹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
186	Şəhərcik kəndində alban kilsəsi	913-cü il	Zəngəzur mahalı Qafan rayonu Şəhərcik kəndində.	Qafan rayonu – Kapan, Şəhərcik kəndi – Şərcik .	Memarlıq	Kilsə	Toponim Cavanşir türk tayfasına mənsub olan Şəhərcik etnonimi əsasında əmələ gələn etnotoponimdir ⁴⁵⁰ . Kənddə 1988-ci ilin noyabr ayına qədər ancaq azərbaycanlılar yaşayıb.	Şəhərcik kəndindəki alban kilsəsinə erməni elementləri əlavə edilib mənimlənilib. Qədim dövrə aid erməni abidəsi kimi göstərilir.	Şəhərcik kəndinin yaxınlığındakı qədim kilsənin 913-cü ildə Alban hökmdarı Senekərimin qızı Şahan Duxt tərəfindən tikilməsi və bu hadisənin kilsə divarında həkk edilərək, indiki günlərimizə qədər gəlib çatması faktı da, şəhərciyin Qafqaz Albaniyasının əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən biri olduğunu göstərir ⁴⁵¹ . Kənddə 1831-ci ildə 37, 1873-cü ildə 162, 1886-cı ildə 371, 1897-ci ildə 341, 1904-cü ildə 395, 1914-cü ildə 180, 1922-ci ildə 262, 1926-cı ildə 316, 1931-ci ildə 425 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə azərbaycanlılar erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiya olunublar. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra öz yurd-yuvalarına dönə biliblər ⁴⁵² .
187	Urud kəndində alban kilsəsi	B. e. əvvəllərində	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Urud kəndi kənarında.	07.11.1995-ci il tarixində Qafan, Sisian, Məğri, Gorus rayonları ləğv edilib və Sünik mərzisi təşkil edilib. Qarakilsə rayonu – 01.03.1940-cı ildən – Sisian, Urud kəndi – 03.07. 1968-ci ildən – Vorotan adlandırılıb.	Memarlıq	Kilsə	Qədim türkdilli alban xalqlarının dini-inanc mənbəyi olan alban kilsəsi böyük tarixi keçmişi özündə əks etdirir.	1918-1920-ci illərdə quldur Q. Nijdenin hücumları nəticəsində dağıdılıb, yandırılıb, məhv edilib. 1970-ci illərdə haylar Urud və Şam kəndləri arasında yol çəkmək bəhanəsilə məbəddən qalan qalıqları da dağıdıblar.	Urud kəndindəki e.ə. II yüzilliyə aid qədim Alban məbədi bölgədəki ən qədim abidələrdən hesab olunur. Qırımtuf daşdan tikilmişdi. Önündə at bağlamaq üçün yer və heyvanların su içməyi üçün uzun daşdan yonulmuş su qabı vardı. Yol kənarına yaxın yerdə yerləşən kilsə səyyah və yoldan keçən insanların ziyarət məkanı idi. Kilsə ətrafında kənd evləri yerləşirdi. Urud kəndinə bitişik, quzey tərəfdə “Kilsə yeri” adlanan ərazi 1918-1920-ci illərdə quldur Q.Nijdenin hücumları nəticəsində dağıdılmış, yandırılmış, yerlə-yeksan edilmişdir ⁴⁵³ .

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiya siyasəti sovet hakimiyyəti illərində daha incə və məkrli bir şəkildə davam etdirilmişdir. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Göyçə, Zəngəzur və digər ərazilər o zamankı sovet hökuməti rəhbərlərinin köməyi ilə Ermənistanə verilmiş, Dağlıq Qarabağ erməniləri muxtariyyət qazanmış və onların gələcəkdə qanunsuz ərazi iddiaları üçün zəmin yaradılmışdır. 1948–1953-cü illərdə ermənilər SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə dövlət səviyyəsində azərbaycanlıların öz tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan kütləvi şəkildə deportasiyasına nail oldular. 80-ci illərin ortalarından SSRİ rəhbərliyinin xüsusi himayəsi sayəsində erməni ekstremizmi və separatizmi yeni və daha təhlükəli şəkildə tüğyan etməyə başladı. Sonradan genişmiqyaslı müharibəyə çevrilmiş bu avantürist separatizmin nəticəsində on minlərlə dinc insan faciəli şəkildə məhv edilmiş, yüz minlərlə soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün kimi qeyri-insani şəraitdə yaşamağa məhkum edilmişdir. 1990-cı ilin yanvarında SSRİ-nin o zamankı rəhbərliyi erməni separatçıları-nın yedəyində gedərək, xalqımıza qarşı qanlı qırğın törətdi. 1992-ci ilin fevralında erməni hərbi birləşmələri sovet qoşunlarının köməyi və birbaşa iştirakı ilə Xocalını yerlə-yeksan etdi. Heç bir hərbi zərurət olmadan minlərlə dinc sakin qəddarcasına öldürüldü, işgəncələrə məruz qaldı, əsir alındı.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Türbələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
TÜRBƏ									
188	Ağnatun kəndində türbə	XIII-XIV yüzil	İrəvan quberniyası Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonu Ağnatun kəndində.	Üçkilsə rayonu – Eçmiədzin, Ağnatun kəndi – Ağavnatun .	Memarlıq	Türbə	Türbə və müsəlman qəbiristanlığı kəndin azərbaycanlılara məxsus olduğunu təsdiqləyir.	Türbənin dam örtük təbəqəsi dağılıb günbəz görünüşü verən torpaq təbəqə qalıb. Türbənin arxa və yan divarlarının aşağı hissəsindəki bir neçə daşın sökülməsinə baxmayaraq uçub dağılmayıb. Yarıxaraba türbə erməni abidəsi kimi təqdim olunur ^{454, 455} .	Ağnatun kəndinin kənarındakı yüksək ərazidə kənd evlərinə yaxın məsafədə yerləşən müsəlman-türk türbəsinin XIII-XIV yüzilliklərə aid olduğu ehtimal olunur. Altıkünc formada xüsusi dördkünc kəsilmiş böyük qırmızı tuf daşdan tikilən türbə günbəzli olub. 1828-1829-cu illərdə ruslar kəndə İranın Xoy şəhərindən 159 erməni gətirib yerləşdirib. 1831-ci ildə kənddə 21 azərbaycanlı qalmışdı. 1979-cu ildə kənddəki ermənilərin sayı 2296 nəfərə çatdırılıb və azərbaycanlılar kənddən qovulub ^{456, 457} .
189	Camışlı kəndində türbə	XV-XVI yüzil	İrəvan quberniyası Aleksandropol qəzası, sonradan Alagöz (Araqadz) rayonundakı Camışlı kəndində.	İrəvan – 1936-cı ildən etibarən Yerevan , Alagöz (Araqadz) rayonu təşkil edilənədək 15.03.1972-ci ilə kimi, Abaran rayonunun tərkibində olub.	Memarlıq	Türbə	Adını Oğuz Dulkadirlilərin Camışlı boyundan alıb. Toponim camışlı türk tayfa adı əsasında formalaşmış. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir. Toponim Camışlı kəndində ancaq azərbaycanlıların yaşadığı haqda dəqiq məlumat və	Camışlı kəndində dağıdılan köhnə qəbiristanlıq adlanan ərazidəki təpədə türbə indi də qalıb. Yezid abidəsi kimi təqdim olunur.	Rayondakı Böyük Camışlı və Kiçik Camışlı kəndlərinin birləşdirilməsi əsasında yaradılıb. Alagöz (Araqadz) rayonu təşkil edilənədək, yəni 15 mart 1972-ci ilə kimi Abaran rayonunun inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilib ⁴⁵⁹ . Camışlı kəndindəki köhnə qəbiristanlıq ərazisi qədim türk-oğuz qəbirləri və qəbirüstü abidələri ilə zəngin olub. 1988-cil deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılan köhnə qəbiristanlıq ərazisindəki təpədə qədim türbə hal-hazırkı dövrdə də mövcudluğunu qoruyur. Yumru dairəvi formada olan türbənin 1.5 m (təxmini) genişliyində

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							rir ⁴⁵⁸ . Türbə qədim Azərbaycan tarixi torpaqlardakı maddi-mədəni irsinin günümüzdə qalan nümunələrindən biri kimi tarixi əhəmiyyətə malikdir.		giriş qapısı və hündür şiş papaq formasında dam örtüyü var. Dam örtüyünün bir neçə yerində (4-5 yerində) dam örtüyü parçası düşüb, yeri açıq vəziyyətdədir ⁴⁶⁰ .
190	Kərbəlayı Həsənalı Şaloğlu türbəsi (günbəzi)	XVIII yüzil	İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında, indiki Vedi rayonundakı Zimmi kəndində.	Vedi rayonu – Ararat .	Memarlıq	Türbə	Toponim VII əsrdə Arran əhalisinin islam dinini qəbul etməyən hissəsinə xristianlara ərəblərin verdiyi Zimmi sözü əsasında formalaşmış. İslamı qəbul edən yerli əhalini ərəblər movla , islamı qəbul etməyənləri Zimmi adlandırdılar. Quruluşca sadə toponimdir ⁴⁶¹ . Kərbəlayı Həsənalı Şaloğlu türbəsi kənd və ətraf bölgənin insanların üçün müqəddəs yer hesab olunurdu.	1948-49-cu illərdə kənd sakinləri SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə tarixi-etnik torpaqlardan deportasiya olunaraq köçürülüb, kənd ləğv edilib. İndi xaraba kənddir. Əhalinin zorla Azərbaycana köçürülməsindən sonra türbə ermənilər tərəfindən dağıdılıb ⁴⁶² .	Zimi kəndinin qəbiristanlığındakı birqapılı dördkünc günbəzin (hündürlüyü 2,5 m, eni 2 m) daxilindəki qəbir ilahi məqama yaxınlığı ilə seçilən Kərbəlayı Həsənalı Şaloğlunun (1779-1854) idi. Şaloğlu tayfası bellərinə şal bağladığına görə belə adlanırdı və Cənubi Azərbaycandan köçüb gəlmiş tərəkəmə ailələrindən olub. Onun 25 yaşlı Mehdi adlı oğlu (həmin gün onun övladı dünyaya gəlmiş) gecə ikən, ilin qış çağında qarlı havada Zimi çayını (kənddən 1 km aralıda) keçib ziyarətə gedib və atasının qəbri üstündə canını ilahi ruhla qovuşdurub. Onun çayda əl-üzünü yuyarkən kənara sıçrayan su damcılarının donması və bağlı qapıdan içəri keçməsi (bir neçə dəfə onu axtaranda qapı bağlı olub, axırda qapının qıfılı açılarda onu məzarın üstündə tapıblar, atasının da yanında dəfn ediblər) və duasına ruhən qovuşması ilə bağlı el arasında kifayət qədər deyimlər yayılıb. Bu müqəddəs məkana ətraf kəndlərin əhalisi ziyarətə gələr, niyyətlərinin qəbulu üçün üstündə dualar edər, qurbanlar kəsərdilər ⁴⁶³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
191	Kotanlı kəndində alban türbəsi	IX-X yüzil	Dərələyəz mahalı Paşalı rayonu Kotanlı kəndi yaxınlığında.	Dərələyəz mahalı – Vayots Dzor vilayəti, Paşalı rayonu – Əzizbəyov, Vayk Kotanlı kəndi 1924-cü ildən Qarmraşen (Qırmızı-kənd).	Memarlıq	Türbə	Kotanlı kəndi kənarında hazırda mövcud olan alban türklərinin dövrünə aid tarixi memarlıq abidəsindəki arxitektura və ornamentlər indki Azərbaycan memarlığında da geniş istifadə olunur. Bu xüsusiyyətlərə görə abidə Azərbaycan memarlıq tarixi baxımından da xüsusi əhəmiyyət daşıyır ⁴⁶⁴ .	Hazırda abidənin sol tərəfi, dağılıb, bərpa edilməyib. Erməni elementi ilə erməniləşdirilib.	Kotanlı kənd qəbiristanlığındakı türbəyə bənzər abidənin dövrünün mötəbər şəxslərindən birinə aid olduğu ehtimalını yaradır. Qədim Kotanlı qəbiristanlığında ucalan üst hissəsi üçkünc onun alt hissəsi qövsü formasında olan tarixi alban abidəsinin içərisinə ətrafı naxışlarla bəzədilmiş başdaşı yerləşdirilib. Başdaşının orta hissəsində mövcud olan erməni üslubu xaç elementinin naxışlar sökülərək meydana gətirildiyi bariz şəkildə özünü büruzə verir. Ermənilər bu üsullardan istifadə edərək bölgədəki Azərbaycanın mədəni tarixi mirasını və irsini silməyə çalışır ^{465, 466} .
192	Miryaqub Ağa türbəsi	Dəqiq məlum deyil	Göyçə mahalının Çəmbərək rayonunun Ağbulaq kəndinin şərqindəki qəbiristanlıqda	Çəmbərək rayonu – 31.12.1937-ci ildən – Krasnoselo, Ağbulaq – 19.04.1991-ci ildən – Axperek .	Memarlıq	Türbə	Azərbaycanlıların məşhur, sınılanmış ziyarətgahlarından olub.	Azərbaycanlıların Ağbulaq kəndindən 1988-ci il deportasiyasından sonra ziyarətgah ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Göyçə mahalının Çəmbərək (31.12.1937-ci ildən – Krasnoselo) rayonunun Ağbulaq 19.04.1991-ci ildən – Axperek) kəndinin şərqindəki qəbiristanlıqdakı türbə bütün Göyçə, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir, Gəncə bölgələrində məşhur idi. Türbənin önündə hər gün neçə-neçə qurbanlar kəsilir, nəzir-niyaz paylanırdı. 1988-ci il azərbaycanlıların etnik təmizləmə və deportasiyasından sonra ermənilər bu ziyarətgahı yerlə-yeksan ediblər ^{467, 468} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
193	Talış kəndində türbə	XIII-XIV yüzil	İrəvan quberniyası Eçmiədzin qəzasında, sonradan Əştərək rayonundakı Talış kəndində.	Talış kəndinin adı 11.11.1970-ci ildən – Aruç .	Memarlıq	Türbə	Toponim Qızılbaş türk tayfasından olan talış etnonimi əsasında əmələ gəlib. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ⁴⁶⁹ .	Talış kəndindəki müsəlman türbəsinin dam hissəsi uçub dağılıb. Hazırkı dövrdə yarıxarabalıq vəziyyətdə erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Talış kəndinin kənarındakı yüksək ərazidə yerləşən müsəlman türbəsinin XIII-XIV yüzilliklərə aid olduğu ehtimal olunur. Türbə, dəyirmi formada xüsusi dördkünc kəsilmiş böyük qırmızı tuf daşdan tikilib. Ətrafı kiçik qaya daşları və ermənilər tərəfindən uçurulub dağıdılmış qədim qəbir daşları ilə əhatə olunub. Rayon mərkəzindən 21 km qərbdə yerləşir. Kənddə 1828-ci ilə kimi yalnız azərbaycanlılar yaşayıb. 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Bayazet vilayətindən ermənilər köçürülərək kənddə yerləşdirilib ⁴⁷⁰ . Kəndin ərazisində XIII-XIV yüzilliklərə aid azərbaycanlılara məxsus qədim qalanın xarabalıqları indi də durur.
194	Təkiyə kəndində müsəlman türbəsi	XVI-XVII yüzil	İrəvan quberniyası Eçmiədzin qəzasında, indi Əştərək rayonundakı Təkiyə kəndində.	Əştərək rayonu- Aştarak , Təkiyə kəndi, 1.12.1949-cu ildən – Bazmaxpyur .	Memarlıq	Türbə	Toponim türk mənşəli təkə etnonimi əsasında əmələ gəlib. Etnotoponim, quruluşca sadə toponimdir ⁴⁷¹ . Qədim müsəlman türbəsi kəndin azərbaycanlıların yurd yeri olduğunu göstərir ⁴⁷² .	Türbənin qapısı sökülüb, üzərindəki ərəb yazılı lövhənin sağ tərəf kənarından, yuxarı hissədən 10, aşağı hissədən 20 sm (təxmini) bir parça sındırılaraq götürülüb ⁴⁷³ .	Təkiyə kəndindəki müsəlman türbəsi dördkünc formada tikilib və divarı dördkünc mərmər daşlarla örtülüb. Eni 5 metr (təxmini) ölçüsündə olan türbənin hündürlüyü təxminən 4 metrdir. Türbənin 0,80 cm eni, 1,0-2 metr hündürlüyündə dəmir qapısı var. Qapının yuxarısında qırmızı lövhə üstündə, qırmızı hərflərlə ərəb əlifbası ilə yazılar həkk olunub. Kənddə 1831-ci ildə 155, 1873-cü ildə 398, 1886-cı ildə 582, 1897-ci ildə 635, 1908-ci ildə 725, 1914-cü ildə 768, 1916-cı ildə 587, 1919-cu ildə 428 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb ⁴⁷⁴ . 1919-1920-ci illərdə bura Türkiyənin Muş, Xut və Xlat vilayətlərindən ermənilər köçürülüb. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar ata-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									baba yurdlarına, torpaqlarına qayıda biliblər⁴⁷⁵. Burada ermənilərlə yanaşı 1922-ci ildə 179 nəfər, 1926-cı ildə 175, 1931-ci ildə 227 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1831-1931-ci illərdə SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə azərbaycanlılar 1948-1953-cü illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilərək Azərbaycana köçürülüblər. İndi ermənilər yaşayır⁴⁷⁶. 1986-cı ildə çap edilmiş “Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti”ndə kənddə 1831-1931-ci illərdə azərbaycanlıların yox, ermənilərin yaşadığı göstərilir. Bu tarixi faktın təhrifidir. Yuxarıdakı statistik faktlar ermənilərin kəndə 1918-ci ildən sonra köçürüldüyünü göstərir.

Bizim borcumuz, gələcək nəsillərin borcu tarixi keçmişimizə, ənənələrimizə, milli nailiyyətlərimizə hörmət etməkdən, onları qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Günbəzlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
GÜNBƏZ									
195	Güləm Rəhim qızı Bayramovanın günbəzi	1978-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Kəndin və mahalın məşhur dini-irfani ocaq sahibi Seyid Rəhim Məşədi Mehdiinin qızı Güləm Bayramovanın günbəzi din adamlarının cəmiyyətdəki rolunu ifadə edən maddi-mədəni abidədir.	1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb, məhv edilib.	Güləm Rəhim qızı Bayramovanın (1898-1978) günbəzi dördkünc formada, 4 m x 4 m, 5 m x 5 m ölçülü, hündürlüyü 4-5 m olub ^{477, 478, 479} .
196	Hacalılar günbəzi	XVIII-XIX yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Hacalılar günbəzi kəndin tanınmış tayfaları və onların nümayəndələri üçün inşa olunub və tarixi torpaqlardakı maddi-mədəni irsi təmsil edir.	Hacalılar günbəzi və qəbiristanlıqdakı digər abidələr ermənilər tərəfindən dağıdılıb, məhv edilib.	Əski yaşı minilliklərlə, məskunlaşma tarixinə görə isə 300 ildən artıq yaşı olan bu qəbiristanlıqda Hacalılar günbəzi (Qərbi Azərbaycanda qədim müsəlman-türk obaları əksər hallarda əski yaşayış yurdlarında salınıb) çar Rusiyası dövründə inşa edilib. Hacalılar tayfalarına məxsus qəbirlərin üstündə, dördkünc formada, 4 m x 4 m, 5 m x 5 m ölçülü, hündürlüyü 4-5 m olan bu qəbirüstü tikili görkəmi və yüksəkliyi ilə uzaq məsafələrdən görünür və diqqət çəkirdi ^{480, 481} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
197	Kəklik Abbas qızının günbəzi	1967-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Günbəz tayfanın ad-san, hörmət sahibi insanların adına inşa olunub.	Azərbaycanlılar üçün müqəddəs yer hesab olunan qəbiristanlıq və Kəklik Abbas qızının günbəzi ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	1967-ci ildə dördkünc formada, 4 m x 4 m, 5 m x 5 m ölçülü, hündürlüyü 4-5 m qırmızı tufdan (kəvəkdən) Kəklik Abbas qızının (1908-1966) məzarı üstündə inşa edilib. Bu tikinti üçün (günbəzin üst örtüyünə) qırmızı tuf 30 km aralıdakı Sarı yer yaylağından, Çobanbulağı yaxınlığından gətirilib, ustaları kənd sakinləri Qərib Cəlil oğlu (1918-1988) və Ağakəşi Oruc oğlu (1920-1990) olub ^{482, 483, 484} .
198	Kərbəlayı Həsənalı Şaloğlunun günbəzi	1854-cü il	İrəvan quberniyası İrəvan qəzası, indiki Vedi (Ararat) rayonunda Zimmi kəndində ⁴⁸⁵ .	1948-1949-cu illərdə Zimmi kəndinin sakinləri SSRİ Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı ilə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunaraq Azərbaycana köçürülüb, kənd ləğv edilib. İndi xaraba kənddir.	Memarlıq	Günbəz	Müqəddəs məkanların məhz müsəlman-türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycana məxsus olmasını sübut edir.	Zimmi kəndi ləğv edildikdən sonra kənd qəbiristanlığında günbəzin xarabalıqları qalmaqdadır.	Zimmi kəndinin qəbiristanlığındakı birqapılı dördkünc günbəzin (hündürlüyü 2,5 m, eni 2 m) daxilindəki qəbir ilahi məqama yaxınlığı ilə seçilən Kərbəlayı Həsənalı Şaloğlunun (1779-1854) idi. Şaloğlu tayfası bellərinə şal bağladığına görə belə adlanırdı və Cənubi Azərbaycandan köçüb gəlmiş tərəkəmə ailələrindən idi. Onun 25 yaşlı Mehdi adlı oğlu (həmin gün onun övladı dünyaya gəlmiş) gecə ikən, ilin qış çağında, qarlı havada Zimmi çayını (kənddən 1 km aralıda) keçib ziyarətə gedib və atasının qəbri üstündə canını ilahi ruhla qovuşdurub. Onun çayda əl-üzünü yuyarkən kənara sıçrayan su damcılarının donması və bağlı qapıdan içəri keçməsi (bir neçə dəfə onu axtaranda qapı bağlı olub, axırda qapının qıfılı açılarda onu məzarın üstündə tapıblar, atasının da yanında dəfn ediblər) və duasına ruhən qovuşması ilə bağlı el arasında kifayət qədər deyimlər yayılıb. Bu müqəddəs məkana ətraf kəndlərin əhalisi ziyarətə gələr, niyyətlərinin qəbulu üçün üstündə dualar edər, qurbanlar kəsərdilər ⁴⁸⁶ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
199	Kərbəlayı Yusifli günbəzi	XVIII-XIX yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Kənd yarandığı XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycanlı məskəni olub. Kərbəlayı Yusifli günbəzi Azərbaycanın maddi-mədəni mirası kimi önəm kəsb edir.	Kərbəlayı Yusifli günbəzi 1988-ci ildə azərbaycanlıların kənddən kütləvi deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb məhv edilib.	Qədim Nərimanlı qəbiristanlığı tarixin müxtəlif dövrlərini əhatə edən abidələrlə zəngindir. Bu abidələrdən biri kəndin köklü tayfasına aid Kərbəlayı Yusifli günbəzidir. Günbəz çar Rusiyası dövründə inşa edilib. Kərbəlayı Yusifli günbəzi Hacılar tayfasına məxsus günbəzi ilə eyni qaydada və eyni ölçüdədir. Kərbəlayı Yusifli tayfalarına məxsus qəbirlərin üstündə, dördkünc formada, 4 m x 4 m, 5 m x 5 m ölçülü, hündürlüyü 4-5 m olan bu qəbirüstü tikili görkəmi və yüksəkliyi ilə uzaq məsafələrdən görünür və diqqət çəkirdi ^{487, 488, 489} .
200	Molla Əli Bayram oğlunun günbəzi	1972-ci il	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Günbəz	Din adamları cəmiyyətdə fəal iştirak edib müsəlman-türk etnogenezini (ruhunu) yaşadıb, qoruyub saxlayıb və inkişaf etdirməyə çalışıblar. Vəfatlarından sonra inşa edilən günbəz, türbə və məqbərələr onların əməlinin nəticəsini təcəssüm etdirir.	1988-ci ildə azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra Molla Əli Bayram oğlunun günbəzi və içindəki qəbir ermənilər tərəfindən qəbiristanlıqdakı digər abidələrlə birlikdə dağıdılıb, məhv edilib.	Kəndin tanınmış din adamlarından olan Molla Əli Bayram (1892-1972) oğlunun günbəzi dördkünc formada, 4 m x 4 m, 5 m x 5 m ölçülü, hündürlüyü 4-5 m olub ^{490, 491, 492} .

1905-1907 və 1918-1920-ci illərin hadisələri, mart qırğınları zamanı azərbaycanlılar kütləvi surətdə qətlə yetirilir, onların yaşadıkları kəndlər talan edilir, viran qoyulur, minlərlə soydaşımızın qaçqın və didərgin vəziyyətinə salınması üçün müxtəlif silahlı qüvvələrdən və zorakı üsullardan istifadə olunurdu. 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi nəzdində müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsinin yaradılması sayəsində bu insanların problemlərini qismən həll

etmək mümkün oldusa da, kütləvi qırğınlara son qoyula bilmədi. 1918-ci il mayın 28-də müstəqilliyini bəyan edən Azərbaycan öz sərhədlərini təyin etmək istədikdə, yenə də erməni millətçilərinin torpaq iddiaları ilə üz-üzə gəldi. Vaxtilə Rusiyanın tərkibinə Azərbaycan xanlığı kimi daxil olmuş İrəvan xanlığının torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq ideyası ortaya atıldıqdan sonra bu məsələlər daha da kəskinləşdi. Bu dövrün Azərbaycan siyasətçiləri tarixi şəraitə uyğun olaraq bir sıra güzəştlərə getməyin zəruriliyini dərk edirdilər. Yüz ildən çox bir zaman ərzində ermənipərəst qüvvələrin və erməni millətçilərinin yürütdükləri siyasətin nəticələri göz qabağında idi. Artıq bu acı tarixi gerçəkliklə hesablaşmamaq mümkün deyildi. Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli Xan Xoyski həmin günlərdə gedən gərgin danışıqları yekunlaşdıraraq qeyd edirdi ki, ermənilər dövlət yaratmaq niyyətlərini siyasi mərkəzləri olmadığına görə gerçəkləşdirə bilmirdilər. Ona görə də qərara alındı ki, ermənilərin bütün ərazi iddialarını aradan qaldırmaq məqsədilə İrəvan onlara paytaxt kimi verilsin. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı, xüsusən Zəngəzurda baş verənlər göstərirdi ki, erməni millətçiləri öz məkrli planlarından heç də əl çəkmək niyyətində deyillər. İrəvan xanlığı ərazisindən minlərlə soydaşımızın didərgin salınması davam edirdi. Nəticədə ermənilər Zəngəzur dəhlizini ələ keçirərək İranla sərhəd yaradılmasına nail oldular. Beləliklə, tarixin bu mərhələsində Azərbaycan torpaqlarında paytaxtı İrəvan şəhərində olan erməni dövləti yaradıldı. Bundan sonra azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qovulması və onlara qarşı tətbiq olunan etnik təmizləmə siyasətinin yeni mərhələsi başlandı. Zaqafqaziya Federasiyasının qurulması və ləğvi Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-in yaradılması dövründə sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi adı ilə Azərbaycan kəndləri yenə də Ermənistan SSR-in tərkibinə salınırdı. Həmin kəndlərin köklü azərbaycanlı əhalisi isə bu və ya digər üsullarla öz dədə-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur edilirdi. Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935–1989-cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Ethnoqrafik-arxeoloji abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
ABİDƏ									
201	Ərəfsə kənd qəbirüstü abidələri	IX-XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Ərəfsə kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian , Ərəfsə kəndi – 03.07.1968-ci ildən – Arevis ⁴⁹³ .	Memarlıq	Abidə	Ərəfsə kəndindəki türk-oğuz mənşəli toponimlər kənd ərazisində yerləşən müxtəlif dövrlərə aid abidələrin Azərbaycan mədəniyyətinə xas olan əlamətlərə malik olması buranın azərbaycanlıların tarixi yurd yeri olduğunu təsdiq edir.	Ərəfsə kəndində yerləşən Alban əlifbası ilə yazılı sənduqə formalı onlarla qəbir daşlarına, erməni üsulu ilə xaç və ermənicə yazılar əlavə edilərək erməniləşdirilib. Ərəb əlifbası ilə yazılı erkən orta əsrlərə məxsus qoç heykəlli qəbir daşlarının üzərindəki ərəbcə yazılar silinib və erməni abidəsi kimi nümayiş olunur.	Kənddin yazılı sənduqə formalı onlarla ərəb əlifbası ilə yazılı erkən orta yüzilliklərə məxsus qoç heykəlli qəbir daşları, toponimləri qədim türk-oğuz mədəniyyəti ilə bağlıdır: Teymur yurdu (Əmir Teymurun hərbi düşərgəsinin burada yerləşdiyi güman edilir), Uz qəbri, Gotlanlı yurdu, Camal qalası (Əmir Teymurun sərkərdələrindən birinin adıdır), Mərcanlı çuxuru, qaçaq Süleyman bulağı, Mustafa bulağı, Sarı yataq, Qaraoğlan vurulan yer, Salvartı dağı ⁴⁹⁴ .
202	Balatəpə dağında alban abidələri	e.ə. II-I yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Nərimanlı kəndində.	Nərimanlı kəndinin adı 19.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Şatvan adlandırılıb.	Memarlıq	Abidə	İrəvan şəhərindən abidəni tədqiq üçün həmin yerə gələn “erməni” mütəxəssisləri də yazının onlara aid olmadığını bildirib. Abidənin	Balatəpə dağında Azərbaycan tarixinə aid zəngin maddi-mədəni irs olan abidələrin bir qisminə erməni elementləri əlavə olunub,	Nərimanlı kəndinin şimalındakı Balatəpə dağında 1960-cı illərdə, həmin ərazilərdə əkin şumu aparılan zaman, e.ə. II-I yüzilliyə aid alban mədəniyyətini əks etdirən yazılı, xaç nişanlı bazalt lövhələr tapılıb. Dağın günçıxanında axan Bağda çayının sahilində (10-20 m aralı, qədim yurd yerlərinə bitişik yerdə) qazıntı işləri aparılarkən isə “camış yatağı” boyda yerin 1,5 m

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							və yazıların alban-türk mədəni irsini təmsil etdiyini göstərir.	erməniləşdirilib, qalanları isə dağıdılıb məhv edilib.	dərinliyində daş parçası üzə çıxıb, altında insan sümükləri (bazu sümüyü 2 m idi), ağappaq dişləri üstündə olan alt-üst çənələr salamat halda olan böyük baş və 3 saxsı küp (30 cm-lik) tapılmışdı. Oradan 100 m kənarda “Cərgə daşı” deyilən sırada 20 ədəd daş parçaları (hündürlüyü 50-70 sm) torpağa batmış halda idi. Həmin ərazi camaat tərəfindən toxunulmaz, xüsusi qorunan (tarixi) yer kimi mühafizə edilirdi. Kəndin günçıxanına simsar bu yer Həsən Əzim oğlu Qaraşovun (1958-2018), Ələmdar Ələsgər oğlu Abbasovun (1936-1986) evlərinə yaxın idi ⁴⁹⁵ .
203	Kirs kənd abidələri	XIV-XV yüzil	Zəngəzur mahalı Qafan rayonu Kirs kəndində.	Kirs kəndi 4.07.2006-cı ildən – Kisk adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Abidə	Toponim türk dilində “çöl”, “sərhəd”, “yayla”, “dağ” mənasında işlənən kır (-kir) sözündən əmələ gəlib. Toponimin sonundakı “s” toponim formantıdır. Kəndin adı ilə onun yerləşdiyi relyef uyğundur. Belə ki, kənd dağ ətəyində, çəmənlik yerdə yerləşir. Relyeflə bağlı yaranan sadə quruluşlu toponimdir.	Ermənilər tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntı zamanı qədim qəbiristanlıq ərazisində tapılan abidələrin bir qismi İrəvana aparılıb, oradakı muzey və parklarda erməni abidəsi kimi təqdim olunur. Bəzi abidələr 1988-ci il deportasiyasına qədər köhnə qəbiristanlıq ərazidə qalmaqda idi.	Kirs kəndində qədim dövrdə alban-türk tayfaları yaşayıb. Kənd ərazisində çox sayda xarabalığı və qalıqları olan tikililər mövcud olub. Bu tikililərin əksəriyyəti 1905-1906-cı və 1918-ci illərdə kəndə hücum edən erməni terror dəstələri tərəfindən dağıdılıb və yandırılıb. Kənddəki alban-oğuz tarixinin izlərini daşıyan qəbiristanlıq və oradakı qəbirüstü abidələr də erməni vandallığının qurbanı olub. Kənddəki qədim dövrə aid olan qəbiristanlıqda aparılan qazıntı işləri zamanı tapılmış 3 ədəd daş qoç və çoxlu zinət əşyaları kəndin qədimliyini göstərir ⁴⁹⁶ . Kirs kəndinin adının “qar uçqunu” yarıdan “kirs” sözü ilə əlaqəli olması da ehtimallardan biridir ⁴⁹⁷ . Kənd, <i>Kirsdağın</i> ətəyində yerləşir. 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi kənd sakinləri, 1918-ci ildə yenidən ermənilərin hücumuna məruz qalırlar. Bu dəfə də kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalan

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									kirslilər Ordubada pənah aparırlar. 1922-ci ildə Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kirslilərin təqribən yarısı geri qayıdaraq öz doğma kəndlərini təkrarən bərpa edirlər. 1933-cü ildə qonşu Kurud kəndi ilə birlikdə yaradılan Çirişin də daxil olduğu Kurud kolxozu 1965-ci ildə ləğv edilərək zorla Gıǵı heyvandarlıq sovxozuna birləşdirilir. Kənddə 1886-cı ildə 130, 1897-ci ildə 56, 1922-ci ildə 78, 1926-cı ildə 77, 1931-ci ildə 104 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1988-ci ilin noyabr ayında bölgənin digər azərbaycanlı sakinləri kimi kirslilər də Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından qovulub ⁴⁹⁸. Ermənistan Respublikası Milli Statistika Xidmətinin 2001-ci il məlumatına görə Gıǵı kənd icmasına daxil olan Kirs kəndində yaşayış yoxdur, kənd tərk edilib. Ermənistan Respublikası Milli Statistika Xidməti: 2001-ci il Ermənistan siyahıya alınmasının yekunlarına dair hesabat ⁴⁹⁹.
204	Qurumsulu abidəsi	IV yüzil	İndiki Ermənistanın Təvəş bölgəsindəki Barana (Noyanbəryan) rayonunun Dostluq-Qurumsulu kəndində.	Dostluq-Qurumsulu kəndinin adı dəyişdirilərək Barekamavan adlandırılıb.	Memarlıq	Abidə	Qurumsulu abidəsi qədim Azərbaycanın misilsiz gözəlliyə malik və az öyrənilən abidələrindən biridir.	Abidənin günbəzi ermənilər tərəfindən uçurulub. Ermənilər abidənin şərq pəncərəsinə 2004-cü ildə xaç şəklində bir daş quraşdıraraq, bu abidənin erməni xristian dövrünə	İndiki Ermənistanın Təvəş bölgəsindəki Barana (Noyanbəryan) rayonunun Dostluq-Qurumsulu (Barekamavan) kəndindəki xristianlığa qədərki dövrə aid olan abidə öz mövcudluğunu qoruyub saxlasada, onun orijinal görkəmində və tədqiqatında ciddi pozuntulara yol verilib. Qurumsulu (Barekamavan) kəndinin yaxınlığında yerləşən bu abidənin tədqiqatı zamanı praktik olaraq heç bir məlumata rast gəlmədik. Abidənin inşa tarixinin eramız-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
								aid olduğunu iddia etməyə başlayıblar. Lakin bu xaç daşının abidənin interyerinə və ümumi quruluşuna heç bir aidiyyəti yoxdur və o, heç bir mahiyyət daşımır ⁵⁰⁰ .	ın IV əsrə aid olduğu güman edilir. Memarlıq quruluşuna görə abidə 14 guşəli, günbəzli türbə üslubunda inşa edilib. Abidənin karnizi müxtəlif heyvan heykəlləri ilə bəzədilib. Ermənistan hökumətinin müvafiq qurumları abidəni ibadətgaha çevirmək istəsələr də, yerli sakinlər abidənin onların dininə heç bir aidiyyəti olmadığını düşünürlər. Qəribədir ki, abidəni mənimsəməyə cəhd edən ermənilər, abidənin adında fərq etmədən türk toponimindən istifadə ediblər. Belə ki, abidənin adını khach (xaç) yəni xaçlı abidə kimi səsləndirirlər ^{501 502} .
205	Şəhərcik kənd abidələri	IX-X yüzil	Zəngəzur mahalı Qafan rayonu Şəhərcik kəndində.	Qafan rayonu — Kapan, Şəhərcik kəndi — Şarçik adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Abidə	Şəhərcik kəndində arxeoloji qazıntılar zamanı çıxarılan abidələrin bir çoxu İrəvana aparılıb, muzeylərə qoyulub və qədim dövr erməni tarixinə aid eksponat kimi sərgilənir.	Arxeoloji qazıntılar zamanı çıxarılan abidələrin bir çoxu İrəvana aparılıb, muzeylərə qoyulub və qədim dövr erməni tarixinə aid eksponat kimi sərgilənir.	Kəndin yaxınlığındakı qədim qəbiristanda aparılan arxeoloji qazıntılar buradakı üçqat qəbirlərin 3 min ildən çox tarixi olduğunu göstərir. Qafan şəhərinin və qədim Qır (Qız) qalasının bilavasitə yaxınlığında yerləşən Şəhərcik çox qədim zamanlardan bölgənin inzibati, mədəni və ticarət mərkəzi kimi tanınıb ⁵⁰³ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
206	Uşi kənd tarixi abidələri	IX-XI yüzil	İrəvan quberniyası Eçmiədzin qəzası Əştərək rayonu Uşi kəndində.	Əştərək rayonu-Aştarak, 7.11.1995-ci ildə Araqatsohn vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilib.	Memarlıq	Abidələr	Uşi kənd qəbiristanlığındakı qədim alban-türk mədəniyyətinin nümunəsi olan qəbirüstü at, qoç heykəlləri, daş üstü təsvirlər və sənduqlər kənddə qədim dövrlərdən bəri azərbaycanlıların yaşadığını və maddi-mədəni inkişafda rolunu göstərir.	Azərbaycanlıların həyatı, yaşayışı ilə bağlı IX-XI yüzillərə aid tarixi abidələr indi də durur və təəssüf ki, onlara erməni elementləri əlavə olunaraq erməni abidəsi kimi təqdim edilir ⁵⁰⁴ .	Uşi kəndində Azərbaycanlıların həyatı və məişəti ilə bağlı IX-XI yüzilliklərə aid tarixi abidələr çoxluq təşkil edir. Qədim qəbiristanlıq ərazisində qəbirüstü heykəllər, kənd ərazisində qədim dövrə aid tikililər və oradan çıxan məişət əşyaları da sübut edir ki, Azərbaycanlılar bu ərazidə uzun yüzillər yaşayıb, mədəni quruculuq işləri görüblər. Bu barədə 1590-cı ildə tərtib edilmiş "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə, 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə və Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilib. ⁵⁰⁵ , ⁵⁰⁶ . Toponim türk dilində "yüksəklik, dağın zirvəsi" mənasında işlənən uç (uş) sözü əsasında əmələ gəlib. Türk dilində uş/uç sözü "son", "başlangıç", "yuxarı", "zirvə", "qırağ, kənar" mənalarında işlənir ⁵⁰⁷ . Eyni zamanda qaraqalpaq dilində "dağın zirvəsi" mənasını uşa sözü ifadə edir ⁵⁰⁸ .

...İkincisi, təəssüflər olsun, mən bunu dünən nitqimdə də bəyan etdim ki, vaxtilə, XX əsrin 20-ci illərində, yəni sovet hakimiyyəti təzə qurulan zaman Qafqazda respublikaların sərhədləri yaranarkən Azərbaycana qarşı ədalətsizlik ediləndir. Azərbaycanın qədim torpaqları olan Zəngəzur mahalı və başqaları Ermənistanə verilibdir. Bununla əlaqədar Zəngəzurun Araz çayı sahilində olan, qədim Azərbaycan torpağı olan Mehri rayonu da Ermənistanə verilibdir. Beləliklə, böyük Azərbaycan ilə onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan arasında coğrafi nöqtəyindənərdən müəyyən çətinliklər yaranıbdir. Biz sovet hakimiyyəti illərində bu çətinlikləri görürdük. Bəlkə xalq bunu görmürdü. Amma bir dövlətdə olduğumuza görə qarşısını alırdıq. Amma indi hər birimiz müstəqil dövlətik. Onu da nəzərə alaq ki, Ermənistan hələ 1988-ci ildə Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə çıxış etdi, münəaqışə yarandı, müharibə baş verdi, qanlar töküldü və müxtəlif səbəblərdən Azərbaycan torpaqlarının bir qismi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Qəbirüstü heykəllər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
QƏBİRÜSTÜ HEYKƏL									
207	Kosanlı və Paskili qəbiristanlıqlarında yerləşən qoç heykəlləri	VI-VII yüzil	Vedibasar mahalı aran ərazisində, Ağrıdağ vadisində, Vədi çayının kənarındaBöyük Vədi qəsəbəsində.	4.04.1946-cı ildə qəsəbənin Böyük Vədi adı dəyişdirilərək Vədi adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Qədimliyi ilə diqqət çəkir.	Ermənilər tərəfindən məhv edilib.	Kosanlı və Paskili qəbiristanlıqlarının hər birində üç ədəd qoç heykəli vardı. Bu heykəllər canlı qoç boyda və iri buynuzlu idilər. 1948-1953 deportasiyası dövründə bu heykəllər mövcud idi. Sonradan ermənilər azərbaycanlı izlərini tirmək üçün heykəlləri məhv ediblər ^{509 510 511 512} , , ,
208	Qəbirüstü alban heykəlləri	V-VI yüzil	Ağbaba mahalınAmasiya rayonu Göllü (Güllü) kəndində.	Göllü kəndi 19.04.1991-ci ildən — Ardenis adlanır.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Alban qəbiristanlığında dəfn olunan adamın öz heykəlinin qəbiri üstündə ayaq üstə və yaxud üzüstə torpağa qoyulmuş vəziyyətdə olması və qəbiristanlıqdakı çox sayda üzəri alban əlifbası ilə yazılı daşlar Azərbaycan xalqının qədim dövrdə mədəni inkişaf səviyyəsini göstərir.	Azərbaycanlıların buradakı tarixi iz və mirasını silmək məqsədi ilə qəbirlər dağıdılıb, heykəllər və digər abidələr muzeyində erməni abidəsi kimi sərgilənir.	Göllü — qədim Azərbaycan (türk) torpağı, qədim adı Ağbaba olan yurd yeri indiki Amasiya (Hamasa) rayonudur. Kəndin sakinləri azərbaycanlılar olub. Erməni mənbələrində kənddə yaşayanların qarapapaqlar olduğu göstərilir və onlar ayrıca xalq kimi verilir. Lakin qarapapaqlar türk tayfalarından biridir və azərbaycanlıların etnogenizində iştirak edən etnoqrafik qrupdur. Kəndin köhnə qəbiristanlığı təzə qəbiristanlıqdan ayrı idi. Köhnə qəbiristanlıq azərbaycanlılar və ermənilər tərəfindən Alban qəbiristanlığı adlandırılırdı ^{513 514 515} , , .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
209	Şidli qəbirüstü heykəlləri	1300-1350 (əvvəlki tarixidövrə aiddir)	Vedibasar mahalı aran hissəsində, Ağrıdağı ilə üz-bəüz Araz çayı sahilində Şidli (Qaraqoyunlu Şidli) kəndində.	Şidli kəndinin adı 9.04.1991-ci ildə dəyişdirilərək Yexeqnavan adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Tarixi at daşı və qoç daşı heykəlləri bu yerlərin qədim dövrlərdən bəri türk-oğuz yurdu olduğunu sübut edir.	Şidli kəndindəki türk-oğuz boyunun qədim nişanəsi olan at daşı və qoç daşı heykəlləri dağıdılıb.	Şidli adı etnotoponimdir. Şidli kəndi 1988-ci il hadisələrinə qədər Vedi rayonunda olan yeganə xalis azərbaycanlı kəndi idi. Şidli kəndinin ərazisində Qaxanov kanalı ilə Məşədi Seyfulla arxı arasında Qoçdaşı deyilən ərazidəki iri qoç daşı, kəndin Sünnü qəbiristanlığı adlanan köhnə qəbiristanlığındakı Atdaşı adlanan kiçik at böyüklükdə yəhərli-yü-yənli daş at heykəli mövcud idi ⁵¹⁶ , ⁵¹⁷ .
210	Urud qəbirüstü sənduqə və heykəlləri	Orta yüzillər	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonunun Urud kəndində.	07.11.1995-ci il tarixində Qafan, Sisiyan, Meğri, Gorus rayonları ləğv edilib və Sünik mərzisi təşkil edilib. Qarakilsə rayonu — 02.03.1940-cı ildən — Sisian Urud kəndi — 03.07.1968-ci ildən — Vorotan adlandırılıb.	Dekorativ tətbiqi sənət	Qəbirüstü heykəl	1961-ci ildə Urud kəndində elmi ezamiyyətdə olan AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. M.Nemətova XV-XVII əsrlərə aid 100-ə qədər belə abidəni tədqiq edib. Həmin abidələrin hər birinin üstündə ərəb dilində mərhumun kimliyi, ölüm tarixi, bəzən də ölüm səbəbi qeyd olunub ⁵¹⁸ .	1988-ci ildə azərbaycanlıların deportasiyası sonrasındadır ⁵¹⁹ .	Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən — Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən — Vorotan) kəndindəki orta yüzillər qəbiristanlığında üstü yazılı çoxlu qəbirüstü sənduqələr və qoç heykəllər qeydə alınıb. Urud kəndində 1988-ci ilə qədər ancaq azərbaycanlılar yaşayıblar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi azərbaycanlıların 1988-ci il etnik təmizlənməsi və deportasiyasından sonra ayaq basıblar ⁵²⁰ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
211	Zəngilər kəndində qəbirüstü heykəllər	VII-VIII yüzil	Zəngibasar mahalı, Zəngibasar rayonu Zəngilər (Donuzyeyən, Məscidli) kəndində.	Kəndin Donuzyeyən adı 3.01.1935-ci ildə — Zəngilər , 19.04.1991-ci ildən — Zorak adlandırılıb.	Memarlıq	Qəbirüstü heykəl	Zəngilər toponimi də türk mənşəlidir. Türk əsilli zəngilər nəsil adı ilə bağlıdır. F.Sümər yazır: “Əlcəzair və Suriyə hakimləri olan zəngilər də türk məmlük ailəsindən idilər” ⁵²¹ .	Qədim qəbiristanlıqda at, qoç və dəvə heykəlləri son vaxtlara qədər qalırdı. Onlar erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Ərəb ölkələrindəki Məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır. Deməli, zəngilər qıpçaq tayfalarından biridir. Burada məskunlaşan Oğuz qıpçaq türkləridir. Qədim kənd qəbiristanlığında qəbirlərin üstündə müxtəlif heykəllər vardı. Bunlar möhtəşəmliyi ilə diqqət çəkib. Qəbirlərdən birinin üstündə qılınc şəkli aydın görünürdü. Qəbiristanlıqdakı at heykəlli qəbir deyilənlərə görə kəndin pəhlivanı Məhəmməd pəhlivanın, qoç heykəlli qəbir isə Palazqulaq pəhlivanının idi ^{522, 523} . Məharətlərinə görə onlara heykəl ucaldılmışdı ⁵²⁴ .

Arxeoloji abidələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
ARXEOLoji ABİDƏ									
212	Arçut abidələri (abidə, alətlər, qiymətli əşyalar)	VII-XIV yüzil	Pəmbək mahalı Böyük Qarakilsə rayonu Arçut kəndində.	Pəmbək mahalı – Quqark adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Abidə	Buradakı toponimlər də sübut edir ki, həmin ərazidə türk tayfaları yaşayıb və oturaq həyat keçiriblər. “Böyük Nalbənd” təpəsi, “Kiçik Nalbənd” təpəsi toponimləri burada kənd təsərrüfatının mədəniyyət və əkinçilik kimi sahələrinin də geniş inkişaf etdiyini göstərir. Buradakı abidə və qazıntı zamanı tapılan əşyalar Arçut kəndinin qədim azərbaycanlı yurdu olduğunu təsdiq edir ⁵²⁵ .	Arçut kəndi 1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilərin yaşadığı kənddir. Orada ki bir çox adidələrə erməni elementləri əlavə olunaraq erməniləşdirilib. Mənimseyə bil-mədikləri isə məhv edilib.	1988-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşayıb. 1988-ci ildə 655 yaşayış evi var idi. Əhalisi 6545 nəfər olub. Arxeoloji qazıntılar zamanı (bu qazıntı işləri məqsədyönlü olmayıb, ancaq tikinti işləri aparılan zaman üzə çıxıb) mədəniyyət abidələri, aşkara çıxmış yaşayış yerləri – evlər, qəbiristanlıqlar, məişət əşyaları, əkinçilikdə istifadə olunan alətlər, müxtəlif cür silahlar, saxsı qablar, zinət əşyaları meydana çıxıb. Kəndin şimal-qərbində “Aydaşı” deyilən ərazidəki qədim qəbiristanlıqdan tapılmış qəbirlər və həmin qəbirlərdən götürülmüş muncuqlar, qolbağlar, daş baltalar, nizə ucluqları və s. əşyalar deməyə əsas verir ki, ibtidai-icma dövrünə aid idi. Qaradolaqlı ocağının yerləşdiyi ərazidən tapılmış küp qəbirləri, saxsı qablar, gildən hazırlanmış müxtəlif məişət əşyaları aşkar edilib. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qazıntı işi aparılan vaxtı erməni millətindən olan alimlər də böyük maraqla bura gəliblər. Buradakı kilsə, onun üzərindəki xaç və daş kitabə ilə tanışlıqdan sonra həmin daş kitabənin sındırılmasını təkid etmişlər və hətta erməni kilsəsi ilə heç bir əlaqəsi olmadığını qeyd etmişlər. Bu böyük qəbiristanlığın oğuzlara aid olduğunu söyləmişlər. Oğuzların isə türklərlə (red: - Azəri Türklərlə) heç bir əlaqəsi olmadığını təkidlə bildirmişlər ^{526, 527, 528, 529, 530} .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
213	Əmirxeyir abidələri (abidələr, evlər, qəbirüstü heykəllər)	VI-VII yüzil	Qaraqoyunlu mahalı, Çəmbərək rayonun Əmirxeyir kəndində.	Çəmbərək rayonu – Krasnoselsk , Əmirxeyir 1991-ci ildən – Kalavan .	Arxeoloji abidə	Abidə	Abidələr kəndin qədim tarixi keçmişindən xəbər verir. Azərbaycanın qədim dövr tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.	Əmirxeyir abidələrinin bir çoxu erməni elementləri əlavə olunaraq erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Əmirxeyir Qərbi Azərbaycandakı ən qədim kəndlərdən biri olub. Kənddə Kalafalıq deyilən ərazidə qədim kilsə, Çökək yurd deyilən ərazidə küplər, Div kəndə yaxın tala evlər, qəbirüstü heykəllər, Alacıq daş evlər, Tik daş evlər mövcud olub. Buralar qədim Oğuz tayfalarının məskunlaşdığı yurd olub. Abidələrin zənginliyi kəndin mədəni inkişafını göstərir. Kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb ⁵³¹ , ⁵³² .
214	Şişqaya kəndində tarixi abidələr	XIII-XIV yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Şişqaya kəndində.	Basarkeçər rayonu – Vardenis , Şişqaya 3.04.1991-ci ildən Quqarıç , 8.08.1991-ci ildə təkrar dəyişdirilib Qeğamasar adlandırılıb.	Arxeoloji abidə	Abidələr	Kənd Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətindən əvvəl də mövcud olub. Sarıyaqub və Babacan kəndlərinin Şişqaya-dan köçənlər tərəfindən salındığı məlumdur. Sarıyaqub kəndinin idarəçiliyinin Şah İsmayıl tərəfindən Mis-kin Abdala həvalə edilməsi, bu məsələnin dəqiqliyini bir daha təsdiqləyir. 1728-ci ilə aid mənbələrdə adı qeyd olunub. Əhalinin əsas hissəsini Cənubi Azərbay-	Şişqaya kəndindəki qədim alban abidələrinin bir qisminə erməni elementləri əlavə edilib, erməni abidəsi kimi nümayiş olunur. Erməniləşdirə bilmədikləri abidələr isə dağıdılıb məhv edilib.	Şişqaya kəndi azərbaycanlıların həyat və məişət şəraitini özündə əks etdirən XIII-XIV yüzillərə aid abidələrlə zəngin olub ⁵³⁴ . Kəndin ərazisində adları türk toponimlərindən ibarət çox mənzərəli və gözəməli yerlər vardır. Onlardan tarixi III-V yüzillərə təsadüf edən, üzərində Qrabar əlifbası ilə yazılan, Alban türklərinin yaşamasından bəhs edən, xaç daşları tarixi abidələr, kəndin şimal hissəsində xırda qırmızı daşlardan ibarət təpə dini abidələrdir. Abidəyə qonşu kəndlərdən olan sakinlər də nəzir gətirər və niyyət edər, çıraq yandırar və arzu dilərdilər ⁵³⁵ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							canın Xoy, Rum, Mazandaran, Diyarbəkr, İsfahan əyalətlərindən və İrəvan mahalının Uluxanlı bölgəsinin Necili kəndindən gələnlər təşkil edirdilər. Kəndin adı Qocadağ və Qaradağ adlanan hər iki dağın arasında yerləşən, hündürlüyü 45-50 metrə çatan Şışqayanın adı ilə bağlıdır ⁵³³ .		

lərin, dövlətlərin torpaqlarına göz dikməmişik və bu gün də dikmirik. Ancaq öz torpaqlarımızı qorumalıydıq, saxlamalıydıq və qorumalıyıq. Biz heç zaman razı ola bilmərik ki, torpaqlarımızın hansı bir hissəsi isə başqa bir dövlətin əlinə keçsin. Ona görə də mən hesab edirəm ki, Azərbaycan hökuməti, dövləti bu münaqişə başlayan zamandan anlamalıydı ki, söhbət Ermənistanın Azərbaycana olan torpaq iddiasından gedir və onun qarşısının alınması üçün ciddi və çox səmərəli tədbirlər görülməlidir. Elə tədbirlər ki, bu hadisələrin qarşısını vaxtında alsın, bu hadisələrə cavab versin.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Körpülər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
KÖRPÜ									
215	Cul körpüsü	XVII yüzil	İrəvan quberniyası Şərur-Dərələyəz qəzası, sonradan Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonu Cul kəndində.	Cul kəndinin adı 19.04.1950-ci ildən – Artavan adlandırılıb.	Memarlıq	Körpü	Cul körpüsü memarlıq və arxitektura baxımından tarixi torpaqlarda yerləşən mühüm maddi abidələrdən biridir.	Cul körpüsü Azərbaycan elementləri daşıya-raq, memarlıq nümunəsi olmasına baxmayaraq, ermənilər təmir edib, istifadə etdikləri körpünü öz abidələri kimi təqdim edirlər.	Cul kəndində inşa olunan körpü Arpaçayın sağ qolu olan Culçayın üstündə XVII yüzildə inşa olunub. Əvvəl kənarı və alt hissəsi qövsvarı qaydada xüsusi kəsilmiş ağ mərmər daşla iki kəmərlə atılaraq tikilən körpünün daha sonra üst hissəsi hörülüb. Tək tağlı daş körpü şərq memarlığı üslubunda böyük çay və qaya daşlarından istifadə olunaraq inşa edilib ⁵³⁶ . Kəndin adı tarixi mənbələrdə XIII yüzillikdən xatırlanır. Toponim çul türk etnonimi əsasında yaranıb. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ^{537, 538, 539} . Kənddə 1831-ci ildə (56 kişi, 61 qadın, cəmi 117 nəfər, 1873-cü ildə 708, 1886-cı ildə 899, 1897-ci ildə 1214, 1904-cü ildə 1222, 1914-cü ildə 1344, 1916-cı ildə 1607 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə kənd ermənilərin təcavüzünə məruz qalaraq sakinləri deportasiya olunub. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan sakinləri tarixi-etnik torpaqlarına dönə biliblər. Burada 1922-ci ildə 717 nəfər, 1926-cı ildə 431, 1931-ci ildə 950 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ⁵⁴⁰ .
216	Xan körpüsü	XVIII yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan .	1936-cı ildən Yerevan .	Memarlıq	Körpü	Şəhərin cənub hissəsində strateji əlaqələndirmə rolunu oynayan Xan körpüsü eyni zamanda XVIII əsr Azər-	Xan körpüsü 1980-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	İrəvan şəhərinin cənub hissəsində, 150 - 200 m məsafədə, Zəngi çayı üzərində Xan körpüsü XVIII yüzilliyin yadigarı idi (çay daşlarından idi, eni 8 m, uzunluğu 20 m-ə qədər, hündürlüyü 10 m). 1980-ci illərin əvvəllərində haylar onu söküb dağıdıblar. Daha sonra, çayın sağ sahilində

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							baycan tarixi irsini təmsil etməsi baxımından əhəmiyyətlidir.		XIX əsrin ortalarında qurulan su dəyirmanını, (köhnə İrəvan-Qala yaxınlığında, 2 km aralıda idi) 1960-cı illərdə uçurub, yox ediblər. Bu dəyirmanı Zəhmət kənd sakini Ramazan Abbas oğlu icarə qaydasında işlədirdi ⁵⁴¹ .
217	Qoytul körpüsü	XIV yüzil	Dərələyəz mahalı Keşişkənd rayonu.	Keşişkənd rayonu – 06.12. 1957-ci ildən – Yeğeqnadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Körpü	Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12. 1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Səlim çayının üstündə, Qoytul kəndi ilə Həsən-kənd kəndi arasında yerləşən körpü.	Hazırda Səlim çayının sağ sahilində körpünün bir hissəsi qalmaqdadır.	“Körpü divarındakı kitabələrin birində Süleyman şahın adı qeyd olunduğundan onun 1666-cı ildə tikildiyi ehtimal edilərsə də, körpünün Elxani hökmdarı Süleyman xan (1340-1344) tərəfindən tikdirilməsi versiyası daha inandırıcıdır. Hazırda Səlim çayının sağ sahilində körpünün bir hissəsi qalmaqdadır. Körpünün yerində çayın sağ və sol sahilləri arasında məsafə 13 m, körpünün eni 4 m, su səthindən orta xətti 9 m, ümumi uzunluğu 30 m olub ^{542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549} .
218	Taxta körpü çayı üzərində daş körpü	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Ərəfsə kəndində.	Qarakilsə 02.03.1940-cı ildən – Sisian , Ərəfsə kəndi – 03.07. 1968-ci ildən – Arevis .	Memarlıq	Körpü	“Ərəfsə” sözü ilk dəfə xet dilində eradan öncə rast gəlinir və kiçik ölkə, qala mənasını daşıyır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Ərəfsə adının türk mənşəli Kəngərli tayfasının adı ilə bağlılığı da ehtimal olunur. Həm Culfa ra-	Qədim daş körpü ermənilər tərəfindən mənimşənilib hazırkı dövrdə erməni abidəsi kimi göstərilir.	Mərcanlı düzü istiqamətdən gələn Taxta-körpü (Abuzər) çayı və Salvartı dağının ətəyindən gələn eyniadlı çay kəndi iki hissəyə bölən Xırdaçayla qovuşaraq rayon mərkəzindən bir qədər aşağıda Bazarçayla birləşir. Ərəfsə kəndinin Böyük İpək yolunun üzərində yerləşməsi kəndin sosial-iqtisadi baxımdan digər kəndlərlə müqayisədə daha çox inkişaf etməsinə səbəb olub. Taxtakörpü (Abuzər) çayının üzərindəki tağbənd formalı daş körpü qədim tikili idi. Körpü, kənddə hazırlanan qırmızı tuf daşlar və böyük çay daşları ilə inşa edilmişdi. Kənd ərazisində ən çox istifadə edilən gediş-gəlişin sıx olduğu körpü idi ⁵⁵¹ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							yonunun ərazisindəki Ərəfsə kəndi, həm də Sisiyan rayonundakı Ərəfsə kəndi kəngərli-lərin Sofulu tayfasına mənsub insanların məskunlaşması nəti-cəsində yaranıb. Ərəfsə kəndinin toponimləri də buranın türk-oğuz mədəniy-yəti ilə bağlılığını göstərir ⁵⁵⁰ .		
219	Təkbarmaq çayı üzərində daş körpü	XVIII-XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Dəstəkərd kəndində.	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən – Sisian, Dəstəkərd kəndi – Dəstəkert .	Memarlıq	Körpü	Dəstəkert kəndinin bütün toponimləri Azərbaycan türkcəsindədir: Soyuq bulaq, Armudlu bulaq, Sap dərə, Yelli yurd, Kotan düzü, Şərbət içilən, Taxt yurd, Çəmənlik, Şıx Əhməd piri, Qara qəyə piri, Haça qaya.. Körpünün kommunikasiya cəhətdən strateji əhəmiyyəti vardı ⁵⁵² .	Təkbarmaq çayı üzərindəki azərbaycanlıların inşa etdiyi Daş körpü ermənilər tərəfindən erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Dəstəkərd kəndindən iki kiçik dağ çayı axırdı. Haça qaya və Təkbarmaq çayları. Bu çaylar Sisian şəhəri yaxınlığındakı Bazarçaya tökülürdü. Təkbarmaq çayı üzərində Daş körpü adlanan 6 metr uzunluğunda, 1,5 metr enində, bütöv bir sal daşdan ibarət təbii körpü-keçid var idi ⁵⁵³ . Bu bölgədə bütöv sal daşdan salınan yeganə körpü idi.

bağlı olacaqdı. Şübhəsiz ki, mən onunla razı ola bilməzdim və çox kəskin mübarizələr, kəskin müzakirələr getdi. Nəhayət, o yolun çəkilməsinə mən nail oldum və yol çəkildi. Burada artıq qeyd edildi ki, cəmi 10 kilometr qalmışdı. Amma 1987-ci ildən sonra bu yolun çəkilməsi də dayandırıldı, bütün bu proseslər də başladı. Mən bir daha qeyd etmək istəyirəm, o yolun çəkilməsində biz Mehri rayonunda yaşayan azərbaycanlıları da nəzərə almışdıq. O yol məhz Nüvədi kəndindən, onun yanından, başqa Azərbaycan kəndlərinin yanından keçib getməli idi. Beləliklə, o Azərbaycan kəndlərini də, azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrini də biz Azərbaycana tamamilə bağlamaq istəyirdik. Ancaq tək bu yol yox, ümumiyyətlə, Zəngilan, yenə də deyirəm, bütün Zəngəzur mahalında yaşayan azərbaycanlılar üçün bir dayaq məntəqəsi idi.

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Daşüstü yazılar

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
EPİTAFİYA /KİTABƏ									
220	Dövrus daşüstü yazıları	IX yüzil	Zəngəzur mahalı Qafan rayonu, Ecanın çayının şimal-şərqindəki Dövrus (Dövrüs) kəndində.	Dövrus (Dövrus) kəndi erməni mənbələrində Tovruz kimi göstərilir.	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Toponim türk mənşəli xəzər tayfasına mənsub tavrıs etnonimi əsasında əmələ gələn etnotoponimdir. IX yüzilə aid olan üzəri yazılı olan daş abidə buranın alban türk yurdu olduğunu təsdiq edir ⁵⁵⁴ .	Dövrus daşüstü yazılarının bir qismi ermənilər tərəfindən dağıdılıb, qalanlar isə erməni elementləri əlavə olunaraq və erməniləşdirilib.	Dövrus qədim tarixi olan 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan əhalisinin yaşadığı kənd olub. Dövrus kəndində IX yüzilə aid qədim alban kilsəsinin qalıqları və digər yazılı daş abidələr mövcuddur. Bu abidələrdən biri üzərində yazılar olan daş abidədir. Üzəri yazılı Xəzər tayfasına, IX yüzilə aid olan abidəni ermənilər təqdim etdikdən sonra onun xristianlara mənsub olduğunu görüb gizlətməyə çalışarkən qarşısı alınıb ^{555, 556} .
221	Sətənəxaç xaçdaşları	XVII-XVIII yüzil	Göyçə mahalı Basarkeçər rayonu Sətənəxaç (Güney. digər adı Hacı Qərib) kəndində.	Sətənəxaç kəndinin adı 19.04.1991-ci ildən – Arequni adlandırılıb.	Dekorativ-tətbiqi sənət	Daşüstü yazı	Toponim türk dilində “çəpər”, “hasar” mənasında işlənən sadan (əsl sedan) sözünə, “Tir, dirək, taxta” mənasında ifadə edən ağac sözünün qoşulması əsasında formalaşmış. Daş üzərindəki yazılar da kəndin türk-oğuz yurdu olduğunu sübut edir ⁵⁵⁷ .	Kənddə mövcud olan abidələr və xaç daşları erməniləşdirilib, erməni abidələri kimi təqdim olunur ⁵⁵⁸ .	Sətənəxaç kəndi XVII yüzilin axırı (1690), XVIII yüzilin əvvəlində (1720) yaranıb. Ta əvvəldən 1988-ci il deportasiyasına qədər kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayıb. Sətənəxaç sözünün mənası fars dilində Seytənəxaç (“sey” – “üç”, “dana” - ədəd”, “xaç”) yəni, üç ədəd xaç daşları” deməkdir. Üzərində qrabar əlifbası ilə yazılan xaç daşları, həmin yerlərdə III-V yüzillikdə alban türklərinin yaşamasından bəhs edən tarixi sübutdur. Kəndin adının Sətənəxaç adlandırılması da oradan yaranıb.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
222	Şidli daşüstü təsvirləri	1300-1350 (əvvəlki tarixidövrə aiddir)	Vedibasar mahalınınaran hissəsində, Ağrıdağı ilə üzbəüz Araz çayı sahilindəki Şidli (Qaraqoyunlu Şidli) kəndində.	Şidli kəndinin adı 1991-ci il aprelin 9-da dəyişdirilərək Yexeqnavan adlandırılıb.	Dekorativ tətbiqi sənət	Daşüstü təsvir	Şidli toponimi türklərdə, daha doğrusu xəzərlərdə hərbi titul mənasında işlə-nən şad sözünə mənsubluq bildirən -lı şəkilçisinin artırılması yolu ilə əmələ gələn şadlı sözü əsasında formalaşmış ⁵⁵⁹ .	1950-ci ilə qədər Şidli kəndi ərazisində qalmaqda olan üzərində at və qoç şəkilləri olan daşlar tarixi abidə adı ilə ermənilər tərəfindən oradan aparılaraq məhv edilib.	M.Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərində Xosrov şahın hökmdarlığının otuz yeddinci ilinin əvvəlində Şimal çarı Xəzərlərin arasında, knyazlıq rütbəsinə görə Şad adlanan qardaşı oğlu olduğu qeyd edilir və Şadın öz düşərgəsini Araz çayının sahilində saldığı göstərilir. İri daş parçaları üzərində yazılan yazılar, at və qoç şəkilləri olan abidələrin çoxluq təşkil etdiyi kənddir. Bu abidələr Şidli kəndinin 1300-1350 il əvvəlki tarixinin nişanələri idi ^{560, 561} .

Məqbərələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏQBƏRƏ									
223	Mir Davud məqbərəsi	XIX yüzilin sonu	Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası Zəngəzur qəzası, indiki Qafan rayonu Pircavidan kəndində.	Sonralar kənd Gecalan şəhərinə birləşdirilib və xüsusi yaşayış məntəqəsi kimi ləğv edilib ⁵⁶² .	Memarlıq	Məqbərə	Toponimlər etnosun konkret coğrafi məkan-da təşəkkülünü göstərən ən tutarlı sənəddir.	Bu məqbərələr ermənilər tərəfindən bölgədən azərbaycanlı izlərini silmək məqsədi ilə tamamilə dağıdılıb ⁵⁶³ .	Zəngəzurun Pircavidan kəndində XIX əsrin sonunda 8-ci imam Rzanın nəvəsi Mir Davudun məqbərəsi var idi. Bu ərazi Zəngəzur mahalının Pir Davidan kəndi adı ilə məşhur idi. Ərazinin qədim adı və mənbələr Azərbaycanın Pir Davudan kəndindəki tarixi miraslarının olduğunu göstərir. Pir ziyarətgah və ocaqlar Azərbaycan xalqının həyat və məişətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirir, xalqın tarixinə, toponimikasına, etnoqenez məsələlərinə aydınlıq gətirir, Azərbaycanın mədəni həyatına dair bir sıra məsələləri işıqlandırır ⁵⁶⁴ .
224	Pircavidan məqbərəsi	VIII-XIX yüzil	Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzası Qafan rayonua Pircavidan kəndində ⁵⁶⁵ .	Sonralar Pircavidan kəndi Gecalan şəhərinə birləşdirilib və xüsusi yaşayış məntəqəsi kimi ləğvedilib.	Memarlıq	Məqbərə	Azərbaycanlı sərkərdələr və xalq bu tarixi torpaqlar uğrunda yüzillərdir savaşıb və yurduna mirasına sahib çıxıb. Cavidanın vəfat etdiyi ərazidə məqbərəsinin olması tarixin inkar edə bilməyəcəyi şəhifələrdir.	Pircavidan məqbərəsi ermənilər tərəfindən dağıdılıb.	Qafan rayonunda Oxçu çayının sağ sahilində qədim tarixə malik olan kənd. Çox vaxt bu kəndə Pirdavidan da deyilir. Babəkin yurdu olan bu diyardakı kənd qəhrəman Cavidanın adı ilə bağlıdır. Bəzən bu məqbərə Pircavidan kimi də səsləndirilir. Abidə Qafan rayonunun Qacaran şəhərinin cənubundakı Pircavidan kəndinin qəbiristanlığında yerləşir. Xalq etimologiyasına görə, məqbərə qəhrəman Babəkin müəllimi Cavidanın adı ilə bağlıdır. “Cavidana aid olan pir, Cavidan piri” mənasını ifadə edir ⁵⁶⁶ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
225	Seyid Əhməd məqbərəsi	XII-XIII yüzil	Zəngəzur mahalı Qara Vəli kəndi.	Kənd haqqında məlumat yoxdur. Ləğv olunduğu ehtimal olunur.	Memarlıq	Məqbərə	İnsanların çətin günlərində pənah gətirib dua edib, nəzir verdikləri müqəddəs yer hesab olunurdu ⁵⁶⁷ .	Bu məqbərələr ermənilər tərəfindən bölgədən azərbaycanlı izlərini silmək məqsədi ilə tamamilə dağıdılıb ⁵⁶⁸ .	Qara Vəli kəndində VII imam Museyi Kazımın oğlu Seyid Əhmədin məqbərəsi yerləşirdi. Bölgə xalqının ən çox ziyarət etdiyi məqbərələrdən biri idi. İndi məqbərəsi pir olan Xəlifə Seyid Əhmədin də hakimiyyətindən kənar edilmiş ərəb xəlifələrindən biri olması, qaçıb Azərbaycana pənah gətirməsi güman olunur. Ötən əsrin 50-ci illərində Seyid Əhməd babanın məqbərəsi təmir olunarkən oradan külli miqdarda müxtəlif sənədlər tapılır. Sənədlərdən belə məlum olur ki, Seyid Əhməd piri bölgədə çox müqəddəs ziyarətgahlardan olub ⁵⁶⁹ .

Sərdabələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
SƏRDABƏ									
226	Anabat sərdabəsi	1275-ci il	Dərələyəz mahalı Keşişkənd rayonunun Amağu kəndindən 2 km aralıda, Arpa çayı ilə Amağu çayı arasında.	Dərələyəz mahalı – dəyişdirilmiş adı Vayots Dzor vilayəti Keşişkənd rayonu - 06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor adlandırılıb.	Memarlıq	Sərdabə	Anabat sərdabəsi 1988-ci il deportasiyasından sonra ermənilər tərəfindən dağıdılıb, xarabalıqları qalıb.	Dirse xanın mənsub olduğu Orberianlar sülaləsi Turan nəslindən idi. Eramızdan əvvəl İberiya ərazisində məskunlaşıb, XII yüzildə Eldəgizlər xanədanına sığınmış, sonradan Sünik Orbelianları sülaləsinin əsasını qoyublar ⁵⁷⁰ .	Dirse (Tərsa) xan XIII-XIV yüzillərdə Dərələyəz-Zəngəzur ərazilərində hökmədarlıq etmiş Orberianlar sülaləsinin ən məşhur hakimlərindən biri olub. Anabat sərdabəsini ucaldan Dirse xan 1290-cı ildə Dərələyəzin Arpa kəndində vəfat edib və bu nəslə aid Anabat sərdabəsində dəfn olunub. Dirse xandan başqa həyat yoldaşı Mina Xatun, gəlini Arus Xatun, oğlu Can Buğa (Buğaç) və başqaları da Anabat sərdabəsində dəfn olunublar.
227	Əkərək kəndində qədim sərdabə	XVII yüzil	İrəvan quberniyası Aleksandropol qəzası, indiki Talın rayonu Əkərək (digər adı Xaraba Əkərək) kəndində.	Talın rayonu – Talın , Əkərək kəndi– Aqarak .	Memarlıq	Sərdabə	Toponim “əkər” türk etnonimi əsasında əmələ gəlib. Etnotoponimdir. Quruluşca düzəltmə toponimdir ⁵⁷¹ .	Hal-hazırkı dövrdə Əkərək kəndindəki qədim sərdabənin Şərq üslubunda tikilən qapısının giriş hissəsi demək olar ki, olduğu kimi qalıb, dam və arxa hissəsində hasarlar var. Tərkədilmiş sahsız vəziyyətdədir ⁵⁷² .	Əkərək kəndindəki qədim tikili olan sərdabə məscidə bitişik inşa olunub. Sərdabə məscid divarının sağ hissəsində çaydaşı və ağ əhənglə tikilib, damı günbəzvari qaydada kiçik daşlarla hörülüb. Şərq üslubunda giriş qapısı var. Kənddə 1831-ci ildə 70 nəfər, 1873-cü ildə 301, 1886-cı ildə 367, 1897-ci ildə 482, 1904-cü ildə 284, 1914-cü ildə 301, 1916-cı ildə 601 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə erməni təcavüzünə məruz qalan kəndin sakinləri tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunub və 1920-ci ildə Türkiyənin Sasun və Taron vilayətlərindən köçürülən ermənilər burada yerləşdiriliblər. İndiki Ermənistanda sovet höku-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									məti qurulandan sonra kəndi tərk etmiş azərbaycanlılardan sağ qalanlar ata-baba torpaqlarına dönə biliblər. Burada ermənilərdən başqa 1922-ci ildə 12 nəfər azərbaycanlı yaşayıb ^{573, 574} .
228	Lehvaz kəndində qədim sərdabə	XVII-XVIII yüzil	Zəngəzur qəzası Mığrı rayonu Lehvaz kəndində.	7.11.1995-ci ildə Sünik vilayətinin inzibati ərazisinə daxil edilib. Mığrı rayonu – Məğri, Levhaz.	Memarlıq	Sərdabə	Toponim Strabonun “Coğrafiya” əsərində göstərilən skiftayfalarından olan leh etnonimi ilə türk dilində “sıldırım qaya, şiş qaya” atəyində dar dərədə axan çay yanında dağ” mənasında işlənən bayz//bays sözündən əmələ gəlib ⁵⁷⁵ . Bu söz Azərbaycan toponomiyasında “düzən yerdə tirə, təcik, hündür yer” mənasında işlənən bazı formasında da işlənir ^{576, 577} . Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir.	Lehvaz kəndində yerləşən qədim sərdabənin qalıqları günümüzdə qalmaqdadır. ⁵⁷⁸	Məğri rayonunda Levhaz adlı iki kənd mövcud olub. Birinci Levhaz, İkinci Levhaz ⁵⁷⁹ . Sonralar bu kəndlər birləşdirilərək Levaz adlı kənd yaradılıb. Qədim tarixə malik olan kənddə çaydaşı, əhənglə tikilən, üzəri əhənglə suvanmış, türbə və sərdabədən ibarət şərq memarlığı üslubunda tarixi tikili olub. Kənddə 1831-ci ildə 15, 1873-cü ildə 172, 1886-cı ildə 375, 1897-ci ildə 346, 1904-cü ildə 525, 1914-cü ildə 836 nəfər yalnız azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildən kənd erməni təcavüzünə məruz qalıb, sakinləri deportasiya olunub. İndiki Ermənistanda sovet hökuməti qurulandan sonra kəndi tərk edənlər tarixi-etnik torpaqlarına dönə bilmişdir. Burada 1922-ci ildə 189, 1926-cı ildə 145, 1931-ci ildə 171, 1987-ci ildə 1002 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1988-ci ilin noyabr ayında kənddə yaşayan azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunub. İndi ermənilər yaşayırlar ⁵⁸⁰ .

İmarətlər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
İMARƏT									
229	Əli xanın imarəti	XVII-XVIII yüzil	1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan.	1936-cı ildən Yerevan.	Memarlıq	İmarət	Azərbaycan memarlıq və arxitektura tarixi baxımından əhəmiyyətli olan Əli xanın imarəti İrəvanın şəhər-salma və arxitektura baxımından digər Avropa və Şərqi böyük şəhərləri qədər inkişaf etdiyini göstərir.	Əli xanın imarəti İrəvan şəhərindəki Azərbaycan maddi-mədəni irsini təmsil edən memarlıq nümunələrindən biri olduğu üçün ermənilər tərəfindən diqqət göstərilməyib.	Əli xanın imarəti İrəvan şəhərinin ən əzəmətli evlərindən biri idi. Görkəm və böyüklük baxımından saraya bənzəyən imarət Azərbaycan və Şərqi memarlığının zənginliyini özündə əks etdirirdi. Işıqlı olması məqsədi ilə qoyulan çox sayda xüsusi dizaynlı pəncərələrlə imarət şəhərdəki başqa tikililərdən fərqlənirdi. İmarətin önündə sağ tərəfdə bir ucu yerə, digər ucu birinci və ikinci mərtəbə arasındakı kəmərsiz hissəsinə üfüqi vəziyyətdə qoyulmuş dörd ədəd dirək vardı. Hasarlı və uçma təhlükəsi olan tikililərə adətən qoyulan bu tərz dirəklərin olması imarətin dayanıqlığını güvənli edirdi ^{581, 582} .
230	Pənah xanın imarəti	XVII-XVIII yüzil	1828-ci ilədək İrəvan , 1828-1936-cı illər Erivan.	1936-cı ildən etibarən Yerevan.	Memarlıq	İmarət	Memarlıq cəhətdən Xan sarayını andıran və onun bənzəri hesab olunan Pənah xanın imarəti görkəmi və əzəməti ilə İrəvan şəhərinin ən gözəl imarətlərindən hesab olunurdu ⁵⁸³ . Teatr tamaşalarının göstərildiyi və tanınmış	Pənah xanın evi İrəvanda dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələri siyahısına salınsa da, ötən yüzilin 60-cı illərində onun da aqibəti ağır olub, azərbaycanlılara məxsus digər abidələr kimi dağıdılaraq yer üzündən silinib ⁵⁸⁴ .	İrəvanda Xan sarayının üslubunda inşa edilmiş, hər tərəfi naxışlarla bəzədilmiş sənət əsəri hesab olunan tarixi-memarlıq abidələrindən biri də Pənah xan Makinskinin evi idi. İrəvan şəhər Dumasının deputatı, kolleq müşaviri Süleyman xanın oğlu Pənah xana məxsus yaşayış kompleksi onun adını daşıyan meydanda, Nalbandyan küçəsi – 19 (keçmiş Ter-Qukasov küçəsi) ünvanında yerləşirdi. Kompleksə xanın ikimərtəbəli evi, mətbəx, anbar, ayrıca həyətlərdə nöqərlər üçün birmərtəbəli ev və tövlələr daxil idi. Pənah xan Makinskinin imarətinin yerləşdiyi ərazi isə son vaxtlaradək Pənah xan

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							şəxslərin toplaşdığı bu imarət siyasi-ictimai baxımdan da əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycan tarixinin mühüm maddi-mədəni irsidir.		meydanı adlanırdı ⁵⁸⁵ . 1881-ci ildə Pənah Xan Makinskinin evində “İrəvan xanı Novruz bayramında”, 1882-ci ildə isə yerli həvəskarların iştirakı ilə “Tamahkarlıq düşmən qazanır” tamaşası göstərilib. Sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın qardaşı Pənah xanın imarətinin sağ və sol tərəfində 7 pilləli pilləkənlər inşa edilmişdi ⁵⁸⁶ .

İrəvanda içərisində erməni ailələrinin yaşadığı qədim mədrəsə

Mədrəsələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏDRƏSƏ									
231	Urud kənd mədrəsəsi	XIX yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Urud kəndi yaxınlığında.	Zəngəzur mahalı Qarakilsə (01.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonu Urud kəndi 03.07.1968-ci ildən Vorotan adlandırılıb.	Memarlıq	Mədrəsə	Mədrəsə təkcə dini, şəriəti, tədris etmirdi, burada riyaziyyat, tarix, ədəbiyyat digər fənnlər də öyrədilirdi. Zəngəzurun Osmanlı və Qacarlar dövlətləri ilə sərhəd yaxınlığı səbəbindən Tehran, İstanbul, Məşhəd, Təbriz, Nəcəf, Kərbəla-da ruhani təhsili alıb islamı, şəriəti, ərəb-fars dillərini kamil öyrənib qəzaya qayıdan xeyli din xadimi var idi.	1918-ci ildə erməni terror dəstələrinin kəndə hücumu zamanı kənd mədrəsəsi yandırılıb.	Urud kənd mədrəsəsi kəndin imkanlı xeyriyyəçiləri tərəfindən inşa edilmişdi. Kənd mərkəzinə yaxın ərazidə yerləşirdi. Mədrəsə zaldan və bir neçə otaqdan ibarət idi. Ətraf kəndlərdən də mədrəsəyə təhsil almaq üçün gələnlər vardı. Zəngəzur qəzasının, demək olar ki, bütün böyük kəndlərində mollaxanalar var idi. 1880-ci illərdə Zəngəzurdə 491 mədrəsə, 21 ibtidai, 6 ruhani məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Ayrı-ayrı imkanlı şəxslər bu məktəblərə maddi, mənəvi yardım göstərirdi. 9 illik təhsil verən Urud mədrəsəsi haqqında bu torpağın yetirməsi olan Xalq yazıçısı Əli Vəliyev yazırdı: “Nəcəfdə (İraq) ali təhsil alıb mollalıq etmək hüququ qazanmış Fətullah, Gorusda 2 dərəcəli rus məktəbi qurtarmış Sadıq, məşhur şair Ləlini bağlamış şair Mirzə Hüseyn Urudda yaşayırdılar. Urudda oxumuşlar, savadlılar, söz qoşanlar, təbi gələnlər o biri kəndlərdən qat-qat çox idi. Urud kəndində 1918-ci ilə qədər molla Bağırılılar ailəsi, Molla Səmihbəy, Molla Fətullah mədrəsədə dərs demişlər. Burada dini dərslərlə yanaşı, dünyəvi fənlər də tədris edilirdi. Burada dərs deyən Mirzə Sadıq Axundzadə Təbrizdəki ali dini mədrəsənin məzunu idi.” Urud mədrəsəsində oxuyanların xərclərini xeyriyyəçilər ödəyirdilər ⁵⁸⁷ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
232	Zəhmət kənd mədrəsəsi	XVIII-XIX yüzil	Zəngibasar mahalı Zəngibasar rayonu Zəhmət kəndində.	Haçaparaq kəndi 3.01. 1935-ci ildən – Zəhmət , 19.04.1991-ci ildən – Xaçpar .	Memarlıq	Mədrəsə	Mədrəsə Zəhmət kəndi və ətraf kəndlərdən gələnlər üçün din, dil tədris edən irfan ocağı rolunu oynayıb. Bununla yanaşı, kəndin dini-mədəni baxımdan da inkişaf etmiş azərbaycanlı yurdu olduğunu da göstərir.	Kəndin dini mədəni irfan mərkəzi olan mədrəsə ermənilər tərəfindən məhv edilib.	Zəhmət kənd mədrəsi Mustafa Hacı Axund oğlu tərəfindən yaradılıb. Dini-irfani təlimləri keçən, Şərq dillərini mükəmməl bilən və tədris edən Mustafa Hacı Axund oğlu 1937-ci ildə Qazaxıstana sürgün edilib. Onun şagirdləri Tiflis şəhərindəki Qafqaz Universitetinin məzunları olub, bir çoxları təqiblərdən qurtulmaq üçün Türkiyə və Cənubi Azərbaycana mühacirət edib. Zəhmət kəndinin din xadimlərindən Molla Hüseyn (1895-1985) 1947-cildə Gəncə şəhərində İmamzadə cəməsinin baş axundu olub, sonra Naxçıvan şəhərinə köçərək orda da 23 il ali-dini vəzifə daşıyıb, ondan əvvəl bu pillədə irəvanlı Hacı İbrahimxəlil olub ⁵⁸⁸ . Toponim Azərbaycan dilində “haçalanmanın başlandığı yer” mənasında işlənən haça sözü ilə qədim türk dilində “gecələr heyvan salınan, hasarlanmış yer” mənasında işlənən parax sözünün birləşməsindən əmələ gəlib ⁵⁸⁹ . Relyef əsasında yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir ⁵⁹⁰ .

Məhəllələr

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
MƏHƏLLƏ									
233	İrəvan məhəllələri	1832-ci il	İrəvan şəhəri 1828-ci ilədək İrəvan, 1828-1936-cı illər Erivan	1936-cı ildən etibarən Yerevan	Memarlıq	Məhəllə	İrəvan şəhərin-dəki məhəllələr İrəvan şəhərində azərbaycanlıların maddi-mədəniy-yət izlərini da-şıyırdı. Yaşayış məntəqələri, kü-çələr, məhəllələr və s. mütləq ək-səriyyətinin Azərbaycan türkcəsində ol-ması bir daha onu göstərir ki, bu ərazi azər-baycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən olub.	Ermənilər İrəvan-da XIX əsrin əvvəllərindən etibarən məskun-laşdıqları üçün erməni məhəllə-ləri azərbaycanlı məhəllələrini üzük qaşı kimi əhatələmişdi. 50 -60-cı illərdə azərbaycanlıların kompakt yaşa-dıqları məhəllə-ləri, onların qə-dim qəbiristan-lıqlarını yeni ti-kililər inşa et-mək bəhanəsilə yerlə-yeksan et-dilər.	İrəvan şəhəri aşağıdakı hissələrdən ibarət-dir: 1. Şəhər hissəsi 2. Təpəbaşı hissəsi 3. Dəmirbulaq hissəsi. Ən böyük olan Şəhər hissəsi İrəvanın şimal-şərq ərazisini əhatə edir; Təpəbaşı hissəsi qərb, Dəmirbulaq hissəsi isə cənub-şərq hissəsini tutur. Bu hissələrə öz xüsusi adı olan aşağıdakı əlavə məhəllələr də daxildir: Şəhər hissə-sinə aid olanlar: 1) Çölməkçi kəndindən aşağıda yerləşən Abbasdərə məhəlləsi; 2) Kənəkir yolundan sağ tərəfdə yerləşən Köşəkli məhəlləsi; Təpəbaşı hissəsinə aid olanlar: 1) Kənəkir yolundan solda yerlə-şən Abihəyat məhəlləsi; 2) Zəngi çayının solunda, Kənəkir kəndindən aşağıda yerləşirdi. 1728-ci ildə tərtib olunmuş osmanlı “Müfəssəl dəftər”ə görə, bu dövrdə İrəvan şəhəri 4 məhəllədən (“Köhnə şəhər”, “Dəmirbulaq”, “Dərəkənd”, “Təpəbaşı”) ibarət olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri müstəqil xanlı-ğın mərkəzi olduğdan sonra “Köhnə şə-hər” məhəlləsi “Şəhər” məhəlləsi adlandı-rılmış, “Dərəkənd” isə “Təpəbaşı” məhəlləsinə birləşdirilmişdi.

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
234	Zəhmət kəndində Dərvişlər məhəlləsi	XIX yüzil	Zəngibasar mahalı Zəngibasar rayonu Zəhmət kəndində.	Haçaparaq kəndi 3.01.1935-ci ildən – Zəhmət , 19.04.1991-ci ildən – Xaçpar .	Memarlıq	Məhəllə	Zəhmət kəndinin qədim tayfalarından olan Dərvişlər məhəlləsi soy-şəcərə baxımından dini-irfani dünyagörüşünün, sufiliyin daşıyıcıları və davamçıları olub.	Dərvişlər məhəlləsi 1988-ci ildə Azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasından sonra oradakı qədim tikililərin çoxu ermənilər tərəfindən sökülüb.	Dərvişlər məhəlləsi kəndin qədim və tarixi yerlərindən biri hesab olunurdu. Türkiyə, İran və İraqda təhsil almış elm, din və irfan sahibi insanların daha çox məskunlaşdığı yer idi. Buranın elm və irfan sahibi sakinləri evlərini mədrəsə-məktəb və kitabxana kimi istifadə edir, kənd və ətraf kəndlərdən gələnlərə dini və dünyəvi təhsil verirdilər. Buradakı evlərin çoxu görkəmi və memarlığı ilə kənddəki evlərdən fərqlənirdi. Bu nəsilin davamçıları Hacı Axund və Molla Mustafa qardaşları dini mərasimlərin təşkilində və keçirilməsində yaxından fəal iştirak edirdi. 1918-ci ildə erməni terror dəstələrinin Zəhmət kəndində törətdiyi qətlə zəhmət zamanı Hacı Axund və Molla Mustafa qardaşları da amansızca qətlə yetirilib ⁵⁹¹ , ⁵⁹² .

... Bu fikri davam etdirərək, Naxçıvan haqqında deyirəm. Bəli, o vaxt ermənilər Naxçıvana iddia edirdilər, Naxçıvanı öz torpaqları kimi hesab edirdilər və Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək istəyirdilər. Burada da müəyyən tarixi nöqtələrdən istifadə edirdilər. Çünki çar Rusiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirəndən sonra, Azərbaycana məxsus olan Naxçıvan xanlığı və İrəvan xanlığı 1848–1849-cu illərdə ləğv edilmişdi, İrəvan quberniyası yaranmışdı. Naxçıvan qəzası da quberniyanın içində idi. Bu, XIX əsrdə olan işdir. Onlar bundan istifadə edərək Naxçıvanı Ermənistan qatmaq cəhdləri göstərirdilər. O vaxt kəskin bir mübarizə gedirdi. Bu mübarizənin nəticəsində Azərbaycanın o vaxtkı hökuməti çox ciddi mövqe göstərərək həmin Qars müqaviləsində Naxçıvanın statusunu müəyyən etmiş və Naxçıvana muxtariyyət verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Bəli, o vaxt o insanlar çox milli qürurlu insanlar olublar. İndi bəziləri onların hamısının kommunist, bolşevik kimi, necə deyərlər, üzərindən qara xətt çəkirlər. Bu ədalətsizlikdir. Mən buna həmişə etiraz etmişəm, bu gün də etiraz edirəm. Hansı partiyaya, hansı siyasi qüvvəyə mənsubluğundan asılı olmayaraq kim Azərbaycanın milli mənafehlərinin keşiyində durubsa, ona xidmət göstərərsə, o insanlar bizim tariximizdə həmişə hörmətlə yada salınmalıdırlar və tariximizə daxil olmalıdırlar. O vaxt Naxçıvanın muxtariyyəti belə bir gərgin şəraitdə əldə edilibdir. Qars müqaviləsinin altında Azərbaycanın xarici işlər naziri Behbud Şahtaxtinskiyin imzası vardır. İndi görürsünüz, tarixi nöqtəyi-nəzərdən çox ağır, çətin, gərgin bir dövrdə Azərbaycan torpaqlarını qoruyub saxlamaq, Zəngəzur Ermənistanə veriləndən sonra Naxçıvanı Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi kimi saxlamaq üçün böyük nailiyyət əldə edilmiş, Naxçıvana muxtariyyət verilmişdir. Amma bu gün xalq, millət, dövlət qarşısında heç bir xidməti, heç bir səriştəsi olmayan cılız insanlar durub Naxçıvanın muxtariyyətinin əleyhinə çıxırlar. Hansı mənəvi haqla? Hansı hüquqla?

Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ulu öndəri, ümummilli lider

Qayaüstü təsvirlər, qədim yaşayış məskənləri

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
235	Xosrov kənd qayaüstü təsvirləri	V yüzil	Vedibasar mahalı Vedi rayonunda Zarıncı dağının ətəyində, Xosrov kəndinin mərkəzində.	Xosrov kəndi 1930-cu illərin ortalarında ləğv edilib. İndi xaraba kənddir.	Memarlıq	Qayaüstü təsvir	Əski dövrlərin islamaqədərki oğuz-türk mistik-mifik inanclarını üzündə ifadə edən bu maddi-mənəvi irs nümunələri Azərbaycanın ərazidəki tarixi mirasıdır.	Mənzərəli təbiət qoynundakı yüksəklikdə yerləşən mədəniyyət abidələrinin bir hissəsi ermənilər tərəfindən daşınaraq muzeylərdə erməni mədəni nümunələri kimi təqdim olunur.	Xosrov kəndinin cənubunda Dərbənd dağlarından başlayan Xırdaçay çayının üstündəki qayalıqda islamaqədərki dini-ibadət mərasimlərinin rəmzi olan, iki kəşişən çıxıntının uclarında Günəş və bədirlənmiş Ay rəsmləri həkk olunub. Qədim dövrlərin oğuz-türk mistik inanclarını üzərində unudulmaz edən bu maddi-mənəvi tarixi irsimizin nümunələri Kusqayasu çayının yanında yerləşirdi. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə qeyd edilib. Toponim Xosrov şəxs adı əsasında yaranıb. Antropotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir ⁵⁹³ , ⁵⁹⁴ .
236	Şəki qayaüstü təsvirləri	IV-V yüzil	Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Şəki kəndində.	Qarakilsə rayonu – 01.03.1940-cı ildən– Sisian .	Təsviri sənət	Qayaüstü təsvir	Şəki abidələrinin yarandığı yerlər də, Qobustan abidələrinin ətrafları da (Pirsat və Sanqaçal) qədim türk boyları Saqatların (Sakların) və Zəngilərin adı ilə bağlıdır. E. ə. IV-III minilliklərdə Tunc dövründən Dəmir dövrünə keçid türkdilli xalqlardan başlayıb və onların ilk dəmir aləti kimi işlətdikləri ox	Pavel Safoyan adlı erməni alimi hələ Sovet hakimiyyəti dövründə 15-20 qayaüstü təsvirlərə dair 3 cild foto-albom düzəldir, onları bir neçə dilə tərcümə edir və belə bir cəfəng iddia irəli sürür ki, Şəki qayaüstü abidələri erməni xalqına məxsusdur, həm də bütün Qafqazdakı qayaüstü təsvirlər məhz	Ötən əsrin 40-50-ci illərində Şəki kəndində tapılan qayaüstü şəkil abidələri Zəngəzurun qədim tarixinə bir daha işıq saldı. Sisian rayonunun Şəki və Sarnaqunk (1946-cı ilədək Saybalı) kəndlərinin yaylaq yerləri sayılan (dəniz Şəki kəndinin Dəvəboynu (ermənicə Uxtasar) və Təgəzür dağlarında iri sal qayalar üzərində müxtəlif quş, heyvan, ox, kaman şəkilləri cızılmış bu qayaüstü rəsmlər eyni ilə Qobustan və Gəmiqaya abidələrinin oxşarıdır. Bu abidələrin təxminən eradan əvvəl IV-V minilliyə aid olması güman edilir. ⁵⁹⁷ Lakin, bizi maraqlandıran məsələ təkcə Şəki kəndində 7 min il öncə insan yaşaması faktı deyildir. Bizi maraqlandıran odur ki, Şəki kəndindəki qayaüstü şəkillər Naxçıvandakı Gəmiqaya təsvirləri ilə, Kerç yaxınlığındakı Kül oba kurqanındakı qayaüstü şəkillərlə, Qazaxıstan, Sibir-

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							ucluqları olubdur ki, həmin dəmir uclu oxların qayaüstü təsvirləri Şəki abidələrində bu günümüzdə gəlib çıxmışdır ⁵⁹⁵ .	Şəki abidələrinin təsiri altında yaranıb. Məqsəd qədim Azərbaycan abidələrini mənimsəmək olub. Azərbaycanlıların 1988-ci ildə deportasiyasından sonra ərazi ilə yanaşı maddi-mədəni irs üzərində işğal, vandallıq və mənimsəmə siyasəti aparıblar. ⁵⁹⁶	Altay, Urmiya, Volqa ətrafı və s. yerlərdə tapılmış, türk soyu, türk kökəni, türk totemi ilə bağlı abidələrlə oxşardır. Türk tayfalarının ən qədim inanclarından biri (onqon) tibet öküzüdür və həmin şəkil Şəki qayaüstü təsvirlərində öz əksini tapmışdır ⁵⁹⁸ .
237	Qarakilsə qayaüstü təsvirləri	e.ə. V-II minilliklər	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu	Qarakilsə rayonu 02.03.1940-cı ildən Sisian rayonu adlandırılmışdır.	Təsviri sənət	Qayaüstü təsvir	Qayaüstü təsvirlər insanların yazı icad olunmamışdan xeyli əvvəl dünyanı necə gördüklərini başqalarına çatdırmaq üçün istifadə etdikləri vasitələrdəndir. Qədim insanlar həyəcanlarını, ovladıqları heyvanların təsvirlərini mağaradaşlarına çatdırmaq üçün daşlara, qayalara	Ermənilər bu ərazilərə son iki yüzildə köçüb yaşadıklarını bildiklərindən qədimlərə enməyə bir o qədər də maraqlı deyillər. Ona görə də bu abidələr çox da dərinlən araşdırılmadı kimi, lazımı şəkildə qorunmur da. Xüsusilə həmin qayaüstü təsvirlərin Qobustan və Altay qa-	Qarakilsə qayaüstü təsvirləri iki qrupa ayrılır. Birincisi e. ə. V-IV minilliklərə, ikincisi e. ə. III-II minilliklərə aiddir. Həmin təsvirlərdə bölgənin o vaxtkı heyvanat aləmi (maral, tur, at, pələng, it, canavar, ayı və s.), ibtidai insanın ov alətləri və s. öz əksini tapmışdır. Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Qarakilsə ərazisi də qədimdən Türk-Oğuz qəbilələrinin anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır ⁶⁰² .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
							onların görüntülərini cızmağa çalışırdılar. Bəzən bu təsvirləri boya ilə də çəkirdilər. Qayaüstü rəsmlər uzaq keçmişdə həyat haqqında unikal informasiya mənbəyidir. Onlar tarixçiləri, arxeoloqları, sənətsünasları, etnoqrafları, lingvistləri, folklorçuları, zooloqları, həmçinin elmin digər sahələrindən olan tədqiqatçıları cəlb edir. Bu təsvirlər vasitəsilə qədim insanların məşğuliyyəti, dünyagörüşü və s. barədə alınan məlumatlar çox vaxt onların gələcək etnik mənsubiyyətini də öyrənməyə kömək edir 599, 600, 601.	yaüstü təsvirləri ilə xeyli dərəcədə oxşarlıq, hətta bəzən eyniyyət təşkil etməsi onların eyni bir etnik toplumun mədəni irsi olduğunu təsdiq edir.	

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz

S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
238	Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri	e.ə. V-II minilliklər	Loru mahalının Vorontsovka rayonunun Soyuqbulaq kəndi.	Loru mahalının Vorontsovka r-nu 03.03.19 35-ci ildən – Kalinino rayonu, Soyuqbulaq kəndi isə 19.04.1991-ci ildən Paqaxbyur kəndi adlandırılmışdır.	Təsviri sənət	Qayaüstü təsvir	Dağlıq Altayın Xatın çayı sahilərində aşkar edilmiş qayaüstü təsvirlərlə heyrətamiz dərəcədə yaxınlıq, hətta bəzən eyniyyət təşkil edən Soyubulaq qayaüstü təsvirləri Qərbi Azərbaycan ərazisinin ən qədim zamanlardan məskunlaşdığını və həmin vaxtlardan üzü bəri Türk-Oğuz qəbilələrinin anayurdu olduğunu bir daha təsdiq edir ⁶⁰³ , ⁶⁰⁴ .	Ermənilər bu ərazilərə son iki yüzildə köçüb yaşadıklarını bildiklərindən qədimlərə enməyə bir o qədər də maraqlı deyillər. Ona görə də bu abidələr çox da dərinlən araşdırılmadığı kimi, lazımı şəkildə qorunmur da. Xüsusilə həmin qayaüstü təsvirlərin Qobustan və Altay qayaüstü təsvirləri ilə xeyli dərəcədə oxşarlıq, hətta bəzən eyniyyət təşkil etməsi onların eyni bir etnik toplumun mədəni irsi olduğunu təsdiq edir.	Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri Dağ Borçalısının – Loru mahalının Vorontsovka rayonunun Soyubulaq kəndi yaxınlığında, Armudlu və Qaçaqqırılan dərələrində e. ə yerləşirdi. Soyubulaq kəndində və ətraf kəndlərdə 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bu kəndlərə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçürülmüşlər ⁶⁰⁵ .
239	Qoşundaş abidəsi	e.ə. II minillik	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonunun ərazisində, Qarakilsə qəsəbəsində meqalit (iri daşlardan ibarət) tikili qalıqları.	Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu 02.03.19 40-cı ildən - Sisian rayonu, rayon mərkəzi olan Qarakilsə qəsəbəsi isə 02.03.1940-cı ildən	Memarlıq	Arxeoloji	Qoşundaş abidəsi Qərbi Azərbaycan ərazisinin ən qədim zamanlardan məskunlaşdığını və həmin vaxtlardan üzü bəri Türk-Oğuz qəbi-	Abidənin Qoşundaş adını ermənilər sətri tərcümə edərək Zorakarer qoymuşlar ki, bu da “Qoşun daşlar” deməkdir. Ermənilər bu abidəni	Qoşundaş abidələri Qarakilsə rayonunun Qarakilsə qəsəbəsindən 3 km aralıda yerləşir. Şaquli vəziyyətdə cərgə ilə düzülmüş, elə buradan da Qoşundaş adını almış bu daşlar neolit dövrünün yadigarıdır. Daş düzümünün mərkəzində, çox güman ki, sərdabə, ətrafında isə açıq havada məbədin divarları yerləşmişdir. Qoşundaş abidələrinin yerləşdiyi ərazilər

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
				– Sisian qəsəbəsi adlandırılmışdır.			lələrinin anayurdu olduğunu bir daha təsdiq edir ^{606, 607} .	dünyaya erməni mədəni irsi kimi təqdim edir. Hal-buki, oxşar abidələrə türk coğrafiyasında tez-tez rast gəlmək mümkündür ⁶⁰⁸ .	tarix boyu Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində, bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır ⁶⁰⁹ .
240	Göyçə gölünün sahilindəki türk kurqanları	VIII-IX yüzil	Göyçə gölü ətrafında.	Göyçə gölü 1930-cu ildən – Sevan.	Arxeoloji abidə	Kurqan	Göyçə gölünün sahilindəki kurqanlar ərazinin qədim türk-oğuz yurdu olduğunu sübut edir.	Kurqanların bir çoxu dağıdılıb, qalan qismi isə erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	“Novo-Bayazet və Adyaman arasında, ilk dəfə Göyçə sahillərində yüzə qədər saydığım kurqanlar və qəbirlərə rast gəlməyə başladım. Qəbirlərdən Quru-Xaraba adlanan ərazidə 8 qəbir xüsusilə diqqətimi çəkdi. Bu qəbirlər, şaquli şəkildə yerə sancılmış daşlarla döşənib. Daş sıralarla düzülmüş bu qəbirlər diqqətimi çəkdi, çünki 1889-cu ildə Monqolustanda, Tarbaqatay yamaclarında və vadilərində eyni məzarları gördüm. Eyni qəbirlər Monqolustanın şimal-qərbində G.I.Potanin, D. Klements - Minusinsk bölgəsində və N.M.Yadrintsev - Altayda, Kok-su çay vadisində və Orxonda tapılıb ⁶¹⁰ .
241	Dəhnəz kənd abidələri	IV yüzil	Vedibasar mahalı Vedi rayonu Dəhnəz kəndində.	Dəhnəz kəndi ləğv olunub. Ərazisi ətraf kəndlərə birləşdirilib.	Arxeoloji abidə	Məbəd, qədim kənd	Meydana çıxan bu abidələr tarixi Azərbaycan torpaqlarındakı məskunlaşmanın qədimliyinə dəlalət edir.	Sel nəticəsində meydana çıxan abidələrin qalıqları erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Cığındərə bölgəsində, Qız qalası, Kardaş və Dorrax d-ri arasında, Vedi çayının sahilində azərbaycanlıların yaşadığı kənd. 1919-cu ilin əvvəlində eməni-dəşnak təcavüzünə məruz qalmış kəndin əhalisinin bir hissəsi qətlə yetirilib, sağ qalanlar qaçqın düşüblər. Bölgədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qaçqınların bir hissəsi geri qayıdıb, lakin 1948-ci ildə Azərbaycana deportasiya olunub. Xosrov kəndindən keçən Baytal dağından başlayan Xırdaçay və Dərbənd dağından gələn

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
									Böyükçay Dəhnaz kəndi yaxınlığında Çıgın çayı ilə birləşən hissədə (Xosrov kəndindən 2 km aralıda) keçən yüzilin 60-70-ci illərində baş verən sellər nəticəsində qədim yaşayış yerləri və məbəd tikililərinin qalıqları üzə çıxıb. Dəhnəz kəndi Cıgın dərəsində yerləşirdi ⁶¹¹ , ⁶¹² .
242	Novruz oğlunun zağası (mağarası)	E.ə.III minillik	Göyçə mahalı Çəmbərək rayonu Ardanış kəndi yaxınlığında.	Çəmbərək rayonu - 31.12.1937-ci ildən – Krasnoselo.	Arxeoloji abidə	Mağara / yeraltı abidə	Böyük meşənin qənşərində və bir sıra digər yerlərdə aşkar edilmiş qədim oğuz qəbirləri, Ardanış yaxınlığındakı alban dövrünə aid mağaralar Qərbi Azərbaycandakı qədim dövr Azərbaycan tarixinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətli dir. Bu mağara müəyyən dövrlərdəki erməni-azərbaycanlı münafişlərinə azərbaycanlılar üçün müdafiə və sığınacaq rolunu oynayıb ⁶¹³ .	Ermənilər tərəfindən erməni elementləri əlavə olunaraq mənimsənib erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	Əhali bu mağaranı zağa adlandırırdı. Uzunluğu təxminən 150 metr, hündürlüyü 2,5-3 metr, tavan hissəsi qövsvari formada olan mağaranın giriş hissəsində dairəvi otaq mövcud olub. 150 metrədən sonra diametri 1 metrə qədər olan yol uzanıb gedirdi. Həmin hissədən soyuq hava axını gəlir. Bu mağara süni şəkildə, yəni insan tərəfindən yaradılıb. Həmin mağaranın giriş hissəsi təxminən 35-40 metr hündürlükdə yerləşirdi. XX əsrin 40-cı illərinə qədər mağaranın ön hissəsindəki qayalıq Göyçə gölünün ləpələri döyəcəliyirdi. Həmin mağaraya giriş o qədər də asan deyildi. Bu da görünür ki, təhlükəsizlik baxımından əlverişli mövqe sayılmış və mağara məhz həmin yerdə yaradılmışdı. Antik mənbələrə görə, albanlarda mağara məbədləri də mövcud olub. Bu mağarada əcdadlar yad edilir və onların ruhuna qurban kəsilirdi. Burada onların müqəddəs tutduqları əcdadlarının qəbirləri olan qəbiristanlıq da mövcud olub. Mağaranın müəyyən dövrlərdə müdafiə və sığınacaq rolunu oynadığını isə heç kim inkar edə bilməz ⁶¹⁴ , ⁶¹⁵ .

Tarixi Azərbaycan torpaqlarında maddi-mədəni irsimiz									
S/s	Abidənin adı	Tarixi	Yerləşmə		Təsnifatı	Növü, təyinatı	Əhəmiyyəti	Mövcud vəziyyəti	Qısa məlumat
			Əvvəlki toponim	Hazırkı toponim					
243	Ağqala istehkam divarları	XII yüzil	İrəvan quberniyası Novo-Bəyazıd qəzası, keçmiş Kəvər rayonu Ağqala kəndində.	7.11.1995-ci ildən Geğarkunik vilayətinin Kammo rayonu Ağqala kəndi 3.04.1991-ci ildən Berdkunk adlandırılıb.	Memarlıq	Qala – istehkam	Toponim rəng bildirən “ağ” sözü ilə “qala” sözünün birləşməsindən əmələ gəlib. Adı kəndin ərazisindəki albanlara məxsus ağ rəngli qaladan götürüb. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.	<i>Ağqala</i> istekam divarları erməni abidəsi kimi təqdim olunur və günümüzdə xarabalıqlı qalmaqdadır.	Kənddə 1831-ci ildə 39, 1873-cü ildə 192, 1886-cı ildə 253, 1897-ci ildə 331, 1904-cü ildə 424, 1914-cü ildə 507, 1916-cı ildə 520 nəfər azərbaycanlı yaşayıb. 1918-ci ildə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qırğınlarla qovulublar. Azərbaycanlılar kənddən qovulandan sonra bura Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilib. İndiki Ermənistanda Sovet hökuməti qurulandan sonra sağ qalan azərbaycanlılar öz doğma kəndlərinə qayıdılar. Burada 1922-ci ildə 3 nəfər azərbaycanlı, 31 erməni, 1926-cı ildə 76 nəfər azərbaycanlı, 105 erməni, 1931-ci ildə 202 azərbaycanlı, 111 erməni, 55 kürd, 1939-cu ildə 442, 1959-cu ildə 287, 1970-ci ildə 2200 nəfər azərbaycanlı və erməni əhalisi yaşayıb. Sonralar azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxarmaq məqsədilə Ağqala kəndi ilə Əyrivəng kəndi birləşdirilib. Kənddə yaşayan azərbaycanlılar da 1988-ci ildə Ermənistan dövləti tərəfindən qovulmuş, deportasiya edilmişdir ⁶¹⁶ .
244	Yellicə və Bayburd kəndləri arasında qədim abidə	XVIII-XIX yüzil	İrəvan quberniyası İrəvan qəzası Yellicə və Qəmərlı rayonu Bayburd kəndləri arasında.	Vedi rayonu – Ararat , Qəmərlı rayonu – Artaşat .	Memarlıq	Müsəlman - türk məbədi	Qərbi Azərbaycanda müsəlman-türk mənşəli məbəd və d. ruhsal-irfan ocaqları islama qədərki və islamdan sonrakı dövrlərdə burada azərbaycanlıların sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əsasını qoyduğunu göstərir.	Müsəlman-türk məbədinə ermənilər tərəfindən erməni elementləri əlavə edilib, erməni abidəsi kimi təqdim olunur.	“Milli dərə”də məbədlərdən biri Yellicə və Bayburd kəndləri arasındakı sıldırımli qayalar arasında inşa edilib. Yaşı 2000 ildən çox idi, oranı ancaq yerli müsəlman-türk əhali ziyarət edirdi. Heç bir yol-riz olmayan yerdə cilalanmış qara mərmər parçaları ilə tikilən bu məbədin hündürlüyü 10 m-ə çatırdı, 100 kv.metr sahəni tuturdu. İçərisində divarlar boyunca 7 hücrədə şamdan və kitabdan qoyulmuşdu. Ziyarətə gələnlər bəzən orada gecələyirdi Məbəd Yellicə kəndindən 1 km aralıdakı dağın düzəngah yerində idi ⁶¹⁷ .

Fotoqalereya

Zəngəzur mahalı, Mığrı rayonunda Astazur körpüsü (XVII yüzil)

İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasının Əştərək rayonundakı Təkiyə kəndində müsəlman ziyarətگاهی (XVI-XVII yüzil)

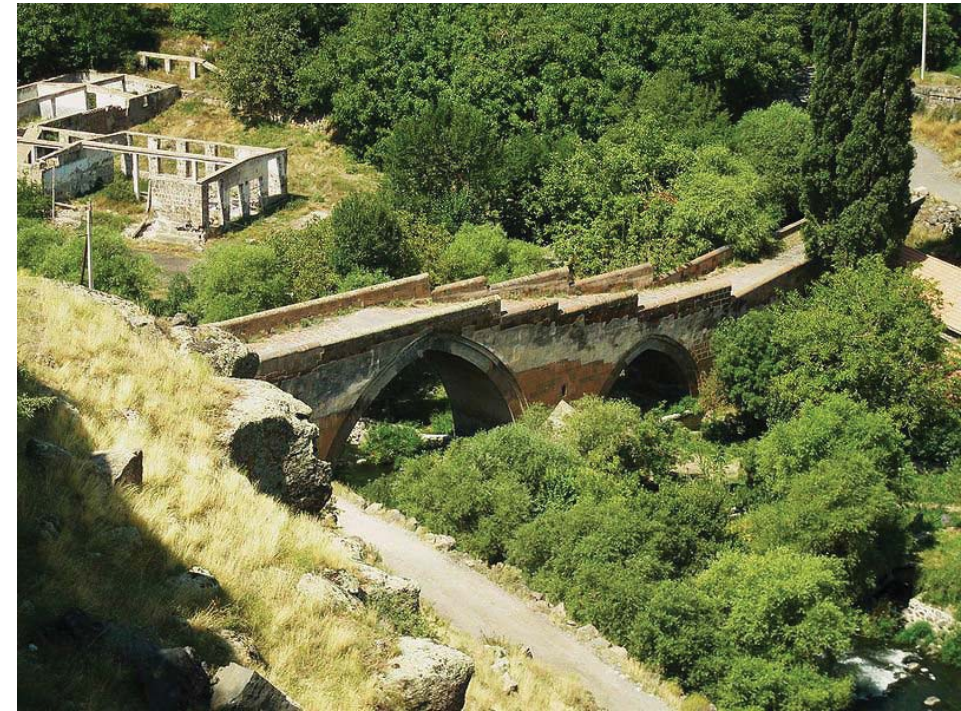
Zəngəzur mahalı, Mığrı rayonunda Mığrı qalası (XVII yüzil)

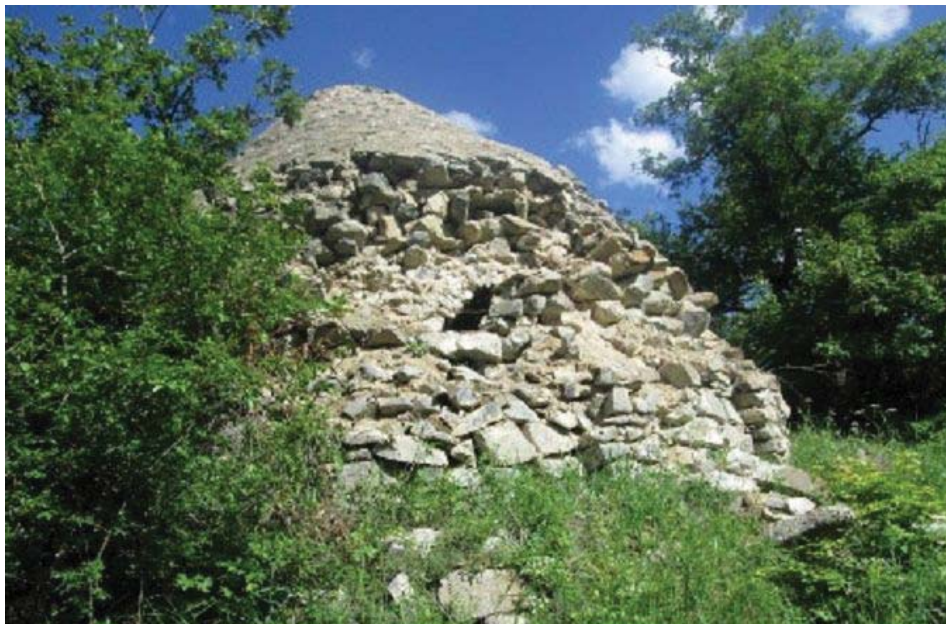
1812-ci ildə Aşağı Talın kəndindəki qala üçün İrəvan xanının tikdirdiyi iri bazalt daşından hörülmüş şəhər divarı

**Zəngəzur mahalının Gorus şəhərində
Sınıq Karvansarası (1319-cu il)**

**İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasındakı Əştərək
rayonunda Əştərək körpüsü (XVI yüzil)**

**Zəngəzur mahalı Mığrı rayonunun Nüvədi kəndində "Hacı Baba"
türbəsinin arxa tərəfdən görünüşü (XVI yüzil)**

**Loru bölgəsində yerləşən və İrəvandan başqa bu diyarda qalan
yeganə məscidlərdən biri (XVII-XVIII yüzil)**

Aşağı Qaranlıq (indiki Martuni) şəhərində Qaraqoyunlu tayfasından Əhməd ibn Qasımın qəbirüstü abidəsi (1540-1575)

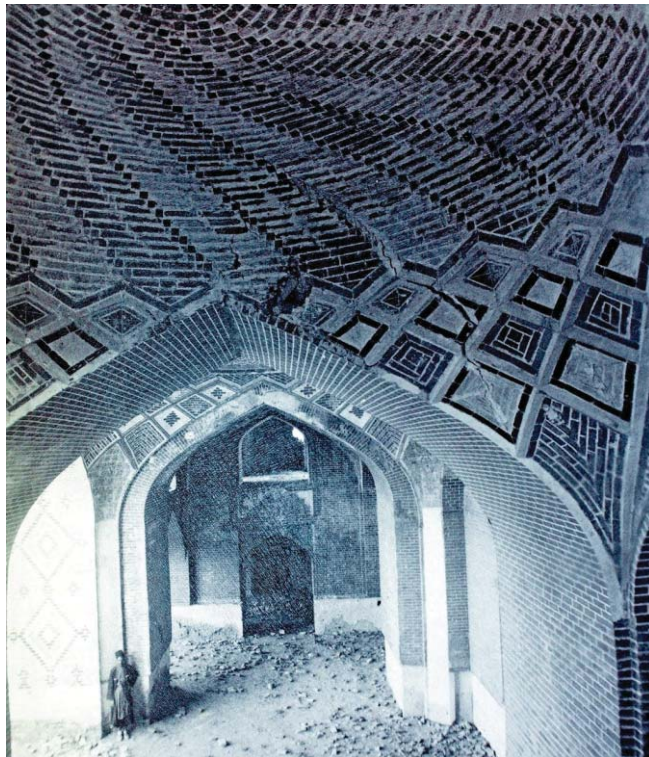
Amasiya rayonu Balıqlı kəndində Balıqlı məscidi (XVIII yüzil)

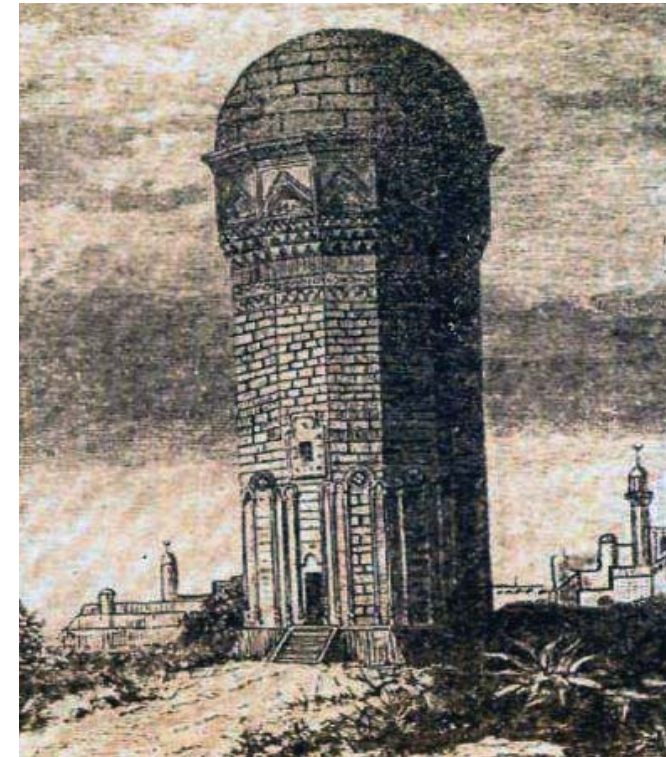
Zəngəzur mahalı Mığrı rayonunun Nüvədi kəndində "Hacı Baba" türbəsi (XVI yüzil)

İrəvan şəhəri Zəngi çayı üzərində Üşəyən körpüsü (XVII yüzil)

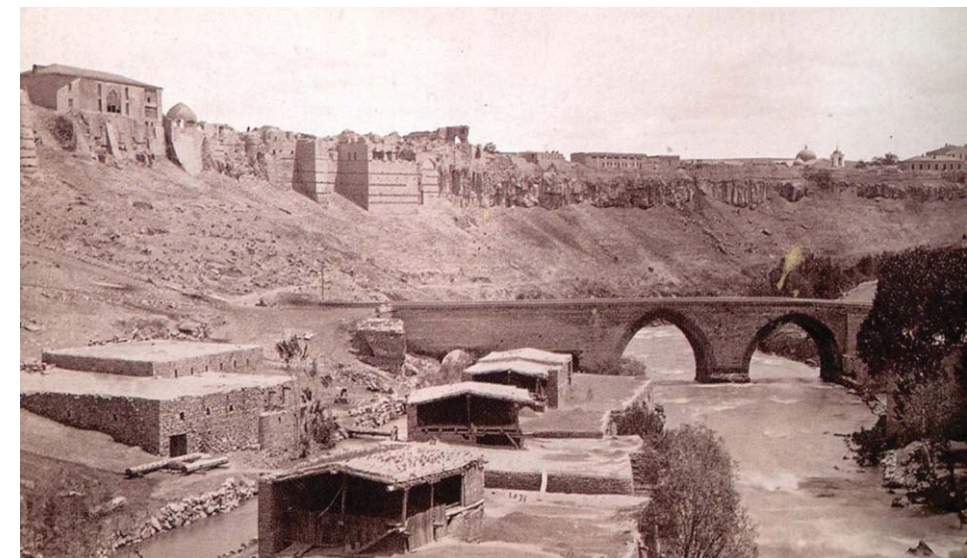
**İrəvan şəhərindəki
Sərdar (Xan)
məscidinin
günbəzinin
içəridən şəkli
1898-ci il**

**İrəvan bölgəsində
Azərbaycan
türklərinə məxsus
türbə**

**İrəvan şəhərindəki Sərdar (Xan) məscidi
(Təxminən 1950-ci illər)**

**İrəvan şəhəri Zəngi çayı sahilində azərbaycanlılara məxsus su
dəyirmanları (XV-XVIII yüzil)**

İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında sonradan Əştərək rayonunda kənd. Talış kəndində türbə (XIII-XIV yüzil)

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda körpü (XVIII-XIX yüzil)

Zəngəzur mahalı Qarakilsə rayonu Dərəbaş kəndi. Arzuman körpüsü (1675-ci il)

İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, sonradan Paşalı rayonundakı Cul kəndində körpü (XVII yüzil)

**Hamamlı rayonu Cacur kəndi yaxınlığında
Toparlı piri (XVIII-XIX yüzil)**

**İrəvan
quberniyasının
Yeni Bayazıd
qəzasının Axta
rayonunda Bicni
kəndində, Bicni
məscidinin
qalıqları. Mehrab
(XVII yüzil)**

**Zəngəzur qəzasının Qafan rayonundakı Xalac kəndinin tarixi
məscidinin kitabəsi (XVIII-XIX yüzil)**

Qarakilsə rayonu, Ağudi kəndində qoç heykəlləri (VII-VIII yüzil)

**Ağbaba mahalının
Amasiya rayonu
Öksüz kəndinin
kənarında
müsəlman ocağı
(XVIII-XIX yüzil)**

Qarakilsə rayonu, Ağudi kəndində qoç heykəlləri (VII-VIII yüzil)

**Sərdarabad mahalının Sərdarabad rayonu ərazisində,
Sərdarabad türk-müsəlman qalası (1815-ci il)**

**İrəvan quberniyası Üçkilsə rayonunun Ağnatun kəndində
müsəlman-türk türbəsi (XIII-XIV yüzil)**

Loru mahalı Dağ Borçalı qəzasında Loru qala məscidi (XII yüzil)

Dağ Borçalı (Loru) rayonu Loru qala məscidi (1238--ci il)

Balıqlı kənd məscidi (1877-1878-ci illər)

XVI əsr müsəlman türklərinin baş daşı. İrəvanda Yeni Çölməkçi səmtindəki parklardan birində qoyulmuş türk baş daşı

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- ¹ <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/529897>
- ² İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 104.
- ³ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan I Cild, Vedibasar mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları) Bakı, 2003. S.420
- ⁴ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>
- ⁵ Defter-i mufassal liva-i Urut ve liva-i İskenderkalası. – Ankara: Tapu ve Kadastro Kuyud-i Kadime Arşivi, N? 199, S. 111-191.
- ⁶ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. –S. 175.
- ⁷ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ⁸ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ⁹ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 121.
- ¹⁰ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 154.
- ¹¹ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 318.
- ¹² <https://m.facebook.com/groups/1695503633888922?bac=MTU5MjM5MzE1MjoyNzMxMTQwOTgzNj>
- ¹³ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>
- ¹⁴ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>), История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990. – S. 20.
- ¹⁵ Defter-i mufassal liva-i Urut ve liva-i İskenderkalası. – Ankara, Tapu ve Kadastro Kuyud-i Kadime Arşivi, N? 199, ss.111-191.
- ¹⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ¹⁷ Olaylar. – 2019. – 24-25 oktyabr, №141. – S.12.
- ¹⁸ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 175.
- ¹⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fmirxeyir%20amirxeyir.com>;
- ²⁰ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 290.
- ²¹ <https://azkurs.org/ermenistanda-azerbaycan-menseli-v2.html?page=4>
- ²² <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/529897>
- ²³ Olaylar. – 2019. – 2-4 noyabr. – S. 14, <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/681087.htm>
- ²⁴ <http://www.carpetsmagazine.com/ətraflı/İrəvan-xalçaları>
- ²⁵ AMEA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. – Bakı, 2010. – S. 129.
- ²⁶ <https://millikimlik.az/2021/2796/>
- ²⁷ Немат, М. Эпиграфические памятники Азербайджана / Мешадиханум Немат. – Том 3. – Баку, 2001. – S. 75.
- ²⁸ Зейдлица, Н. Сборник сведений о кавказе / Н.Зейдлица. – Тифлиси, 1879. – С. 6-34.
- ²⁹ <https://millikimlik.az/2021/2796/>
- ³⁰ Olaylar. – 2019. – 2-4 noyabr. – S. 14; <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/681087.htm>
- ³¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6ll%C3%BC>
- ³² Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 162-166.
- ³³ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_15379.pdf
- ³⁴ Olaylar. – 2019. – 10-11 oktyabr, № 135. – S. 11.

-
- ³⁵ <http://anl.az/down/meqale/olaylar/2019/dekabr/692412.htm>
- ³⁶ Yunusoğlu, Q. Qərbi Azərbaycanın ruhsal və duyğusal coğrafi məkanları və yaxud uydurma “Ermənistanın sarkal coğrafiyası”nın saxtakarlığı / Qismət Yunusoğlu // Olaylar. – 2019. – 21-23 dekabr. – S. 12.
- ³⁷ <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/iyul/128468.htm>
- ³⁸ Шопен, И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху еяприсоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб: Типография императорский Академии Наук, 1852. – S. 537.
- ³⁹ Ələkbəli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il Soyqırımını / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 63.
- ⁴⁰ [https://az.wikipedia.org/wiki/Sarvanlar_\(Z%C9%99ngibasar\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Sarvanlar_(Z%C9%99ngibasar))
- ⁴¹ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – S. 178-179. – Kəndin azərbaycanlıların yurd yeri olduğunu toponim, pir və kənd qəbiristanlığındakı qədim türk boyalarına aid abidələr də təsdiqləyir.
- ⁴² <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.335819319827538/441681072574695>
- ⁴³ Korkotyan, Z. Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831-1931) / Zaven Korkotyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 44-45; 124-125.
- ⁴⁴ История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990. – S. 216.
- ⁴⁵ Korkotyan, Z. Son yüzildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831-1931) / Zaven Korkotyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 44-45, 24-25.
- ⁴⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/Mur%C4%9Fuz_\(Z%C9%99ng%C9%99zur\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Mur%C4%9Fuz_(Z%C9%99ng%C9%99zur))
- ⁴⁷ <http://genderi.org/ermenistanda-azerbaycan-menseli-toponimlerin-izahli-lugeti->
- ⁴⁸ <https://tele-inform.com/?p=14471>
- ⁴⁹ <http://goyce.az/news.php?id=1291>
- ⁵⁰ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_5325.pdf
- ⁵¹ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99))
- ⁵² <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>
- ⁵³ Olaylar. – 2021. – 19-25 fevral. – S. 20.
- ⁵⁴ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_15379.pdf
- ⁵⁵ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>
- ⁵⁶ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_15379.pdf
- ⁵⁷ <https://www.facebook.com/239282482788012/posts/327300297319563>
- ⁵⁸ https://az.wikipedia.org/wiki/Miskin_Abdal
- ⁵⁹ Yaquboğlu, A. Hamını yandıran itki / Araz Yaquboğlu // Yeni təfəkkür. – 2014. – № 10 (371), 14 mart. – S. 3.
- ⁶⁰ Vikimənbə az.wikisource.org
- ⁶¹ Yeşilot, O. Revan Türkləri / Prof. Dr. Okan Yeşilot. – İstanbul, 2016. – S. 242.
- ⁶² Olaylar. – 2019. – 2-4 noyabr. – S. 14, <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/681087.htm>; Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 132-133.
- ⁶³ Yeşilot, O. Revan Türkləri / Prof. Dr. Okan Yeşilot. – İstanbul, 2016. – S. 242.
- ⁶⁴ <http://zengezur.com/index.php/ssyan>
- ⁶⁵ Olaylar. – 2019. – 2-4 noyabr. – S. 14, <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/681087.htm>
- ⁶⁶ Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı / Toplayıb tərtib edəni Araz Yaquboğlu. – Cild XIII. – Bakı: Respublika Xatirə Kitabı, 2013. – S. 545-547.
- ⁶⁷ Yunusoğlu, Q. Qərbi Azərbaycanın tarixi- maddi ocaqları və yaxud saxta “Ermənistanın sacralcoğrafiyası” barədə / Qismət Yunusoğlu // Olaylar. – 2019. –

24-25 oktyabr, №141. – S. 12.

⁶⁸ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_5179.pdf

⁶⁹ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>

⁷⁰ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>

⁷¹ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 238-239.

⁷² Yaquboğlu, A. Daşkənd və daşkəndlilər (Göycəmahalı Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndi haqqında tarixi, coğrafi məlumatlar ailə başçısının 2012-ci ilə olan siyahısı və telefon nömrələri) / Araz Yaquboğlu. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2012. – S. 19-20.

⁷³ <http://anl.az/down/meqale/olaylar/2019/dekabr/692412.htm>

⁷⁴ Yunusoğlu, Q. Qərbi Azərbaycanın ruhsal vəduyğusal coğrafi məkanları və yaxud uydurma “Ermənistanın sarkalcoğrafiyası”nın saxtakarlığı / Qismət Yunusoğlu // Olaylar. – 2019. – 21-23 dekabr. – S. 12.

⁷⁵ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.

⁷⁶ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>

⁷⁷ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. –S. 292.

⁷⁸ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s. ISBN 5-8066-1452-2. PDF versiyası.

⁷⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Qara%C3%A7anta>

⁸⁰ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/686378.htm>

⁸¹ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.

⁸² <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>

⁸³ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində) . – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 26–27, 112–113.

⁸⁴ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 121, 576; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. –S. 150-160.

⁸⁵ Əhmədov, T.M. El-obamızın adları / T.Əhmədov. – Bakı: Gənclik, 1984. – S. 87-88.

⁸⁶ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/686378.htm>,[https://a](https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87axmaq_(Amasiya))

⁸⁷ [z.wikipedia.org/wiki/%C3%87axmaq_\(Amasiya\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87axmaq_(Amasiya)).

⁸⁸ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_5179.pdf

⁸⁹ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/oktyabr/679129.htm>

⁹⁰ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 121.

⁹¹ İsmayıl, E. Məndən ötrü Ermənistan yoxdu,yox... / Eldar İsmayıl. – Bakı, 2002. – S. 119-120, 124.

⁹² ([https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fkils%C9%99_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99\)Dini](https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fkils%C9%99_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99)Dini)

⁹³ Məhərrəmov, Q. Başı dumanlı Göyçə / Qəşəm Məhərrəmov, İntiqam Məhərrəmov. – Gəncə, 2007.

⁹⁴ Qeybullayev, Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair) / Qiyasəddin Qeybullayev. – Bakı: Elm, 1990. – S. 119.

⁹⁵ Nərimanoğlu, H. Zəngəzur köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi / Hacı Nərimanoğlu. – Bakı, 2018. – S. 93.

⁹⁶ https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=922960555207401&id=270680613768735

⁹⁷ Коркотян, Завен. Ереван: Мелконян фонд, 1932.; С. 76-77, 146-147.

⁹⁸ Mustafa, N. İrəvan şəhəri / Nazim Mustafa. – Bakı, 2013.

⁹⁹ https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html

- ¹⁰⁰ <https://iravan.pr eslib.az/meschidler>
- ¹⁰¹ <https://www.virtualkarabakh.az/az/post- item/3/30/irevanin-tarixi-memarliq-abideleri.html>
- ¹⁰² <https://az.wikipedia.org/wiki/Ald%C9%99r%C9%99>; <http://www.al dara.az/index.php?id=9>
- ¹⁰³ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S.A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ¹⁰⁴ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 26; Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. – 1989. – № 4. – S. 88.
- ¹⁰⁵ https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html
- ¹⁰⁶ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 69.
- ¹⁰⁷ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 144-145.
- ¹⁰⁸ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – S. 57.
- ¹⁰⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ar%C3%A7ut>
- ¹¹⁰ Kaşğari, M. Divani-lüगत-it türk / Mahmud Kaşğari. – Cilt I-III. – Ankara, 1992. – S. 379.
- ¹¹¹ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – S. 80.
- ¹¹² <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/136625771011>
- ¹¹³ https://az.wikipedia.org/wiki/Bal%C4%B1ql%C4%B1_m%C9%99scidi#/media/Fayl:Bal%C4%B1ql%C4%B1_m%C9%99scidi_1.jpg
- ¹¹⁴ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – S. 30.
- ¹¹⁵ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 18-19, 102-103; [https://az.wikipedia.org/wiki/Balıqlı_\(Amasiya\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Balıqlı_(Amasiya)).
- ¹¹⁶ Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İbrahim Bayramov. – Bakı: Elm, 2002. – ISBN 5-8066-1452-2.
- ¹¹⁷ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 36.
- ¹¹⁸ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/g%C3%B6y%C3%A7%C9%99-a%C5%9Fa%C4%9Fi-qaranliq-indi-martuni->
- ¹¹⁹ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, (erməni dilində) / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 17, 101.
- ¹²⁰ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – S. 34.
- ¹²¹ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 57-58.
- ¹²² http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_15379.pdf
- ¹²³ Ələkbərli, Ə. Qərbi Qərbi Azərbaycanlıların 1988 soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988. – S. 61, 198.
- ¹²⁴ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 36; Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Kiçik Şorlu Dəmirçi kimi (Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис, Типография К.П.Казловского, 1913. S. 297) qeyd edilmişdir.
- ¹²⁵ История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990. – S. 216.
- ¹²⁶ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 86.
- ¹²⁷ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ¹²⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/Uluxanl%C4%B1>
- ¹²⁹ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99fs%C9%99_\(Qarakils%C9%99](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99fs%C9%99_(Qarakils%C9%99)
- ¹³⁰ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb.

Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 110.

¹³¹ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/2584446208298160>

¹³² <https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99scid>

¹³³ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fk%C9%99r%C9%99k_\(Karbi\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fk%C9%99r%C9%99k_(Karbi))

¹³⁴ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 163, 90.

¹³⁵ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – S. 3.

¹³⁶ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 22-23, 106-107.

¹³⁷ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri/İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – S.148.

¹³⁸ <http://www.science.gov.az/news/open/16105>

¹³⁹ <https://www.facebook.com/groups/1695503633888922/permalink/1955533961219220/>). <https://zengezur.com/index.php/qafan>

¹⁴⁰ [https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCll%C3%BCb_uulaq_\(A%C4%9Fbaba](https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCll%C3%BCb_uulaq_(A%C4%9Fbaba)

¹⁴¹ <https://aqreqator.az/az/siyaset/1127115> Yunusoğlu, Q. Tarihte Turk-Rus Mücadelesi / Qismət Yunusoğlu, Süleyman Kocabas. – Istanbul, 1989.

¹⁴² Beydilli, K. 1828-1829. Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya Köçürülen Ermeniler / Kemal Beydilli // X T.T.K. kongresinde sunulan tebliğ, Ankara,1986.

¹⁴³ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб., 1852. – С. 575-578.

¹⁴⁴ Арутюнян, В.М. Памятники армянского зодчества / В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. – М., 1951. – С. 42.

¹⁴⁵ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 158-161.

¹⁴⁶ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 80.

¹⁴⁷ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – S. 635.

¹⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=R60FZIr3xoc>

¹⁴⁹ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/hala%C3%A7-k%C3%B6y%C3%BC-x%C9%99l%C9%99c-k%C9%99ndinin-tarixi-m%C9%99scidinin->

¹⁵⁰ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – С. 258.

¹⁵¹ <https://www.youtube.com/watch?v=R60FZIr3xoc>

¹⁵² ([https://az.wikipedia.org/wiki/Xalac_\(Qafan\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Xalac_(Qafan))),

¹⁵³ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 56-57, 134-135.

¹⁵⁴ История Азербайджана по документам и публикациям . – Баку: Элм, 1990 . – S. 205.

¹⁵⁵ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. –S. 155.

¹⁵⁶ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб., 1852. – С. 682.

¹⁵⁷ Берже, А. Кавказ в археологическом отношении / А.Берже. – Тифлис, 1875. – С. 171.

¹⁵⁸ Х.Ф.Б. Линч. Армения (Путевые очерки и этюды). – Т 1. – Тифлис, 1910. – С. 297-407.

¹⁵⁹ Арутюнян, В.М. Памятники армянского зодчества / В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. – М., 1951. – С. 41-42.

¹⁶⁰ Токарский, Н.М. Архитектура Армении IV-XIV вв. / Н.М.Токарский. – Ереван, 1961. – С. 101.

¹⁶¹ Асратян, Г.О. Ереван и его окрестности / Г.О.Асратян. – Л., 1973. – С. 5.

- ¹⁶² Kalankatuklu, M. Albaniya tarixi / M.Kalankatuklu. – Bakı, 1993. – S. 21-23; Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 162-166.
- ¹⁶³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 30.
- ¹⁶⁴ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 76.
- ¹⁶⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 30.
- ¹⁶⁶ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб., 1852. – С. 547-550.
- ¹⁶⁷ https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1_Necili;
- ¹⁶⁸ <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/4114/cild/1>
- ¹⁶⁹ İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi / AMEA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; müəll.: Y.Mahmudov, T.Mustafazadə, S.Məmmədov və b.; elmi red. Y.Mahmudov. – Bakı, 2010. – S. 198.
- ¹⁷⁰ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_14476.pdf;
- ¹⁷¹ <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2013%20%20%203/seh.48-51.pdf>
- ¹⁷² <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/111232545619551>
- ¹⁷³ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/803741189702013>
- ¹⁷⁴ https://az.wikipedia.org/wiki/Loru_mahal%C4%B1
- ¹⁷⁵ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988. – S. 176.
- ¹⁷⁶ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 20-21, 104-105.
- ¹⁷⁷ Байрамов, А. Гəдим Огуз еллəринин – Ағбаба, Шəрəжел вə Пəмбəк бəлкəларинин јер-јурд адлары (топонимлəри) / Аслан Байрамов; елми ред. Тофиг Əһмədov. – Сумгајыт: “Göytürk” мəтбəəsi, 1996. – S. 164.
- ¹⁷⁸ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99](https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ax%C4%B1rl%C4%B1_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99)
- ¹⁷⁹ [https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1z%C4%B1lc%C4%B1q_\(Sisyan](https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1z%C4%B1lc%C4%B1q_(Sisyan)
- ¹⁸⁰ Коркотян, З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831-1931) / З.Коркотян. – Ереван: Мелконян фонд, 1932. – С. 76-77, 146-147.
- ¹⁸¹ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 184-185.
- ¹⁸² <http://dede.musigi-dunya.az/o/oxdar.html>
- ¹⁸³ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ¹⁸⁴ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 328.
- ¹⁸⁵ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/2853898761352902:0>
- ¹⁸⁶ Yeçilot, O. Revan Türkləri / Prof. Dr. Okan Yeçilot. – İstanbul, 2016. – S. 242.
- ¹⁸⁷ [https://az.wikipedia.org/wiki/Sofulu_\(Qarakils%C9%99\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Sofulu_(Qarakils%C9%99))
- ¹⁸⁸ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 49-50.
- ¹⁸⁹ İsmayıl, E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı / Eldar İsmayıl; red. A.Məmmədli. – Yenidən işlənmiş ikinci nəşri. – Bakı: Səda, 2014. – S. 227.
- ¹⁹⁰ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 51.
- ¹⁹¹ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 134.

- ¹⁹² Yenə orada. – S. 134.
- ¹⁹³ Kirzioğlu, F. Rəvan türkləri / F.Kirzioğlu // Vətən həsrəti. – 1993. – 18 iyun.
- ¹⁹⁴ <https://www.sdu.edu.az/az/irevan>
- ¹⁹⁵ (<https://modern.az/az/news/70786>,
- ¹⁹⁶ <https://www.facebook.com/473130509375543/posts/489219134433347/>)
- ¹⁹⁷ https://az.wikipedia.org/wiki/Qafan_rayonu
- ¹⁹⁸ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 313-314.
- ¹⁹⁹ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 48-49, 128-129.
- ²⁰⁰ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 76.
- ²⁰¹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqsünəşliq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 30.
- ²⁰² Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 547-550;
- ²⁰³ https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1_Necili; <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/4114/cild/14>
- ²⁰⁴ Olaylar. – 2019. – 2-4 noyabr. – S. 14; <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/681087.htm>
- ²⁰⁵ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 39-40.
- ²⁰⁶ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 82-83, 152-153.
- ²⁰⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99hm%C9%99t>
- ²⁰⁸ Olaylar. – 2021. – 19-25 fevral. – S. 20.
- ²⁰⁹ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/fevral/735529.htm>
- ²¹⁰ <http://genderi.org/ezz-elekberl.html?page=35>
- ²¹¹ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 172-177.
- ²¹² İsmayıl, E. Məndən ötrü Ermənistan yoxdu, yox... / Eldar İsmayıl. – Bakı, 2002. – S. 119-120, 124.
- ²¹³ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2021_872.pdf.
- ²¹⁴ Qeybullayev, Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair) / Q.Qeybullayev. – Bakı: Elm, 1990. – S. 119.
- ²¹⁵ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 29.
- ²¹⁶ <https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fudi>
- ²¹⁷ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 76-77, 146-147.
- ²¹⁸ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988. – S. 198; 247.
- ²¹⁹ Qeybullayev, Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair) / Q.Qeybullayev. – Bakı: Elm, 1990. – S. 119.
- ²²⁰ <https://ok.ru/qerbi.azerbaycan/topics>
- ²²¹ <https://ok.ru/qerbi.azerbaycan/topic/67617693229278>
- ²²² <https://ok.ru/qerbi.azerbaycan/topics>
- ²²³ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – С. 256.

- ²²⁴ <http://www.iravan.info/>
- ²²⁵ http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2021_872.pdf
- ²²⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1z%C4%B1lg%C3%BCl_\(D%C9%99r%C9%99l%C9%99y%C9%99z;](https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1z%C4%B1lg%C3%BCl_(D%C9%99r%C9%99l%C9%99y%C9%99z;_)
- ²²⁷ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988. – S. 348.
- ²²⁸ Hakopyan, T.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti / T.X.Hakopyan, St.T.MəlikBaxşyan, O.X.Barseğyan . –C. I: AD . – İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986 . – S. 868. - Erməni dilində.
- ²²⁹ Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В.Радлов . – Т. II, Ч. 1 . – СПб, 1899 . – S. 733.
- ²³⁰ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев . – М.: Мысль, 1984 . – С. 537.
- ²³¹ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 123-124.
- ²³² Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 74.
- ²³³ https://az.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6y%C3%BCk_M%C9%99z%C9%99
- ²³⁴ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 74.
- ²³⁵ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.
- ²³⁶ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ²³⁷ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Azərb. SSR EA, Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu; tərt. ed. Ə.Orucov; red. Ə.Cəfər. – Cild 1 . – Bakı: Elm, 1966 . – S. 250.
- ²³⁸ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/fevral/735529.htm>
- ²³⁹ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – S. 81.
- ²⁴⁰ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ayk%C9%99nd_\(Qaraqoyunlu](https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87ayk%C9%99nd_(Qaraqoyunlu)
- ²⁴¹ Yaquboğlu, A. Daşkənd və daşkəndlilər (Göyçə mahalə Basarkeçər rayonunun Daşkənd kəndi haqqında tarixi, coğrafi məlumatlar ailə başçısının 2012-ci ilə olan siyahısı və telefon nömrələri) / Araz Yaquboğlu. — Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2012. – S. 21-22.
- ²⁴² Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı / AMEA, A.A.Bakıxnov ad. Tarix İn-tu; tərt. ed. Nazim Mustafa; ideya və ön söz Y.Mahmudov; elmi red. E.Məhərrəmov . – Bakı: Təhsil, 2006. – S. 16. (PDF) (azərb.).
- ²⁴³ [https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99](https://az.wikipedia.org/wiki/Da%C5%9Fk%C9%99nd_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99)
- ²⁴⁴ Коркотян, З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831-1931) / З.Коркотян. – Ереван: Мелконян фонд, 1932. – С. 146-147.
- ²⁴⁵ <https://m.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.103690796373726/3792336734175762/?ty>
- ²⁴⁶ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ²⁴⁷ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8F%C9%99ndi_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8F%C9%99ndi_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99)
- ²⁴⁸ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 10.

- ²⁴⁹ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев . – М.: Мысль, 1984 . – S. 256.
- ²⁵⁰ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ²⁵¹ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/155180384558100>
- ²⁵² <https://www.facebook.com/100606841545236/posts/168404431432143/>
- ²⁵³ https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html
- ²⁵⁴ [https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCII%C3%BCbulaq_\(A%C4%9Fbaba](https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCII%C3%BCbulaq_(A%C4%9Fbaba)
- ²⁵⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 127.
- ²⁵⁶ https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html
- ²⁵⁷ <http://www.iravan.info/>
- ²⁵⁸ Zümrüd. Qərblə ümid çırağı // Səs. – 2009. – 18 sentyabr. – S. 12.
- ²⁵⁹ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 353.
- ²⁶⁰ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri/İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002.– S.19-34.
- ²⁶¹ https://m.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.103688689707270/3111450228931086/?type=3&locale2=hi_IN,
- ²⁶² <https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCI%C3%BCd%C3%BCz%C3%BC>
- ²⁶³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Hors>
- ²⁶⁴ http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/xalqcebhesi_noyabr2009/96_365.htm
- ²⁶⁵ Qeybullayev, Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair) / Q.Qeybullayev . – Bakı: Elm, 1990 . – S. 103.
- ²⁶⁶ Ərəb və fars sözləri lüğəti: Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün / Azərb. SSR EA, Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu. – Bakı, 1966. – S. 683.
- ²⁶⁷ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988. – S. 45-46.
- ²⁶⁸ LXXI. Эриванская губерния. Москва, 1905. – С. 11-12.
- ²⁶⁹ İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi / AMEA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; müəll.: Y.Mahmudov, T.Mustafazadə, S.Məmmədov və b.; elmi red. Y.Mahmudov . – Bakı, 2010. – S. 242-247.
- ²⁷⁰ Ərəb və fars sözləri lüğəti: Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün / Azərb. SSR EA, Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu. – Bakı, 1966. – S. 343.
- ²⁷¹ Olaylar. – 2020. – 18-19 iyun, № 49. – S. 12, 16.
- ²⁷² Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 342.
- ²⁷³ [https://az.wikipedia.org/wiki/QabaxI%C4%B1_\(Ke%C5%9Fi%C5%9Fk%C9%99nd](https://az.wikipedia.org/wiki/QabaxI%C4%B1_(Ke%C5%9Fi%C5%9Fk%C9%99nd)
- ²⁷⁴ Yunusoğlu, Q. Qərbi Azərbaycanın ruhsal və duyğusal coğrafi məkanları və yaxud uydurma “Ermənistanın sarkal coğrafiyası”nın saxtakarlığı / Qismət Yunusoğlu // Olaylar. – 2019. – 21-23 dekabr. – S. 12.
- ²⁷⁵ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/2209875975755187>
- ²⁷⁶ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/457255844350551>
- ²⁷⁷ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/457255844350551>
- ²⁷⁸ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – S. 81.
- ²⁷⁹ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.104870856255720/4106625376080228>
- ²⁸⁰ <http://www.alamy.com/stock-photo-rya-taza-meaning-new-way-is-a-village-in-the-aragatsotn>
- ²⁸¹ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев . – М.: Мысль, 1984 . – S. 178.
- ²⁸² https://az.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1_Necili

- ²⁸³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 30.
- ²⁸⁴ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988. – S. 77.
- ²⁸⁵ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ²⁸⁶ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.
- ²⁸⁷ <http://anl.az/down/meqale/olaylar/2019/dekabr/692412.htm>
- ²⁸⁸ anl.az/down/meqale/olaylar/2019/dekabr/692412.htm
- ²⁸⁹ История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990. – S. 305.
- ²⁹⁰ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 292.
- ²⁹¹ https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html
- ²⁹² <https://www.azerbaijan-newS.az/posts/detail/respublika-veteranlar-teskilati-unesco-nun-bas-direktoruna-muraciet-edib-1617388184>
- ²⁹³ https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html <http://www.iravan.info/>
- ²⁹⁴ Urud, M. Urud / Musa Urud. – Bakı, 2000. – S. 28-49.
- ²⁹⁵ Немат, М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана / Мешадиханум Немат. – Т. 3. – Баку, 2001. – С. 71-73, 184-190.
- ²⁹⁶ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 39-40.
- ²⁹⁷ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/769884516421014>
- ²⁹⁸ Beydilli, K. 1828-1829. Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya Köçürülen Ermeniler / Kemal Beydilli // X T.T.K. kongresinde sunulan tebliğ, Ankara, 1986.
- ²⁹⁹ <http://atsam.org/region-dovletleri/azerbaycan/174-ermenistanda-azerbaycan-medeni-irsine-qarsi-vandalizm.html>
- ³⁰⁰ Necdet Sevinç. Gaziantep'te yer adları ve türk boylan, aşiretleri, türk oymakları // Türk dünyası araştırmaları. – 1983. – № 26. – S. 1-38; 94-95.
- ³⁰¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года. Под редакцией Николай Александровича Тройницкого. Населённые места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным первой всеобщей переписи населения 1897 года. Санкт-Петербург, 1905. Печатано по распоряжению Господина Министра Внутренних Делъ. Типография «Общественная польза». Большая Подъяческая ул., д. № 39. Паровая Типо-Литография Н. Л. Ныркина. Измайловский полкъ, 7 рота, д. № 13. Оглавление: Губернии и области Кавказа.—>LXXI. Эриванская губерния, стр. 53.
- ³⁰² <http://goyce.az/newS.php?id=307>
- ³⁰³ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ardan%C4%B1%C5%9F>
- ³⁰⁴ Vəliyev, Ə. Göyçə mahalının Ardanış kəndi / Əli Vəliyev, Vaqif Kərim. – Bakı, 2011. – S. 16–35.
- ³⁰⁵ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев; Изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. – Книжка XXX. – Тифлис: Типография К.П.Казловскаго, 1913. – С. 12.
- ³⁰⁶ Olaylar. – 2019. – 10-11 oktyabr, № 135. – S. 11.
- ³⁰⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ald%C9%99r%C9%99>
- ³⁰⁸ Петрушевский, И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. / И.П.Петрушевский. – Л., Издство Ленинградского Университета, 1949. – С. 92.
- ³⁰⁹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 28.
- ³¹⁰ Ermənistan Sovet Ensiklopediyası. – Cild 2. – İrəvan, 1976. – S. 264.

- ³¹¹ <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/529897>
- ³¹² [https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6y%C9%99r%C3%A7in_\(k%C9%99nd\);](https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6y%C9%99r%C3%A7in_(k%C9%99nd);)
- ³¹³ [http://femida.az/az/news/57233/%E2%80%9CBir-k%C9%99ndin-adamlar%C4%B1n%C4%B1n-ham%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1-yand%C4%B1rd%C4%B1lar%E2%80%9D-%E2%80%93-Misir-M%C9%99rdanov-\(V%C4%B0DEO](http://femida.az/az/news/57233/%E2%80%9CBir-k%C9%99ndin-adamlar%C4%B1n%C4%B1n-ham%C4%B1s%C4%B1n%C4%B1-yand%C4%B1rd%C4%B1lar%E2%80%9D-%E2%80%93-Misir-M%C9%99rdanov-(V%C4%B0DEO)
- ³¹⁴ <https://az.vaskar.co.in/167786/1/xorvirab-monast%C4%B1r%C4%B1.html>;
- ³¹⁵ Буниатов, Н.Г. Архитектура Армении / Н.Г.Буниатов, Ю.С. Яралов. – Москва, 1950. – С. 126-127.
- ³¹⁶ [z.wikipedia.org/wiki/Xosrov_\(V_edibasari\)](https://z.wikipedia.org/wiki/Xosrov_(V_edibasari))
- ³¹⁷ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2020/fevral/701141.htm>
- ³¹⁸ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 32.
- ³¹⁹ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ³²⁰ İsmayıl, E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı / Eldar İsmayıl; red. A.Məmmədli. – Yenidən işlənmiş ikinci nəşri. – Bakı: Səda, 2014. – S. 227.
- ³²¹ <http://cilicia.comarmosissavan.html> 03.09.2002
- ³²² Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 32.
- ³²³ <https://www.facebook.com/385154778487398/posts/442128239456718/>.
- ³²⁴ Сисиан (справочник- путеводитель). – Ереван, 1987. – С. 111-112.
- ³²⁵ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 77-82.
- ³²⁶ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8a/Tanahat_church_of_Arevis_79.JPG
- ³²⁷ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 129-130.
- ³²⁸ [https://az.wikipedia.org/wiki/Qo%C5%9Fabulaq_\(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99](https://az.wikipedia.org/wiki/Qo%C5%9Fabulaq_(G%C3%B6y%C3%A7%C9%99)
- ³²⁹ Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı / “Respublika Xatirə Kitabı” redaksiyası; toplayıb tərt. Ed. Araz Yaquboğlu . – Cild 12. – Bakı, 2012 . – S. 598-600.
- ³³⁰ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2020/fevral/701141.htm>
- ³³¹ <https://m.facebook.com/ArtifactHunters18/posts/2555021388129164>
- ³³² Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 60.
- ³³³ Əliyev, V. Zəngəzurdə qalan izimiz / Vilayət Əliyev. – Bakı, 2004. – S. 10.
- ³³⁴ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ³³⁵ Ermənistan SSR xəritəsi // Azərbaycan Совет Энциклопедиясы: [10 cildə] / Баш редактор: Ч.Б.Гулијев. – Чилд IV: Елдэкэз – Итабира. Бакы: Азәрбајчан СоветЭнциклопедиясынын Баш Редакциясы, 1980 . – С. 96–97.
- ³³⁶ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ³³⁷ <http://anl.az/down/meqale/olaylar/2019/dekabr/692412.htm>; <https://az.wikipedia.org/wiki/Zod>
- ³³⁸ Ermənistan Sovet Ensiklopediyası . – Cild 9 . – İrəvan, 1983 . – S. 551.
- ³³⁹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. – Cild 10 . – Bakı, 1987 . – S. 449.
- ³⁴⁰ Heyət, C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (İslamdan əvvəl və islam dövrü). Başlangıcından XVI əsrə qədər / Cavad Heyət. – Bakı: Azərnəşr, 1993. – S. 36.
- ³⁴¹ Меликишвили, Г.А. Урартский язык / Г.А.Меликишвили . – М.: Наука, 1964 . – С. 68.
- ³⁴² <https://az.wikipedia.org/wiki/Cucevan>
- ³⁴³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / AzSSR EA, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu; tərt. ed.: B.Abdullayev, Ə. Orucov və b.; red. hey. M.Dadaşzadə və b.. – Cild 2. – Bakı: Elm, 1980. – S. 26.

- ³⁴⁴ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ³⁴⁵ Ermənistan Sovet Ensiklopediyası. – Cild 11. – İrəvan, 1983. – S. 17.
- ³⁴⁶ Əliyev, V. Zəngəzurda qalan izimiz / Vilayət Əliyev. – Bakı, 2004. – S. 95-96.
- ³⁴⁷ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 150.
- ³⁴⁸ <https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCmr%C3%BC>
- ³⁴⁹ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 449.
- ³⁵⁰ https://az.wikipedia.org/wiki/Qafan_rayonu
- ³⁵¹ <https://m.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/3251350718274369/?type=3>
- ³⁵² <http://genderi.org/azerbaycan-milli-elmler-akademiyasi-a-a-bakihanov-adina-tarih.html>
- ³⁵³ Qarayev, E. İrəvan Xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev. – Bakı, 2010. – S. 211-212.
- ³⁵⁴ Yeşilot, O. Revan Türkləri / Prof. Dr. Okan Yeşilot. – İstanbul, 2016. – S. 227.
- ³⁵⁵ <http://genderi.org/qubadlinin-yer--yurd-adlari-mononimleri-pdf.html?page=12>
- ³⁵⁶ <http://genderi.org/ibrahim-bayramov.html?page=51>
- ³⁵⁷ A.E.Redgate. The Armenians. – Oxford: Blackwell, 2000. – P. 210.
- ³⁵⁸ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/803741189702>
- ³⁵⁹ https://az.wikipedia.org/wiki/Loru_mahal%C4%B1
- ³⁶⁰ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99ki_qalas%C4%B1_\(S%C3%BCnik](https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99ki_qalas%C4%B1_(S%C3%BCnik)
- ³⁶¹ Егиазарян, О. Исторические памятники Армянской ССР. – V, Иджеванский район. – Ереван, 1947. – стр. 42-44
- ³⁶² Арутюнян, В.М. Памятники армянского зодчества / В.М.Арутюнян, С.А.Яралов. – М., 1951. – С. 63.
- ³⁶³ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 127-132.
- ³⁶⁴ Əfəndiyev, O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / Oqtay Əfəndiyev; tərc ed. K.Muxtarov; elmi red. X.Qasımov. – Bakı: Azərnəşr, 1993. – S. 195.
- ³⁶⁵ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 265.
- ³⁶⁶ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорской Академии Наук, 1852. – С. 587-590.
- ³⁶⁷ Буниатов, Н.Г. Архитектура Армении / Н.Г.Бунятов, Ю.С. Яралов. – Москва, 1950. – С. 46-47.
- ³⁶⁸ Арутюнян, В.М. Памятники армянского зодчества / В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. – М., 1951. – С. 45.
- ³⁶⁹ Токарский, Н.М. Архитектура Армении IV-XIV вв. / Н.М.Токарский. – Ереван, 1961. – С. 61-63, 107-108.
- ³⁷⁰ Архитектурные памятники Армении. – М., 1974. – С. 7.
- ³⁷¹ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 265.
- ³⁷² Yənə orada. - S. 272.
- ³⁷³ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – С. 653.

- ³⁷⁴ Sümər, Fəruq. Oğuzlar: tarixləri, boy təşkilat dastanları / Fəruq Sümər; tərc. R.Əsgər. – Bakı: Yazıçı, 1992. – 432 s.
- ³⁷⁵ Qarayev, E. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında): monoqrafiya / Elçin Qarayev; elmi red.: C.Mustafayev, N.Həsənov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı: Mürəcim, 2016. – S. 434.
- ³⁷⁶ Биберштейн М. Описание провинции, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (перевод с франц. на рус. яз. С.Б. Ашурбейли) // AMEA TİEA ф.1, siyahı1, iş. 466.
- ³⁷⁷ Elçin Qaliboğlu // Xalq Səbhəsi. – 2019. – 30 mart. – S. 13.
- ³⁷⁸ Qarayev, E. İrəvan xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev; elmi red. Y.Mahmudov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı, 2010. – S. 74.
- ³⁷⁹ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468-469, 878-880.
- ³⁸⁰ Арутюнян. В. Ереван / В.Арутюнян, М.Асратян, А.Меликян. – М., 1968. – С. 69.
- ³⁸¹ Эриваская Губерния. Списки Раселенных Местъ. По свеѣденымъ 1873 года. Тифлисъ Типограмя Главнаго Управлѣнія Намѣстника Кавкавскаго. 1879 г.
- ³⁸² <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/3817134451695990>
- ³⁸³ Автор: Г. Мелик-Дадаян Источник: Музей Истории Еревана,
- ³⁸⁴ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/3817134451695990>
- ³⁸⁵ Qarayev, E. İrəvan xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev; elmi red. Y.Mahmudov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı, 2010. – S. 74.
- ³⁸⁶ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468-469, 878-880.
- ³⁸⁷ ОРВЗ (Обозрение Российских владений за Кавказом) Ч IV. СПб. 1836, с 290-291.
- ³⁸⁸ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468-469, 878-880.
- ³⁸⁹ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 162-166.
- ³⁹⁰ Сборник сведений о Кавказе. – т.V, Тифлис, 1879, N 1160.
- ³⁹¹ https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycandak%C4%B1_karvansar_al%C4%B1n_siya%C4%B1s%C4%B1
- ³⁹² <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/3823642144378554>
- ³⁹³ Qarayev, E. İrəvan xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev; elmi red. Y.Mahmudov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı, 2010. – S. 74.
- ³⁹⁴ Elçin Qaliboğlu // Xalq Səbhəsi. – 2019. – 30 mart. – S. 13.
- ³⁹⁵ Qarayev, E. İrəvan xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev; elmi red. Y.Mahmudov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı, 2010. – S. 74.
- ³⁹⁶ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468-469, 878-880.
- ³⁹⁷ https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2020_14476.pdf
- ³⁹⁸ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468.
- ³⁹⁹ Qarayev, E. İrəvan xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev; elmi red. Y.Mahmudov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu. – Bakı, 2010. – S. 74.
- ⁴⁰⁰ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468-469, 878-880.
- ⁴⁰¹ Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992. 200. 36.

- ⁴⁰² Якобсон. А.Л. Очерки истории родчества Армени V-XVII веков. с 105.
- ⁴⁰³ Qarayev, E. İrəvan xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev; elmi red. Y.Mahmudov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu . – Bakı, 2010 . – S. 74.
- ⁴⁰⁴ История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990. – С. 221.
- ⁴⁰⁵ Elçin Qaliboğlu // Xalq Səbhəsi. – 2019. – 30 mart. – S. 13.
- ⁴⁰⁶ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468-469, 878-880.
- ⁴⁰⁷ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/3817134451695990>
- ⁴⁰⁸ Г.Мелик-Дадаян Источник: Музей Истории Еревана
- ⁴⁰⁹ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/3817134451695990>
- ⁴¹⁰ Qarayev, E. İrəvan xanlığı (1747-1828) / Elçin Qarayev; elmi red. Y.Mahmudov; AMEA. A.A. Bakıxanov ad. Tarix İn-tu . – Bakı, 2010 . – S. 74.
- ⁴¹¹ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 468-469, 878-880.
- ⁴¹² Məhərrəmov, Q. Başı dumanlı Göyçə / Qəşəm Məhərrəmov, İtiqam Məhərrəmov. – Gəncə, 2007.
- ⁴¹³ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 314.
- ⁴¹⁴ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 148.
- ⁴¹⁵ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ⁴¹⁶ Гейбуллаев, Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование) / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: Элм, 1986. – С. 44.
- ⁴¹⁷ Коркотян, З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831-1931) / З.Коркотян. – Ереван: Мелконян фонд, 1932. – С. 57, 1350.
- ⁴¹⁸ Bayramov, A. Qədim Oğuz ellərinin - Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri) / A.Bayramov. – Sumqayıt, 1996. – S. 171.
- ⁴¹⁹ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002. – 696 s.
- ⁴²⁰ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 162-166.
- ⁴²¹ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8F%C9%99%C9%99z_\(D%C9%99%C9%99l%C9%99y%C9%99z\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8F%C9%99%C9%99z_(D%C9%99%C9%99l%C9%99y%C9%99z))
- ⁴²² [https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1z%C4%B1lg%C3%BCl_\(D%C9%99%C9%99l%C9%99y%C9%99z\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C4%B1z%C4%B1lg%C3%BCl_(D%C9%99%C9%99l%C9%99y%C9%99z))
- ⁴²³ Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года)//Эриванская губерния. – Т. 5. – Тифлис, 1879, № 767.
- ⁴²⁴ Dərləyərli, K. Dərləyər od içində / K.Dərləyərli. – Bakı, 2001. – S. 113-114.
- ⁴²⁵ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988. – S. 348.
- ⁴²⁶ <https://aqreqator.az/az/siyaset/1127115> Qismət Yunusoglu, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
- ⁴²⁷ Зейдлица, Н. Сборник сведений о Кавказе / Н.Зейдлица. – Тифлиси, 1879. – С. 4-67.
- ⁴²⁸ Azərbaycan Respublikası Xatirə Kitabı / “Respublika Xatirə Kitabı” redaksiyası; toplayıb tərtib edəni Araz Yaquboğlu . – Cild 13. – Bakı, 2013. – S. 545-547.
- ⁴²⁹ Ərəb və fars sözləri lüğəti: Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün / Azərb. SSR EA, Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tu. – Bakı, 1966. – S. 343.
- ⁴³⁰ <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/2515/cild/15>
- ⁴³¹ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев; Изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. – Книжка XXX . – Тифлис: Типография К.П.Казловскаго, 1913. – С. 164.
- ⁴³² Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəl. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. –S. 119-120.
- ⁴³³ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002.
- ⁴³⁴ Гейбуллаев, Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование) / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: Элм, 1986 . – S. 73.
- ⁴³⁵ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəl. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 122-123.

- ⁴³⁶ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 60-61, 136-137.
- ⁴³⁷ Kirzioğlu F. Kars tarihi / F.kirzioğlu . – Cilt 1 . – İstanbul: İşil matbası, 1953 . – S. 66-80.
- ⁴³⁸ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 76-77, 146-147.
- ⁴³⁹ История Азербайджана по документам и публикациям . – Баку: Элм, 1990 . – S. 205.
- ⁴⁴⁰ Hakopyan, T.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti / T.X.Hakopyan, St.T.MəlikBaxşyan, O.X.Barseğyan . –C. I: AD . – İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986 . – S. 303 . – Erməni dilində.
- ⁴⁴¹ Коркотян, З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831-1931) / З.Коркотян. – Ереван: Мелконян фонд, 1932. – С. 55, 133.
- ⁴⁴² Hakopyan, T.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti / T.X.Hakopyan, St.T.MəlikBaxşyan, O.X.Barseğyan . –C. I: AD . – İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986 . – S. 303 . – Erməni dilində.
- ⁴⁴³ Коркотян, З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831-1931) / З.Коркотян. – Ереван: Мелконян фонд, 1932. – С. 54.
- ⁴⁴⁴ Коркотян, З. Население Советской Армении за последние сто лет (1831-1931) / З.Коркотян. – Ереван: Мелконян фонд, 1932. – С. 56.
- ⁴⁴⁵ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование) / Г.А.Гейбуллаев . – Баку: Элм, 1986 . – S. 44.
- ⁴⁴⁶ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 115.
- ⁴⁴⁷ Yaquboğlu, A. Daşkənd və daşkəndlilər (Göyçəmahalə Basarkeçərrayonunun Daşkənd kəndi haqqında tarixi, coğrafi məlumatlar ailə başçısının 2012-ci ilə olan siyahısı və telefon nımrələri) / Araz Yaquboğlu . – Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2012 . – S. 19-20.
- ⁴⁴⁸ Истрия Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990 . – С. 249.
- ⁴⁴⁹ Rəhimoğlu, H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar / Həbib Rəhimoğlu; red. T.Cahangir. – Bakı: Azərnəşr, 1997. – S. 149.
- ⁴⁵⁰ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование) / Г.А.Гейбуллаев . – Баку: Элм, 1986 . – С. 73.
- ⁴⁵¹ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 122-123.
- ⁴⁵² Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 60-61, 136-137.
- ⁴⁵³ Olaylar. – 2019. – 2-4 noyabr. – S. 14; <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/noyabr/681087.htm>
- ⁴⁵⁴ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/g%C3%B6y%C3%A7%C9%99-ja%C5%9Fa%C4%9Fi-qaranliq-indi-martuni-r-zolaxa%C3%A7>
- ⁴⁵⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/Aqavnatun?fbclid=IwAR1qO8M28QBW4zdCyJy2oPuWpKo4u12oYSSH1>
- ⁴⁵⁶ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/g%C3%B6y%C3%A7%C9%99-ja%C5%9Fa%C4%9Fi-qaranliq-indi-martuni-r-zolaxa%C3%A7>
- ⁴⁵⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Aqavnatun?fbclid=IwAR1qO8M28QBW4zdCyJy2oPuWpKo4u12oYSSH10>
- ⁴⁵⁸ İbrahimov (Şahin) T.Ə. Qaşqaylar / Tağı İbrahimov; red. Z.Abdullayev; AzSSR EA, Şərqşünaslıq İn-tu. – Bakı: Elm, 1988. – S. 29.
- ⁴⁵⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Cam%C4%B1%C5%9F%C4%B1>
- ⁴⁶⁰ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.104870856255720/3052150241527752>
- ⁴⁶¹ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002.
- ⁴⁶² <https://az.wikipedia.org/wiki/Zimmi>
- ⁴⁶³ <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/529897>
- ⁴⁶⁴ <https://www.facebook.com/karmrashen.01/photos/a.106215844210005/106215857543337/>.
- ⁴⁶⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 59.
- ⁴⁶⁶ <https://az.wikipedia.org/wiki/Kotanl%C4%B1>
- ⁴⁶⁷ İsmayıl, E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı / Eldar İsmayıl. – Bakı, 1995. – S. 81.
- ⁴⁶⁸ İsmayıl, E. Məndən ötrü Ermənistan yoxdu,yox... / Eldar İsmayıl. – Bakı, 2002. – S. 119-120.

- ⁴⁶⁹ Əfəndiyev, O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / Oqtay Əfəndiyev; tərc ed. K.Muxtarov; elmi red. X.Qasımov. – Bakı: Azərnəşr, 1993. – S. 195.
- ⁴⁷⁰ Hakopyan, T.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti / T.X.Hakopyan, St.T.MəlikBaxşyan, O.X.Barseğyan . –C. I: AD . – İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986 . – S. 509. – Erməni dilində.
- ⁴⁷¹ Кононов, А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул Гази хана Хивинского / А.Н.Кононов. – М. Л.: Издство АН СССР, 1958. – С. 74.
- ⁴⁷² Атаниязов, С. Словарь туркменских этнонимов / С.Атаниязов. – Ашхабад: Ылым, 1988. – С. 112.
- ⁴⁷³ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/230704023672402>
- ⁴⁷⁴ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 22-23, 106-107.
- ⁴⁷⁵ Hakopyan, T.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti / T.X.Hakopyan, St.T.MəlikBaxşyan, O.X.Barseğyan . –C. I: AD . – İrəvan: İrəvan Universiteti, 1986 . – S. 546. – Erməni dilində.
- ⁴⁷⁶ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 22-23, 106-107.
- ⁴⁷⁷ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.
- ⁴⁷⁸ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ⁴⁷⁹ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 26–27, 112–113.
- ⁴⁸⁰ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.
- ⁴⁸¹ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ⁴⁸² Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.
- ⁴⁸³ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ⁴⁸⁴ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası / Tərt. ed. S.Əsədov; elmi red.: B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, 1995. – S. 292.
- ⁴⁸⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/Zimmi>
- ⁴⁸⁶ <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/529897>
- ⁴⁸⁷ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.
- ⁴⁸⁸ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ⁴⁸⁹ История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: ЭЛМ, 1990. – С. 305.
- ⁴⁹⁰ Olaylar. – 2021. – 5-11 mart. – S. 20.
- ⁴⁹¹ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ⁴⁹² Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 26–27, 112–113.
- ⁴⁹³ Yeşilot, O. Revan Türkləri / Prof. Dr. Okan Yeşilot. – İstanbul, 2016. – S. 232-333.
- ⁴⁹⁴ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müə. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. –S. 129-130.
- ⁴⁹⁵ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/mart/737226.htm>
- ⁴⁹⁶ [https://az.wikipedia.org/wiki/Kirs_\(Qafan\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Kirs_(Qafan))
- ⁴⁹⁷ Vilayət Əliyev: “Zəngəzurdə qalan izimiz”. – Bakı, “Prezident Kitabxanası”, 2004.
- ⁴⁹⁸ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002.
- ⁴⁹⁹ [https://az.wikipedia.org/wiki/Kirs_\(Qafan\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Kirs_(Qafan)); Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müə. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005.
- ⁵⁰⁰ <https://mtm.az/x%C9%99b%C9%99rl%C9%99r/erm%C9%99nistandaki-q%C9%99dim-az%C9%99rbaycan-abid%C9%99sinin-gork%C9%99mind%C9%99-v%C9%99t%C9%99>
- ⁵⁰¹ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев . – М.: Мысль, 1984 . – С. 320.

- ⁵⁰² <https://mtm.az/x%C9%99 9b%C9%99rl%C9%99r/erm%C9%99nistan-daki-q%C9%99dim- az%C9%99rbaycan- abid%C9%99sinin-gork%C9%99mind%C9%99-v%C9%99-t%C9%99>
- ⁵⁰³ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 122-123.
- ⁵⁰⁴ <https://az.wikipedia.org/wiki/U%C5%9Fi>
- ⁵⁰⁵ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov, H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 162.
- ⁵⁰⁶ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев; Издания Кавказского Военно-Топографического Отдѣла. – Книжка XXX. – Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913. – С. 256.
- ⁵⁰⁷ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – С. 585.
- ⁵⁰⁸ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т.I, ч.1-2, СПб, 1893. S. 1719, 1771
- ⁵⁰⁹ Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 575-578.
- ⁵¹⁰ Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года) // Эриванская губерния. – 5 т. – Тифлис, 1879, № 266.
- ⁵¹¹ Арутюнян, В.М. Памятники армянского зодчества / В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. – М., 1951. – С. 42.
- ⁵¹² Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 158-161.
- ⁵¹³ Bayramov, İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.M.Bayramov; red.: B.Ə.Budaqov, H.İ.Mirzəyev, S. A.Məmmədov. – Bakı: Elm, 2002.
- ⁵¹⁴ Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı. – Bakı, 2007. – S. 183.
- ⁵¹⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6ll%C3%BC>
- ⁵¹⁶ Səmədova, K. Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları: dərs vəsaiti, monoqrafiya / Könül Səmədova; elmi red.: H.Mirzəyev, B.Xəlilov; ADPU. – Bakı, 2008. – S. 104.
- ⁵¹⁷ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 23.
- ⁵¹⁸ Немат, М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана / Мешадиханум Немат. – Том 3. – Баку, 2001. – С. 58-59; 71-73, 184-190.
- ⁵¹⁹ Urud, M. Urud / Musa Urud. – Bakı, 2000. – S. 28-49.
- ⁵²⁰ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 77-82.
- ⁵²¹ Sümər Faruq. Oğuzlar / Sümər Faruq. – Bakı: Yazıçı, 1992. – S. 123.
- ⁵²² Зейдлица, Н. СБОРНИКЪ Свидений О КАВКАЗ. – Тифлисъ. 1879. – С. 66-96.
- ⁵²³ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 67.
- ⁵²⁴ Zeynalov, F. Türkologiyanın əsasları: ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri üçün dərslik / Fərhad Zeynalov; red. A.Qurbanov. – Bakı: Maarif, 1981. – S. 26.
- ⁵²⁵ <http://eminler.az/history/>
- ⁵²⁶ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 144-145.
- ⁵²⁷ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – S. 57.
- ⁵²⁸ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/post/s/822178407858291/>
- ⁵²⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ar%C3%A7ut>
- ⁵³⁰ Beydilli, K. 1828-1829. Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya Köçürülen Ermeniler / Kemal Beydilli // X T.T.K. kongresinde sunulan tebliğ, Ankara, 1986.
- ⁵³¹ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 290.

- ⁵³² https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fmirxeyir_amirxeir.com
- ⁵³³ https://www.facebook.com/Shishkaya-GegharkUnik-Armenia_116477341701105/?__tn__=kC*F
- ⁵³⁴ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 261.
- ⁵³⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Ei%C5%9Fqaya>
- ⁵³⁶ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/g%C3%B6y%C3%A7%C9%99-a%C5%9Fa%C4%9Fi-qaranliq-indi-martun>
- ⁵³⁷ Глинка, С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределе России / С.Н.Глинка. – Баку: ЭЛМ, 1990. – С. 111-114.
- ⁵³⁸ Mirzəyev, H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz / Y.Mirzəyev . – Bakı: ADPU, 1997 . – S. 190-194.
- ⁵³⁹ Yeğiazaryan, O. Əzizbəyov rayonunun mədəniyyət abidələri / O.Yegizaryan. – İrəvan: Haypetrat, 1955 . – S. 91 . – Erməni dilində.
- ⁵⁴⁰ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 90-91, 158-159.
- ⁵⁴¹ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/fevral/735529.htm>
- ⁵⁴² Шопен, И. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи / Иван Иванович Шопен. – СПб.: Типография императорский Академии Наук, 1852. – С. 682.
- ⁵⁴³ Берже, А. Кавказ в археологическом отношении / А.Берже. – Тифлис, 1875. – С. 171.
- ⁵⁴⁴ Х.Ф.Б. Линч. Армения (Путевые очерки и этюды). – Т 1. – Тифлис, 1910. – С. 297-407.
- ⁵⁴⁵ Арутюнян, В.М. Памятники армянского зодчества / В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. – М., 1951. – С. 41-42.
- ⁵⁴⁶ Токарский, Н.М. Архитектура Армении IV-XIV вв. / Н.М.Токарский. – Ереван, 1961. – С. 101.
- ⁵⁴⁷ Асратян, Г.О. Ереван и его окрестности / Г.О.Асратян. – Л., 1973. – С. 5.
- ⁵⁴⁸ Kalankatuklu, M. Albaniya tarixi / M.Kalankatuklu. – B., 1993. – S. 21-23.
- ⁵⁴⁹ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan” / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1994. – S. 162-166.
- ⁵⁵⁰ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 129-130.
- ⁵⁵¹ [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99fs%C9%99_\(Qarakils%C9%99](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fr%C9%99fs%C9%99_(Qarakils%C9%99)
- ⁵⁵² Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование) / Г.А.Гейбуллаев . – Баку: ЭЛМ, 1986 . – С. 73; Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 128-129.
- ⁵⁵³ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 128-129.
- ⁵⁵⁴ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана (историкоэтнографическое исследование) / Г.А.Гейбуллаев . – Баку: ЭЛМ, 1986 .
- ⁵⁵⁵ Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края / Д.Д.Пагирев; Изданія Кавказскаго Военно-Топографическаго Отдѣла. – Книжка XXX . – Тифлис: Типография К.П.Казловскаго, 1913. – S. 87
- ⁵⁵⁶ <https://az.wikipedia.org/wiki/D%C3%B6vrus>
- ⁵⁵⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99t%C9%99n%C9%99xa%C3%A7>
- ⁵⁵⁸ Nəsimov, L. Göyçə: Sədənağac-Güney / Lütfiyar Nəsimov. – Bakı, 2019. – S. 9-460.
- ⁵⁵⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eidli>
- ⁵⁶⁰ Kalankatuklu, M. Albaniya tarixi / M.Kalankatuklu. – Bakı: Elm, 1993. – S. 96.
- ⁵⁶¹ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı / Əziz Ələkbərli. – Bakı, 2008. – S. 23.
- ⁵⁶² <https://az.wikipedia.org/wiki/Pircavidan>

- ⁵⁶³ V.A.Kuliyeva.S. 119.MD TA f.290, siy.2, iş 747, vər.6
- ⁵⁶⁴ <http://senet.az/bir-ilin-agrisi-azad-qarad%C9%99r%C9%99li/>
- ⁵⁶⁵ (<https://az.wikipedia.org/wiki/Pircavidan>)
- ⁵⁶⁶ Əliyev, V. Zəngəzurdaqalan izimiz / Vilayət Əliyev. – Bakı: Nurlan, 2004. – S. 90.
- ⁵⁶⁷ <http://zengezur.com/index.php/ssyan>
- ⁵⁶⁸ V.A.Kuliyeva. S. 119.MDTA f.290,siy.2, iş 747, vər.6
- ⁵⁶⁹ <http://anl.az/down/meqale/aydinyol/2016/noyabr/515294.htm>
- ⁵⁷⁰ Azərbaycan folkloru antologiyası / AMEA, Folklor İn-tu; topl.tərt. ed.: H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli; red. İ.Abbaslı. –Kitab 10. - Bakı: Səda, 2004. – S. 12-13.
- ⁵⁷¹ Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В.Радлов. – Т. I, Ч.1. – СПб, 1893. – С. 97.
- ⁵⁷² Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 110.
- ⁵⁷³ Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi / Z.Qorqodyan. – İrəvan: Melkonyan fond, 1932. – S. 117.
- ⁵⁷⁴ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/photos/a.105289376213868/2584446208298160>
- ⁵⁷⁵ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar: seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxəbat : dərs vəsaiti / Tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.R.Mahmudov və b.. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989. – S. 18.
- ⁵⁷⁶ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – С. 65.
- ⁵⁷⁷ Yüzbaşov, R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqatlar) / R.Yüzbaşov. – Bakı: Elm, 1966. – S. 120.
- ⁵⁷⁸ Bayramov, İ. Həqiqətin onomastikası: indiki Ermənistan Respublikası ərazisində tarixi-coğrafi adların dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması / İbrahim Bayramov, Nazim Mustafa; ideya müəll. K.Abdulla; red hey.: R.Həsənov [və b.]; layih. məsul A.Qurbanov; [buraxıl. məsul R.Kazımov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərb. Resp. Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Azərb. Resp. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti]. – Bakı, 2021. – S. 213.
- ⁵⁷⁹ <https://az.wikipedia.org/wiki/>
- ⁵⁸⁰ История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990. – S. 206.
- ⁵⁸¹ Арутюнян, В. Ереван / В.Арутюнян, М.Асратян, А.Меликян. – М., 1968. – С.74; İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi / AMEA. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; müəll.: Y.Mahmudov, T.Mustafazadə, S.Məmmədov və b.; elmi red. Y.Mahmudov. – Bakı, 2010. – S. 234.
- ⁵⁸² Эриваская Губерния. Списки Раселенных Местъ. По свеьдениямъ 1873 года. Т ифлисъ Типограмя Главнаго УправлвнІя Нам-Ьстника Кавкавскаго. 1879 г..
- ⁵⁸³ Арутюнян, В. Ереван / В.Арутюнян, М.Асратян, А.Меликян. – М., 1968. – С. 89.
- ⁵⁸⁴ Çingizoğlu, Ə. Bayat eli / Ənvər Çingizoğlu // “Soy” dərgisi. – 2010. – 1 (33).
- ⁵⁸⁵ Mustafa, N. İrəvan şəhəri / Nazim Mustafa. – Bakı, 2013. – S. 159.
- ⁵⁸⁶ <https://www.facebook.com/IrevandaTurkler/posts/3817134451695990>
- ⁵⁸⁷ Nərimanoğlu, H. Zəngəzur köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi / Hacı Nərimanoğlu. – Bakı, 2018. – S. 65-76.
- ⁵⁸⁸ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/fevral/735529.htm>
- ⁵⁸⁹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Az.SSR EA Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu; red. Ə.Orucov; red. hey.: V.Aslanov və b.; tərt. ed.: B.Abdullayev və b.. – Cild 4.

– Bakı: Elm, 1987 . – S. 359.

⁵⁹⁰ Гасанов А.Г. О некоторых древнетюркских словах в топонимии Азербайджана / А.Г.Гасанов, Г.А. Гейбуллаев // АГУ им. С.М.Кирова. Сер. язык и литературы . – 1979 . – № 1 . – С. 10.

⁵⁹¹ Olaylar. – 2021. – 19-25 fevral. – S. 20.

⁵⁹² <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2021/fevral/735529.htm>

⁵⁹³ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Azərb. Resp. EA, Şərqşünaslıq İn-tu; araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəll.: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Elm, 1996. – S. 104.

⁵⁹⁴ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2020/fevral/701141.htm>

⁵⁹⁵ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 21.

⁵⁹⁶ Yənə orada.

⁵⁹⁷ <http://cilicia.comarmosughtasar.html> 03.09.2002

⁵⁹⁸ Urud, M. Zəngəzur: elmi-publisistik nəşr / Musa Urud; ideya və layih. müəll. A.Muradverdiyev; elmi red. V.Əliyev. – Bakı: Nurlar, 2005. – S. 21.

⁵⁹⁹ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri / Əziz Ələkbərli; red. B.Budaqov. – Bakı, 2006. – S. 22-23.

⁶⁰⁰ Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.111- 112.

⁶⁰¹ Ələkbərli, Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu - “Ermənistan”. – Bakı, 1994. – S. 77-82.

⁶⁰² Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri / Əziz Ələkbərli; red. B.Budaqov. – Bakı, 2006. – S. 22-23.

⁶⁰³ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri / Əziz Ələkbərli; red. B.Budaqov. – Bakı, 2006. – S. 24-25.

⁶⁰⁴ Oğuz, Ə. Qədim Oğuz yurdu / Ə.Oğuz // Vətən səsi. – 1990. – 5 sentyabr.

⁶⁰⁵ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri / Əziz Ələkbərli; red. B.Budaqov. – Bakı, 2006. – S. 24-25.

⁶⁰⁶ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri / Əziz Ələkbərli; red. B.Budaqov. – Bakı, 2006. – S. 26-27.

⁶⁰⁷ Архитектурные памятники Армении. - М., 1974. - Стр.5.

⁶⁰⁸ Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.112-113;

⁶⁰⁹ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri / Əziz Ələkbərli; red. B.Budaqov. – Bakı, 2006. – S. 26-27.

⁶¹⁰ Тюркские курганы на берегах Гёкче-гёль, в Эриванской губернии (А.А.Ивановский, 1893-1896). – С.1-7. (На облож. Лейстерь А.Ф.

Археологические исследования А.А.Ивановского в Эриванской губернии. – Эривань: Типография Эриванского Губернского Правления, 1914 г.)

⁶¹¹ <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2020/fevral/701141.htm>

⁶¹² <https://az.wikipedia.org/wiki/D%C9%99hn%C9%99z#%C6%8Fhalisi>

⁶¹³ <http://goyce.az/news.php?id=307>

⁶¹⁴ Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycanlıların 1988-ci il soyqırımı/ Əziz Ələkbərli. – Bakı, 1988.

⁶¹⁵ <https://az.wikipedia.org/wiki/Ardan%C4%B1%C5%9F>

⁶¹⁶ <http://goyce.az/news.php?id=162>;

⁶¹⁷ <https://aqreqator.az/az/cemiyyet/529897>

